

Фарғона вилоят маънавият-маърифат кенгаши,
«Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси Фарғона вилоят
бошқармаси

Нодирбек Абдулаҳатов, Ваҳобжон Азимов

АЖДОДЛАР ЁДИ

(Олтиариқлик қатағон қурбонлари тарихидан)

“Фарғона” нашриёти
2012 й

Китоб Фарзона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2011 йил 29 декабрдаги 6-сонли йиғилишида муҳокама этилган ва чоп этиш учун тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир:

**АШИРБЕК МЎМИНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор**

Тақризчилар:

**АҲМАДЖОН САЛМОНОВ,
тарих фанлари номзоди.**

**Қаҳрамон Расулов,
филология фанлари номзоди.**

Мазкур китобда XX асрнинг 20-30 йилларида собиқ совет давлатининг қулоқлаштириш ва қатағон сиёсати қурбони бўлган олтиариқлик ватандошларимизнинг тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Асар Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчиларга ва умуман кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Н.Абдулаҳатов, В. Азимов.

ОЛТИАРИҚЛИК ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ

*Ушбу китоб олтиариқлик Азимбой Мирзажоновнинг
ёрқин хотирасига бағишланади.*

VIII асрда яшаб ўтган Билга ҳоқон ва Култегин ёдномаларининг муаллифи, донишманд Йўллуқ тегин «Авлодларнинг биринчи бурчи–ўз аجدодларини унутишдан сақлаб қолишдир. Ўшанда шафқатсиз ва қудратли вақт улар устидан ҳукм юрита олмайди», дея инсон хотирасининг нақадар буюк фазилат эканлигини уқтириб ўтган эди.

Шу сабабдан таниқли ёзувчимиз Хуршид Даврон ўзининг «Аждодлар ёди» номли мақоласида: «Халқ озодлиги учун қурбон бўлган миллий қаҳрамонлар жасорати, миллат равнақи учун жонбозлик қилган илм ва фан соҳибларининг фаолияти ҳар бир авлод учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Уларнинг хотирасини абадийлаштириш эса бугунги ва келгуси авлодларнинг муқаддас бурчи. Зеро, тарихдан беҳабар халқ – мазлум халқ, тарихи ёлғон ёзилган халқ – маҳкум халқ, тарихини асраган ва билган халқ – қудратли ва тенглар ичида тенг халқдир», деган эди¹.

Шак-шубҳасиз, ўтган аждодлар номини хотирлаш инсониятни улуғлайди ва шарафлайди. Бинобарин, Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ тарихий адолатни тиклаш, Ватан озодлиги ва халқ бахт-саодати йўлида шаҳид кетган аждодлар хотирасини ёд этиш ишига катта эътибор берила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 1999 йил 12 майдаги фармойишига мувофиқ мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси ташкил этилди ва «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси тузилди.

2000 йилда эрксевар аждодларимиз қатл қилинган Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги Бўзсув канали бўйидаги масканда Шаҳидлар хотираси ёдгорлик мажмуаси қад ростлади. Мустабид тузум давридаги оммавий қатағонлар туфайли қурбон бўлган,

¹ Хуршид Даврон. Аждодлар ёди. Самарқанд хаёли. Тарихий ва маърифий бадиалар. Тошкент: “Камалак”, 1991. 6-б.

инсонлик шаъни, қадр-қиммати топталган ватандошларимизнинг хурмати ва хотирасини эъзозлаш, ёш авлоднинг она-Ватанга мухаббат, садоқат туйғуларини кучайтириш борасида «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи барпо этилди. 2002 йилдан бошлаб Президентимизнинг «Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш ҳақида»ги фармонига кўра халқимиз ҳар йили мустақиллик байрами арафасида эрк учун шаҳид бўлган аждодларимиз хотирасига ўз хурматини изҳор этиб келмоқда.

XX асрнинг буюк ёзувчиларидан бири: «Ота-боболаримизни эсласак, бизни ажиб ҳис-туйғулар чулғаб олади. Улар узоққа кетмаганлар. Илло, ўзимиз ҳам уларнинг қаватига киражакмиз... Мудом уларни ёдлаб туриш бизнинг бурчимиз, уларнинг хотираси ўзимиз учун зарур. Уларнинг мозорига ташлаганимиз бир сиқим тупроқ – бизни боғлаб турган ришта ҳисобланади», деган эди. Дарҳақиқат, бир сиқим тупроқнинг қиммати шу қадар улўғки, у инсонларнинг тилакларида акс этади. Шоир Муҳаммад Юсуф айтганидек:

*Иймони соф, юзга кириб ёруғ юз,
Тўйлар кўриб елкасидан тоғ тушсин.
Ва жисмига сўнгги сафар олдидан
Ўз боласин қўлидан тупроқ тушсин!*

Минг афсуски, биз ушбу китобда сўз юритмоқчи бўлган инсонларнинг фарзандлари оталарининг қабрларига бир сиқим тупроқ ҳам ташлай олмадилар. Маъшум давр уларни фарзандлик бурчларини ҳам бажаришга йўл бермади. Ҳаётлари қатағон зарбаси туфайли остин-устун бўлибгина қолмай, мудҳиш сиёсатнинг қурбонига айланган оталарининг қабрлари бир умр уларга номаълум бўлиб қолди². Охир оқибат фарзандлар афсус ва надомат оғушида, армонда дунёдан кўз юмдилар. Шу сабабдан китобни айнан «Аждодлар ёди» деб номлашни лозим топдик.

Сўзимиз аввалида ушбу мавзуга қўл уришимизга сабаб бўлган айрим воқеаларни келтириб ўтмоқчимиз.

Биринчи воқеа. «Фарғона водийси аҳолиси турмуш тарзида зиёратнинг ўрни» мавзусидаги номзодлик диссертацияси юзасидан тадқиқотлар олиб бораётганимизда Фарғона шаҳрининг Бешбола

² Абдулаҳатов Н., Жабборов А., Абдуллаев А. Фарғона азизлари тақдири. – Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2012. 121-б.

мавзесида жойлашган Сирпўшт ота қабристонидаги шу ном билан аталувчи зиёратгоҳнинг тарихига ҳам эътиборимизни қаратган эдик. Аввало Сирпўшт ота ким, деган саволга шу ердаги мутасаддилардан баъзи бир маълумотларни олгач, Сирпўшт ота мақбарасининг ён томонидаги бўш майдон билан қизиқдик. Маълум бўлишича, бу ер ўтган асрнинг 20-30-йилларида қатағон сиёсатининг ўлим тегирмонига ташланиб, кафансиз, киши билмас тарзда кўмиб юборилган ҳамюртлармизнинг қабристони экан...

Иккинчи воқеа. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг тарих бўлимида ишлаган кезларимиз XX асрнинг биринчи ярмида олинган суратларни тавсиф қилишни бизга топширишди. Ўшанда ушбу нодир суратлардаги айрим ҳолатларга изоҳ бериш устида кўп ўйландик. Яъни, суратларнинг айримларида бир неча кишиларнинг юзига чизик тортилган, бу ҳам камлик қилгандек, чаплаб, таниб бўлмас даражада бўяб ташланган эди. Ва ниҳоят музейнинг ёши катта, тажрибали ходимларидан бири бизни ўйлантирган масалага ойдинлик киритди. У суратдаги юзи ўчириб ташланганлар 30-йилларда қатағон этилган шахслар эканликларини айтиб берди. Ўша-ўша, суратлардаги юзи йўқ қилинган номаълум ватандошларимиз кимлар эди, деган савол бизни қийнаб келди...

Учинчи воқеа. Бундан бир неча йиллар муқаддам Россия телеканали мухбирларидан бири Сибирнинг чекка ҳудудларида қизғин давом этаётган йўл қурилиши тўғрисида ҳикоя қилар экан, қурувчилар ўрмон четида 30-йилларда қатағон қилинган маҳбусларнинг устихонларига дуч келганларини таъкидлаб ўтган эди. Мухбирнинг сўзларига қараганда, бу ерга кўмиб юборилганларнинг барчаси собиқ шўро мамлакатининг турли бурчакларидан келтирилган олим, шоир, ўқитувчи, ишчи, хунарманд, деҳқон сингари турли касб эгалари бўлиб, ўз даврида мустабид тузумнинг қурбонларига айланган эдилар. Ўша мудҳиш манзара, яъни сон-саноксиз калла суюклари ҳали-ҳануз кўз олдимиздан кетмайди. Ахир, улар орасида эҳтимол бизнинг ҳамюртларимиз ҳам бордир?!

Кейинчалик ушбу воқеаларни мушоҳада қилиб кўриб, Сирпўшт ота қабристонига кўмилган ва суратлардан атайин ўчириб юборилганларнинг қисмати ҳам айнан бир хил бўлган, деган хулосага келдик, яъни уларнинг бари «халқ душмани» деган тавқилаънат билан қамалганлар ёки отувга маҳкум этилганлар. Ўша-ўша

фурсати келса, бу мавзуга албатта қайтишга аҳд қилдик ва қатағон қурбонлари хотирасини ёдга олиб, мазкур китобни ёзишни ният қилдик. Зеро, 30-йилларда айнан Сирпўшт ота қабристониди Фарғона вилоятининг бошқа ҳудудларидан олиб келинганлар билан бир қаторда олтиариқликлар устидан ҳам қатл ҳукми амалга оширилган эди.

Орадан йиллар ўтди. Бу орада қатағонга учраган ватандошларимизнинг машъум қисматини ўрганиш юзасидан қатор илмий ва бадиий адабиётларни кўздан кечириб чиқдик. Қанчадан қанча нуроний кишилар билан суҳбатда бўлдик. Натижада якуний хулосамиз шу бўлдики, агар бугунги кунда ушбу мавзуга эътиборсиз бўлсак, орадан бир неча йиллар ўтиб, қаттиқ пушаймон қилишимиз турган гап. Чунки юртимизда ўтган асрнинг 20-30-йилларида олиб борилган қуроқлаштириш ва қатағон сиёсатининг шоҳиди бўлган инсонлар тобора камайиб бормоқда. Шундай экан, ҳозирда ҳаёт бўлган ёши улуғ ҳамюртларимизнинг хотираларини имкон қадар қоғозга тушириб қолиш нақадар муҳим эканлиги изоҳ талаб қилмаса керак. Айнан шу мақсадда олтиариқлик қатағон қурбонлари тарихини ўрганишга киришдик ва сўзимиз аввалида таниқли олим Қаҳрамон Ражабовнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтишни маъқул кўрдик:

«Яшнаган водий ўтлоқларини, обод еру қишлоқларни ногаҳоний келган сел қай аҳволга солиши маълум. Бу табиий офат табиатнинг бизга бўйсунмас қонун-қоидалари асосида содир бўлади. Бироқ, инсоният тарихида шундай саналар борки, унда табиий эмас, балки бир ҳовуч кишиларнинг салбий ва манфий кучлари ёвузликлари оқибатида эл бошига офату кулфатлар тушган. Жумладан, ўтган асрда ҳукм сурган ва маҳв бўлган шўро сиёсати оқибатида қанчадан-қанча элу элатлар оммавий қатағон офатига дучор бўлишди. Ўтган асрнинг биргина 30-йилларида қишлоқларни ўз гирдобига тортган қуроқлаштириш сиёсатининг улкан фожиалари кишини ларзага солади. Уларни ёдда тутиш, тадқиқ этиш, архивларда сарғайиб ётган ҳужжатларни ўрганиб, одил хулосалар чиқариш бугунги озод замонамиз қадрига янада теранроқ етишимизга сабаб бўлади»³.

Дарҳақиқат, ушбу мавзунини ўрганиш ҳозирги дорилмомон замонамиздаги тинчлик-хотиржамликнинг нақадар буюк неъмат

³ Ражабов Қ., Ражабов Д. Селдай келган офат // *Muhofaza*. 2007. № 1 (27.)

эканлигини ҳис қилишда ва унинг қадрига етишда муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда «қулоқ» сўзининг маъносига тўхталиб ўтсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бу сўз қуйидагича изоҳланади: «Қулоқ»(кулак). Қароллар ва камбағаллар, деҳқонлар кучидан фойдаланувчи, уларни эксплуатация қилувчи қишлоқ бойи, катта ер эгаси». Албатта, қулоқ тушунчасига оид мазкур ўта қисқа изоҳни ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола этиш билан чекланиб қолмаган ҳолда кенгроқ маълумот бериб ўтишни ният қилдик. Бу мавзудаги адабиётларни кўздан кечирар эканмиз, таниқли олим Бахтиёр Расуловнинг «Қулоқ» атамасининг маъноси нима?» номли мақоласига кўзимиз тушиб қолди. Мақола билан яқиндан танишганимиздан сўнг ундан айрим парчаларни келтириб ўтишни лозим топдик. Чунки, унда биз сўз юритмоқчи бўлган воқеалар юзасидан қимматли маълумотлар мавжуд эди:

«Ўзбекистонда «муштумзўр» сўзининг «кулак», сўнг «қулоқ» сифатида ишлатила бориш тарихи Ўзбекистон зарбдор колхозчиларининг биринчи қурултойига бориб тақалади. Қурултойда «Ўрта Осиё ва СССРдаги барча пахтакор районларнинг биринчи қурултойи» томонидан мурожаат хати қабул қилинди. Бу ҳужжат «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилиб чиқди. Ана шу мурожаат хатида биринчи маротаба «муштумзўр» сўзининг ўрнига «қулоқ» атамаси қўлланилди. «Қулоқ» «кулак»нинг ўзбекчалашган шакли бўлиб, бу ҳолат ана шу сўзнинг ўзбек тили талаффуз қоидаларига мослашиб кетганлигини кўрсатади.

Аслида бир маънони англантишига қарамасдан шу даврдаги турли ҳужжатларда «қулоқ» ва «кулак» сўзлари параллел равишда қўлланилган. Масалан, ЎзССР ҳукуматининг 5-Бутун Ўзбекистон советлари қурултойига ҳисоботида «қулоқ» ва «кулак» сўзлари аралаш ишлатилган. Тез орада вақтли матбуотда ва ҳужжатларда асосан «қулоқ» атамаси қўлланила бошлади. Лекин, « муштумзўр», «кулак» атамалари истеъмолдан тўла чиқиб кетмади.

«Муштумзўр», «кулак» ҳамда «қулоқ» ҳақоратомуз атамалари расман қишлоқ аҳолисининг тадбиркор, ишбилармон ва ўзига тўқ қисмига нисбатан татбиқ қилинган. Амалиётда эса большевикларнинг мажбурий коллективлаштириш сиёсатидаги зўравонликларидан, маъмуриятчилигидан норози бўлган камбағал ва ўртаҳол деҳқонларга нисбатан ҳам қўлланилган. XX асрнинг 20-30

йилларида, «муштумзўр», «қулоқ» номлари остида Ўрта Осиё, хусусан ўзбек қишлоқлари аҳолисининг катта бир қатлами турли чеклашлар, сиқув ва сиёсий қатағонларга дучор этилди».

Йигирманчи йилларнинг охирида юртимиздаги неча-неча мухтарам зотлар шу ном билан қораланиб, таъқиб остига олинган эди. Кимдир ватанни тарк этиб муҳожирликда жон сақлаб қолган бўлса, қолганлари юртдан сургун бўлиб, сарсон-саргардонлик азобларини бошдан кечирдилар.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «қатағон» сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Қатағон – тақиқ, ман»⁴.

Ажабо! Минглаб ҳалол ва покиза, беайб ва соддадил инсонларни жаҳаннам гирдобига тортиб кетган, минглаб мурғак гўдакларни кўчаларда сарсон-саргардон қилиб, ота-онасидан маҳрум айлаб, очликдан ўлишга маҳкум этган қатағон сўзининг маъноси шу қадар қисқа бўлса?! Орадан етмиш-саксон йил вақт ўтса-да, бу совуқ сўзни эшитган кишилар ҳали-ҳануз ларзага тушадилар. Чунки, қатағон давридан қолган хотиралар киши баданига теккан ўқнинг азобидан минг чандон оғриқли, десак янглишмаймиз. Ахир танадаги ҳар қандай жароҳатни даволай олишга қодир малҳамлар бор. Лекин қалб жароҳатини-чи...

Шу ўринда Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг сўзларига эътибор қаратсак:

«Ўттизинчи, эллагинчи йилларда халқимизнинг минглаб асл фарзандлари бегуноҳдан-бегуноҳ сургун қилинди, ҳибсга олиниб, отиб ташландилар.

«Қамалдилар, отиб ташландилар», – дейиш осон! Аммо бу – қамалган, отиб ташланганларнинг оҳу нолалари, азоб-у хўрликлари, уларнинг хонавайрон бўлган оилалари, бола-чақалари, эридан айрилган аёлларнинг фарёдлари, дарбадарликларини ҳамма ҳам бир дам кўз олдига келтириб, юракдан ҳис қила олади дейсизми?

«Отиб ташланди!» Бегуноҳ қатл қилинаётган одамнинг ҳолатини ҳис қила оласизми? Йўқ! Унга ачинасиз, албатта, «аттанг» дейсиз, аммо унинг ноласини-чи!»⁵

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жидд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. 259-б.

Агар хонадонимизда тўсатдан чироқ ёхуд газ ўчиб қолса, кўзимизга худди олам зимистонга ўхшаб туюлади. Ўз уйимизда ота-онамиз, фарзандларимиз қуршовида бўлиб туриб, мана шундай икир-чикирларга асабийлашиб, дилимиз хуфтон бўлади. Бу ҳам етмаганидек, соҳага тааллуқли кишилар устидан нолишни бошлаймиз. Шундай дамларда ўтган асрнинг 30-йилларида ойлаб ёруғлик кўрмай, зах-совуқ хоналарда миллатимиз тақдирини ўйлаб қайғурган, охир-оқибатда кафансиз кўмилган бегуноҳ ватандошларимизнинг аҳволи қандай кечганлигини тасаввур қилиб кўринг. Ахир улар ватанларидан минглаб чақирим олисда, айрилиқда, ўн йиллаб хўрликда, тутқунлик азобида кун кечирришга мажбур эдилар. Шундай экан, бугунги дориломон кунларда яшаётганлигимиз учун қанча шукроналар айтсак, шунча кам. Зеро, тинчликнинг қадрига ета олган одамга турмушнинг айрим майда ташвишлари арзимас нарсалар бўлиб қолади.

Тарихдан маълумки, кишиларнинг ўз халқи ўтмишига бўлган муносабати уларнинг келгуси тақдирини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Шарқ донишмандларидан бири: «Агар ўтмишга бўлган муносабатингни айтсанг, келажакнинг қандай бўлишини айтиб бераман», деган эди. Баъзан тарихга бепарқ қаровчи айрим кимсаларни кўриб, беихтиёр ўйланиб қоласан. Ахир улардан келажакда нима кутиш мумкин? «Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» асаридаги манқурт ҳақидаги ривоят эсингиздами? Ўзининг кимлигини унутган, аждодлари тарихидан беҳабар йигит ўзини излаб келган онасини ўлдиради. Бу ривоят замирида *«Ўз халқи ўтмишини унутган, юрагида аждодлар ёди ўчган одам маънавий таназзулга, маънавий ўлимга маҳкумдир»*, деган буюк ҳикмат бор⁶.

Машҳур тарихчи Н.М.Карамзин (1826 йилда вафот этган) тарих хусусида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: «Тарих кафанларни юлқиб, ўликларни уйғотувчи, дилларга ҳаёт қонини қуювчи, тилларга сўз бахш этувчи, кунпаякун салтанатларни қайта яратувчи, ўтиб кетган асрлар силсиласини бутун ҳаяжонлари, атворлари билан кўз ўнгимизда намоён этиб, ҳаётимиз сарҳадларини кенгайтирувчи мўъжизадир. Унинг маънавий

⁵ Шукрулло. Ҳақиқатни айтмаслик – хиёнат // Халқ хотираси олдида бош эгамиз: Хужжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар. – Т.: “Шарқ”, 2001. – 86 б.

⁶Хуршид Даврон. Самарқанд хаёли. Т.: “Камалак”, 1991. 41-б.

қудрати ила биз барча кечмиш замонларнинг одамларига ҳамдаму ҳамнафас бўламиз, улар билан гоҳ суйиб, гоҳ куйиб, дилимизни рағбатлантрувчи, ҳисларимизга озуқа берувчи турли воқеалар, ажабтовур феъл-атворлар дунёсига шерик бўламиз ва буларнинг барчаси нақадар фойдали эканлигини ўйламасдан роҳатланамиз».

Агар бирон-бир дардга чалиниб, шифокор ҳузурига келсангиз, у дастлаб касалингиз тарихини суриштиради. Чунки, шифокор тўғри ташхис қўйиши учун касаллик тарихини билиши ғоят зарурдир. Демак, оддий бир шифокорнинг иш тажрибасидаги касаллик тарихини яхши билиши каби, агар инсонлар ўтмиш тарихни пухта билсалар эди, ҳаётда қўплаб хатоларга йўл қўймаган ва азият чекмаган бўлар эдилар. Бинобарин, тарихга назар ташлаш билан кишилар ўзлари йўл қўйган хатоларини теранроқ англай бошлайдилар ва алал-оқибат ҳаётда тўғри йўлни танлашга имкон топадилар. Шу сабабдан қадимги юнон тарихчиси Полибий: «Ўтмишни билиш бошқа ҳар қандай фанлардан кўра кишиларга тезроқ фойда келтириши мумкин, тарихдан ўрганиб олган сабоқлар эса маърифатга борадиган энг тўғри йўлдир», деган эди.

Гарчанд, олтиариқлик қатағон қурбонлари тўғрисидаги маълумотларнинг озлиги туфайли, изланишларимиз осон кечмаслигини тушуниб турсак-да, бу мавзунини ёритишга панжа орасидан қараб бўлмас эди. Олтиариқликларнинг қатағон даври тўғрисидаги қарашлари пировардида бизни ушбу мавзуга бўлган диққат-эътиборимизни янада кучайтирди. Қайси бир қишлоққа бормайлик, ўша ернинг улуғлари бўлмиш нуроний отахон ва онахонлар қулоқ қилинган ва қатағонга учраган ҳамқишлоқлари тўғрисида билган ва эшитган хотираларини бажонидил сўзлаб беришга ҳаракат қилдилар. Тадқиқотчи сифатида биз уларнинг хотираларини имкон қадар қоғозга туширдик.

Таъкидлаш жоизки, олтиариқлик қатағон қурбонлари тўғрисидаги айрим маълумотлар тарихчи олим Маҳмуджон Содиқовнинг илмий асарларида, таниқли журналист Алишер Ибодиновнинг рисолаларида, маориф жонкуяри, марҳум Адҳамжон Маъдиевнинг мақолаларида ўз ифодасини топган. Жумладан, Маҳмуджон Содиқов ўзининг Олтиариқ тўғрисидаги асарида бу ҳақда жумладан қуйидагиларни ёзган эди:

«Дарҳақиқат, янги, адолатли, одамларнинг асрий орзулари ушаладиган «хур, фаровон социалистик жамият» дея уни яратишга

ўз куч-қувват, ақл-заковати, онгли ҳаётини тўла бағишлаган қанча-қанчалаб фидойи юртдошларимиз бу даврда бутун мамлакатда авж олиб борган сталинча қатағонлик ва зўравонлик истибдоди орқасида ҳаётнинг не-не аччиқ сиру саноатларига, оғир синовларига дуч келмадилар, дейсиз. Уларнинг кўплари, минг афсуслар бўлсинки, атайлаб тўқиб чиқарилган ёлғон, тухмат ва бўҳтон кўрсатмалар асосида қатли ом қилинди, айбсиз айбдор бўлдилар. Шуниси бағоят ачинарлики, қишлоқда жамоалаштиришни оммавий тарзда ўтказиш жараёнида ҳукмрон тузумнинг зўрлиги, бедодлиги ва бешафқатлиги шу даражада очиқ-ошкор тус олдики, ўзига тўқ, бир умр ер билан «тиллашиб», ундан мўл ҳосил олиб келган, бозорга товар-ғалла етиштириб берган, бундан кейин ҳам якка тартибда хўжалик юргизишга мойиллик кўрсатган деҳқон оилалари арзимаган баҳонаи сабаблар билан мол-мулкидан, шахсий хўжалик бисотидан маҳрум этилиб, қулоқ қилиниб узоқ жойларга кўчириб юборилди. Қанчалаб бободехқонлар бу хавфни олдиндан сезиб, оилалари билан жонларини ҳовучлаб дуч келган томонларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар. Повулғонлик Ҳасанали ҳожи, унинг ўғиллари Тожибек ва Ҳожибеклар, Эркабой Тўйчиев оиласи, янгиқўрғонлик Обидбек Ҳайдаров, Асқарали Мирзаев, Ҳамиджон Назаровлар хонадонлари ва шунга ўхшаш минглаб оилалар шундай аччиқ қисматга маҳкум бўлганлар. Шўро ҳукумати ва унинг «салласини ол, деса калласини узадиган» маҳаллий гумашталари ҳатто янги тузумга ихлос билан хизмат қилаётган кўплаб масъул кишиларни ҳам «тирноқ ичидан кир қидириб», ҳибсга олиш, қамаш ёхуд уларнинг номларини ёмон отлиқ қилишдан ҳам чарчамаганлар. Масалан, Олтиариқ қишлоқ шўро кенгашига кўп йиллар (1928—1937) раислик қилиб, қанчалаб хайрли ишларга бош бўлган, 1937 йилда ҳозирги 2-сон мактаб биносини халқ хашари йўли билан қурдириб, унда мактаб очдирган ажойиб инсон Тўрақул Холматов асоссиз равишда тухмат билан қаматилиб, йўқ қилиб юборилди. Ўзбекистон ҳукумати томонидан етук мутахассис кадр сифатида Олтиариққа юборилган, 1931 йилдан то 1937 йилларга қадар бу ерда туман ижроия кўмитаси раиси ўринбосари, МТС директори лавозимларида ишлаб, ўзини кўрсатган Умурзоқ Салимов ҳам қуруқ тухмат балосига учраб, бир неча ойлаб ҳибсда сақланиб,

сўроқ беришга мажбур этилган эди. Бу инсонга қўйилган ноҳақ айблар кейинроқ олиб ташлангач, у узоқ йиллар яна Фарғона вилоятида масъул вазифаларда, чунончи, Марғилон туманида МТС директори, вилоят ер ишлари бўлими бошлиғи бўлиб фаолият кўрсатди. Урушдан сўнг эса Мирзачўл зонасида янгидан ташкил топган туманлардан бирига туманбошилиқ қилди.

30-йилларнинг айбсиз айбдори бўлганлардан яна бири — туман газетасининг масъул ходими Орифжон Ҳакимов шаънига тиркалган «жиноят»га одамнинг ёқа ушлагиси келади. Эмишки, бу инсоннинг онаси тегирмончининг қизи бўлганидан у тегирмон ҳақининг – саккиздан бир улушини олади, отаси Ҳакимжон ака Хусаинов шўро тузумининг фаол кишиси бўлса-да, бироқ илгари дурадгор бўлган вақтида ўзига шогирд ёллаган, шу боис О.Ҳакимов «таги тоза бўлмаган» оила фарзанди сифатида эгаллаб турган вазифасидан четлатилиши керак экан. Мана шундай бўлмағур, асоссиз сабаб билан у киши ҳатто уй-жойидан вақтинча маҳрум этилиб, вилоятнинг Бағдод туманида яшашга мажбур бўлган. Шу газетанинг яна бир фаол, жонкуяр ходими Холбой Муродов ҳам худди ўша кезларда туҳмат балосига йўлиққан. Унга қўйилган ягона «айб» — унинг «халқ душмани» деб қораланган Мулла Саид Холиққул ўғлининг куёви эканлиги эди. Шу важдан Х. Муродов севимли ишидан олинган, партиядан ўчирилган. Фақат 1956 йилдан кейингина бу покдомон инсоннинг шаъни тўлиқ оқланди. Ёхуд бўлмаса туман марказидаги Фрунзе номли жамоа хўжалиги раиси, халқ иши учун жон фидо қилган инсон – Халил Дўсимов нобакор бир кимсанинг чақуви асосида «Сен илгари босмачиларга ёрдам бергансан», деган ноҳақ айб билан 5 йил турма жазосига ҳукм қилинган. У 1942 йилда оқланиб келиб, яна ўз лавозимига тикланган. Худди мана шу хилдаги «айб» билан файзиободлик жамоа хўжалиги раиси Ҳайдар Усмонов, «Маориф» жамоа хўжалиги раиси Валижон Собитовлар ҳам қамоққа олиниб, кейинчалик оқланиб чиққан эдилар. Қатли ом даврида бундай ғайритабиий қисматга мубтало бўлганларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ эди. Инсонлар тақдири билан бу хилда ўйнашиш, ўша йилларда Сталин қонунбузарлари учун одатий тус бўлиб қолган эди».

Масалан, Холиқбердибойни олайлик. У ҳақда Алишер Ибодинов ва Юнусали Эминовларнинг «Олтиариқ тарихидан лавҳалар» номли китобида батафсил маълумот келтирган, биз

фақат ушбу китобдан айрим парчаларни эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз:

«Холиқберди Мадрайимбой ўғли Олтиариқнинг кўзга кўринган боён, тадбиркор кишиларидан эди. Унинг катта ер майдонлари бўлиб, асосан деҳқончилик билан шуғулланар эди...

Коллективлаштириш даври бошланди. Одамлар бой, камбағалларга ажралиб, бойларни қувғин қилишга киришилди. Замонанинг зайлини яхши тушунган Холиқбердибой ерларини, мол-қўйларини ўз ихтиёри билан шўро ҳукуматига топширади. Аммо бу уни сақлаб қолмади. 1929 йили Холиқберди Мадрайимбой ўғли қулоқ қилиниб, Қирғизистоннинг олис районларидан бирига сургунга жўнатилди. Пулсиз, маблағсиз Холиқбердибой қирғизлар орасида 5-6 йил ночор тирикчилик ўтказди. 1935 йилларда сургун муддати тугаб, у юртига қайтиб келади. Шу ердаги колхозда оддий кетмончи бўлиб ишлади...

Холиқбердибой Олтиариққа қайтиб келди, аммо унинг боши узра қора булутлар тобора қуюқлашарди. 1937 йил кириб келган. Бундай одамлар битта-битта териб олиниб, йўқ қилинаётган эди.

Кунлардан бирида колхоз даласига ташвиқотчи келиб, мажлис ўтказди (афтидан бу инқилобнинг 20-йиллиги олдидан ўтказилаётган тадбирлардан бири бўлган). Колхозчилар ичида маъюсина ўтирган Холиқбердига ташвиқотчи савол беради:

– Мана, сизга шўро ҳукумати нима берди?

Холиқбердибой зукко, топқир одам эмасми, дарров қўйнидан нон чиқариб кўрсатади:

– Мана, шўро ҳукумати нон берди!

Аммо бу гап 2-3 кундан кейин тескарисига айлангирилиб, тегишли жойларга етказилди. Холиқбердибой кўрсатган нон қора жавдарли ундан қилинган бўлиб, ўша пайтда жавдар унга ўрганмаган бизнинг халқ орасида, «қора нонни еб бўлмайди» қабалида миш-мишлар тарқалган эди. Дастлаб унга қўйилган айб хам шу, «қора нонни кўрсатиб, Шўро ҳукуматини пастга урди» дейилгани бўлди. 2-3 кундан сўнг Холиқберди Мадрайимовни махсус орган одамлари қамоққа олади».

Айтишларича, Холиқбердибойни троцкийчи деб олиб кетишади ва шу кетганича ундан ном-нишон ҳам топмайдилар...

Бундай воқеаларни эшитиб, ҳайратдан ёқа ушлайсан киши. Ахир Троцкий қаёқда-ю, олтиариқлик деҳқон Холиқбердибой

қаёқда... Топганини Аллоҳ йўлида эҳсон қилиб, охират ташвишида ибодатини қанда қилмаган бир мўмин мусулмонни ўша даврнинг сиёсатчиси бўлган Троцкийга маслақдошлиқда айбласалар. Лекин на илож, «осмон йироқ, ер қаттиқ», деганларидек, одамлар қаерга бош олиб кетмасинлар, шўро ҳукуматининг манфур айғоқчилари ўша ерда ҳозир нозир эдилар. Улар учун барча «халқ душмани». Болалардан тортиб ёши улуғ инсонларнинг ҳаммаси шубҳа остига олинган. Бегоналар ким бўпти, керак бўлса, ўз ота-онасига ҳам шафқат қилмайдилар. Туғишган оға-иниси, қадрдон дўстларини ҳам дорга ўзлари олиб бориб осадилар. Улар мақсади йўлида ҳатто фарзандининг қонини ичишга ҳам тайёр, фақат буйруқ бўлса бас.

Ана шундай иблис малайларининг тазйиқи остида олтиариқнинг қанчадан-қанча азамат фарзандлари турмуши дўзахга айланган эди. Махсус «Учлик» комиссиясининг ҳукми билан ҳаётида чумолига ҳам озор бермаган инсонлар қатағон сиёсатининг қурбонига айландилар. Шу ўринда «Учлик» тўғрисида.

Маълумотларга кўра, махсус «Учлик» комиссияси ўлкалар ва миллий компартиялар Марказий Комитетлари биринчи котиблари, НКВД раҳбарлари ва прокурорлар таркибида тузилган бўлиб, бундай «учликлар» бор йўғи икки-уч кунда вилоятлардан келтирилган айблов хулосаларига асосланиб, шошма-шошарлик билан ҳукм чиқарганлар. Натижада минглаб бегуноҳ кишилар тақдири шу тарзда ҳал этилган. Шу сабабдан ҳам ўтган асрнинг 30-йилларига доир хотираларда «Агар икки киши бир бечорани «халқ душмани» деб гувоҳлик берсаёқ, ўша бечоранинг куни битар эди» деган сўзларни кўп бор эшитган эдик. Дарҳақиқат, ўша вақтларда сохта айбловлар асосида халқ душмани бўлиб кетганлар озмунча эмасди. Чунончи, севимли адибимиз Шукрулло «Кафансиз кўмилганлар» асарида бу ҳақда жумладан шундай ёзган эди:

«Ҳақиқатини айтадиган бўлсак, бизнинг замонамизда халқ душмани бўлиб бирор одам қамалмаган хонадонни топиб бўладими? Ахир 1920 йиллардан бошлабоқ жадидчиликда айблаб зиёлиларни қамаш бошланган эди. 1927-1928 йиллардан диндорлар борми, мулкдорлар борми, қулоқ қилинди. Бир қисми ёт унсур ҳисобланиб яна қамалди, сургун қилинди. Бу тозалашлар камлик қилгандек, 1937 йилдан бошлаб Марказком секретарлари, давлат арбоблари, ёзувчилар халқ душманига чиқарилиб қирғин,

қамаш бошланди, бу 1940 йилгача давом этди. Ватан уруши тугагандан кейин, фронтдан қайтганларнинг бир қисми фашистга асир тушганликда айбланиб қамалган бўлса, 1947 йилдан бошлаб ёзувчи, олим, санъат аҳлини ғоясизлик, космополитизмда айблаб янгидан яна қама-қама бошланди. Бирор қариндоши қамалмаган одам қолгани йўқ, ҳатто битта одам эмас, бутун оилалари билан отилди. Сургун қилинди»⁷.

Қатағонлик даврига доир архив ҳужжатларига назар солар эканмиз Олтиариқ туманидан юзлаб кишиларнинг тақдири нақадар аянчли бўлганлигига шоҳид бўламиз. Уларнинг қанчаси отилган, яна қанчаси олис юртларда оғир меҳнатлар, доимий хўрланишлар, бу ҳам етмагандек, очлик азобидан ўлимга дучор этилиб, кафансиз кўмилганлар. Бу ҳақда ёзишга ҳам, тинглашга ҳам инсоннинг сабр-бардоши етмайди. Фақат моҳир ва тажрибали ёзувчиларгина бунинг уддасиддан чиқа олади. Шу сабабдан севимли ёзувчимиз Тоҳир Маликнинг қатағонлик даврига оид мақолаларидан айрим лавҳаларни келтиришни лозим кўрдик.

«1938 - мелодий, ўктабр ойининг тўртинчиси, куз кунларининг бири, қуёш алақачон ботган, аммо тевақадан шом азони эшитилмайди. Шаҳар марказидаги бу донгдор бино атрофида масжид йўқ. Нарини маҳаллалардаги омон қолган масжидларда қўрқибгина, титрабгина чиққан азон чақирини тўрт-беш хонадон деворидан аранг ошиб ўтишга қурбни етади. Донгдор бинода гуноҳлари нима эканини билолмай ҳайрон ётган маҳбуслар шом кирганини кичкина дарчадан тушиб турувчи нурнинг йўқолганидан билдилар. Озодликдан нишона бўлиб туюлувчи бу нурни ҳар тонг умид билан кутиб, тушкун ва эзгу кайфиятда узатадилар. Дарчадаги нур йўқолгач, кечлик овқат киритилади. Улар ўлимга маҳкум эканликларини сезишади. Очликдан ўлиб қолмаслик учун, «қонуний» йўл билан отиб ўлдиришлари учун овқат ейдилар. Сўнг... бу бинода жонланиш бошланади. Аммо кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб кулишлари бу иморатни кўкка кўтаргудек эмас. Бундаги товушлар ўзгача, бундаги ташвишлар бошқадир.

Бунда терговни кўпроқ тунда қиладилар. Кундузи одам овлаш билан машғул бўладиларми ёхуд тухмат ва иғво тошларини

⁷ Бу ҳақда қаранг: Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. – Т.: “Шарқ”, 1995

тўплашдан бўшамайдиларми – бу ёлғиз Яратганга маълум – ҳар ҳолда терговга асосан кечаси чақиришади.

– Кадири, на выход!

Айни чоқда бошқа эшиклар ҳам очилади:

– Сулейманов — Чулпан, на выход!

– Фитрат...

Ғофил бандалар... Бу сўнгги чақириқ терговга эмаслигини қайдан билишсин? Улар «терговчи уни сўраса, бундай дейман...» деган хаёл билан қўлларини орқага қилган муте бир ҳолда юриб чиқадилар. Улар билмайдиларки, сўроқлари кеча якунига етган. Бу тун отиладилар. Эртага, тонг отгач эса... ҳукм ёзилади.

Уларнинг киндик қонлари турли жойларга, турли вақтда томган. Туғилган кунлари ҳужжат учун аниқ ҳам эмас... Фалон мучал, ўрик гуллаганда ёки ҳандалак пишиғида туғилган... Аммо... ўлим топган кунлари аниқ – 4 ўктябр... аммо 5 ўктябр деб расмийлаштирилади... Юрак қонлари бир жойга тўкилади.

Буни билмайдилар, нима учун ҳовлига олиб чиқишгани ҳам улар учун номаълум. Дарича тугул бирон тирқиши ҳам бўлмаган усти ёпиқ автомобилга чиқиб, ёнма-ён ўтиришади. Қоронғида бир-бирларини танимайдилар. Сўзлашиш мумкин эмас. Чурқ эта олмайдилар.

Автомобил қабиҳ манзилга етмоқни истамагандек ихраб — сихраб секин юради. Текис йўл тугаб, ўнқир- чўнқирлик бошланади. Автомобил ҳар силтанганида, чуқурга тушиб-чиққанида мувозанатни йўқотадилар.

Ниҳоят, тўхтадилар. Эшик очилиб, қоронғу ерга туташиб кетган юлдузли осмоннинг бир парчаси кўринади. Уларни жарлик ёқаси сари бошладилар. Шунда улар бир-бирларини танидилар. Шунда бу ерга нима учун келтирилганларини англадилар. Осмондаги кемтик Ой ёруғида кўзлар кўзларга тикилиб сўзлашади:

– Киши агар юз, агар минг яшаса ҳам охири ўлмак керак. Эслайсизми, «Бобурнома»да шоир:

«Агар сад сол мони автар яке рўз,

Бибояд рафт аз ин коҳи дилафрўз...»

– деган эди. Яъниким, агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур. Биз учун бу қасрдан кетмоқ вақти етубдур.

– Бу қасрдан кетишимдан мен афсусда эмасман. Армоним шуки, бундан бизни ўз дўстларимиз қувдилар. Аҳил-иноқ яшай олмадик. Биз-ку кетамиз, миллатнинг аҳволи не бўлур? Кун келурмики, миллат иттифоқда яшаса? Кун келурмики, қоронғулик чекинса, офтоб чиқса...

– «Тилинган тилларга қон югургуси,
 Бўшанган инларга жонлар киргуси.
 Тиканли боқчалар чечак кўргуси,
 Ҳақ йўли, албатта бир ўтилгуси...»
 – Гаплашимасин!

Ҳар аҳтимолга қарши айтилган буйруқ эди бу. Ҳозир кўз кўзга тушиб, юрак юрак билан сўзлашмоқда эди. Юраклар сўзлашувини ҳеч ким ман этолмас. Уларнинг жисмлари банди. Рухлари эса озодликда. Ҳозир ўқлар узилади. Бедор юраклар уришдан тўхтайдди. Агар юрак жисм ҳаёт эканида фақат қон ҳайдаш билан банд бўлган бўлса, жон чиқиши билан у ҳам ўлар. Агар юрак эл ғамида, инсонлар ғамида яшаган бўлса, бир ўқ тегиши нима экан, қийма- қийма қилиниб, зарралари олам аро сочилиб юборилса ҳам ўлмайди, яшайверади. Милтиқларини ўқлаганлар билишмайди бунини. Уларга буйруқ берилса бас-тепки босилади... ўқ ҳавода ўтли из қолдириб бориб бедор юракка санчилади. Улар «махкумлар ўлди», деб изларига қайтадилар. Буларнинг қўлларига кишан уриб берган дўстлари ҳам «улар ўлди» деб, ўйларлар. Уларнинг номларини ўчира бошларлар. Бирга тушган суратларини йиртарлар. Кўпчилик бўлиб тушган суратларда уларнинг кўзларига игна тикиб тешарлар... Булар милтиқ тепкисини босувчи, буйруқ бажарувчи аскарлар эмас. Улар ўзларини доно фаҳмлайдилар. «Алвасти кўприк» деб аталувчи жар ёқасида милтиқ тепкиси босилувини кутаётганларнинг юраклари тоабод тирик қолишини ҳам биладилар. Била туриб ўзларини фаҳхламаганга оладилар. Йўқ, улар бу юракларнинг ҳам жисмга қўшилиб тупроқ остида чиришини истайдилар. Шукрки, фақат истайдилар, холос. Юракка кишан уриб беролмайдилар. Юракни чирита олмайдилар...

Жар ёқасида турган маҳкумлар нималарни ўйлашди? Кўзларидан дарё-дарё ёш оқизиб қолган оилалариними? Ёки бу дунёдан аллақачон кўз юмиб кетган ота-оналари, биродарлариними? Балки Самарқанд Дарбозадаги шийпонда қурган суҳбатларини эслашар?

– Асрнинг ўн еттисида онадан қайта ҳур бўлиб туғилдик, деб адашибми эдик?

– Бизки адашдик, фуқаро не қилар?

– «Ҳалокат бўлишин билмай қулочни катта отдим-ку...»

... Милтиқ тепкиси босилгунига қадар бир неча нафас вақт бор...

– Мен «дўст»ларимизга ачинаман. Вақти келиб бизнинг ҳақ эканимиз ойдин бўлганида, бу дунёда қандай бош кўтариб юрар эканлар? Балки, Худо уларни тирик қолдириб, узоқ умр бериб жазолагандир?

– Қиёматда юзма-юз бўлганимизда нима дейишар экан?

– Гаплашилмасин?

Буйруққа ҳожат ҳам йўқ эди. Тепкилар босилди, ўлим ўқлари отилди. Сўзлашмоқ қиёматга қолди.

Уларга ҳеч ким аза очмади. Жаноза ҳам ўқилмади. Уларнинг ўлиmidан беҳабар эдилар. Ҳатто «дўст»лар ҳам беҳабар эдилар. Шунча қилган хизматлари эвазига қувониш бахтидан бебаҳра қолдилар.

Орадан йиллар ўтиб эса... билдилар. Аммо энди кеч эди. Қувонишга асос йўқ. Улар халқ душмани эмас, чин халқпарвар эканликлари маълум бўлди. «Дўстлар»ни биров айбламади. Ўзларидан ўтгани ўзларига-ю, Оллоҳга маълум. Тошкентнинг эски шаҳар қисмида, Самарқанд дарбоза деб аталмиш ерда 37-уй бор. Эътибор берилса, уйларнинг тартиб рақамига кўра бу хонадон ўттиз еттинчи эмас. Дарбоза қошидаги «37» рақами 1937 йилдан, аниқроғи йил адоғи – 31 декабрдан дарак бериб туради. Айнан шу куни ёзувчининг оиласи бағридан юлиб олганлар. Уларнинг мақсади адибни фақат оила бағридан эмас, халқ қалбидан юлиб олиш эди. Улар бунга жисман эришдилар, холос. Рухга, халқ қалбига таъсир ўтказишга ожиз эдилар.

Одатда одам вафот этгач, уни ювиб, кафанлаб, тобутга солиб, елкада кўтариб сўнги манзил– қабрга элтадилар. Абдулла Қодирий ва у табаррук зотнинг биродарларига бу эҳтиром насиб этмади. Уларга бундан улуғроқ саодат берилди– улар халқ қалбига мангуга кўчдилар. Адабиёт ўткинчилик қонуниятларидан холидир. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди»⁸.

⁸ Тоҳир Малик. Ибрат мактаби // Адабиёт–бадиият, адабиёт. Хотиралар, бадиалар, мақолалар / Нашрга тайёрловчи: Хондамир Қодирий. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2004.95-96-б.

ҚИЗИЛ ВАГОН

Олтиариқлик қатагон қурбонлари тўғрисида ким билан суҳбат қурмайлик, дастлаб «Қизил вагон» ибораси тилга олинади. Чунки, барчанинг хотирасида қолган бу ибора мудҳиш кунларни ёдга солади. Ахир қанчадан-қанча оилаларни ширин турмушидан жудо қилиб, олис ўлкаларга, она юртидан, жигаргўшаларининг бағридан юлиб олиб кетган қизил вагонлар ҳали-ҳануз одамларнинг тушларига қириб чиқади.

Олтиариқнинг Ванновский темир йўл бекатида ўнлаб оилалар ана шундай қизил вагонларда киши билмас томонларга олиб кетилган эди. Хусусан, қулоқларни Ўзбекистондан кўчириш билан боғлиқ биргина маълумотга кўра, 1932 йилнинг 28 май кунида Олтиариқнинг Ванновский темир йўл бекатидан 70 хўжалик, жами жами 235 нафар киши қулоқ сифатида олиб кетилган⁹.

Бундай вагонлар орадан ҳеч қанча ўтмай яна миллиондан зиёд ўзбек ўғлонларини уруш майдонига олиб кетган. Оқибатда минглаб хонадонда гулдек келинлар бева, бешикларда ётган норасида гўдаклар етим қолган эди. Шу сабабдан халқимизнинг ардоқли шоири Муҳаммад Юсуф қуйидаги сатрларни битган эди:

Қизил вагон олисларда чўғдек порлар,
Паровознинг йўлларида ёнар қорлар.
Бу йўл ҳижрон, бу йўл ҳижрон – йўли ҳижрон,
Икки бети чинорлардан баланд дорлар.

Мардлари бор элнинг боши эгилмайдур,
Номард қони қирқ йилда ҳам қўшилмайди.
Юрагим эзилиб кетди, қизил вагон,
Кўнглим хижил, менинг кўнглим хижил, вагон.

Уруш ўлсин, кулча нондек кўнгил синди,
Кўнгилдаги сайраб турган булбул тинди.
Кўздан ёш қуйилиб кетди, қизил вагон,

⁹ Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955.: Документы и материалы. Т. II /Сост: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой; АН РУз., Инс-т ист., Благотворительный фонд “Шахидлар хотираси”, Андижан. Гос. ун-т им. Бабура. – Т.: “Шарқ”, 2006.С. 156.

Қизил вагон, қўйни тўла ўғил вагон...

Шу ўринда «вагон» атамасига изоҳ берсак. «Вагон» –темир йўл изларида йўловчилар ва юкларни ташишга мўлжалланган транспорт воситаси бўлган арава маъносини англатувчи инглизча сўздир. Биринчи марта XVIII асрда Англияда, сўнгра Германияда қатнови йўлга қўйилган. Дастлабки вагон ёғоч изларда қўлда ёки от билан тортиладиган яшик бўлган. Вагонларнинг йўловчилар, почта, багаж ва бошқа ташийдиган турлари бўлиб, ёпиқ, ярим вагон, платформа, цистерна кўринишидаги юк вагонлари автомобил, чорва моллари, цемент сингари юкларни ташишга мўлжалланган. Бироқ, бундай юк ташиш вагонларидан мустабид тузум вакиллари қатағон этилган оилаларни сургун қилишда энг муҳим транспорт воситаси сифатида фойдаландилар. Гўдаклар, аёллар, қарияларнинг барчасини шундай юк вагонларга худди буюмларни тикқандек жойлаштирилиб, ҳафталаб унда йўл юришга мажбур қилдилар. Натижада бундай йўл азобига чидай олмаган норасида болалар ва қарияларнинг аксарияти нобуд бўлдилар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) «Сафар дўзахнинг бир парчасидур» деган эдилар. Дарҳақиқат, 30-йилларда уқубатли сафарларга маҳкум этилган ватандошларимиз айнан шундай қизил вагонларда худди дўзах азобини кўрган эдилар.

Одатда, ҳозирги кунимизда борадиган манзилимизнинг масофаси 3-4 соатлик, боринги, 2-3 кунлик йўлдан иборат бўлса, манзилга етиб боргач, албатта, маълум бир муддат дам оламиз. Гарчанд юмшоқ ўриндиқли, кондиционерли енгил автомобилда, ёқимли мусиқаларни тинглаб йўл боссак-да, барибир ўзимизни толиққандек ҳис қиламиз. Мана шундай пайтда қизил вагонларда ҳафталаб юрган мурғак гўдакларнинг ҳолатини кўз олдингизга келтиринг...

Собир Мўминов «Қибрай фожиалари» номли мақоласида бу ҳақда шундай ёзади:

«Украинага қулоқ-сургун қилинган, ҳозирда марҳум онахонлар–86 ёшли Мақсуда буви Ёқубова, 85 ёшли Тожи бува Аҳмедова, 84 ёшли Сора буви Эрматова ва 80 ёшли Карвон буви Турдибоевалар билан 1991 йил ёзида бўлган суҳбатда кўзларида ёш билан, Украинада ўта оғир, ғайриинсоний ҳаётни бошдан кечирганлари тўғрисида гапириб берган эдилар. Уларнинг айтишларича, 1930 йилнинг ёз ойларида Тошкентдан мол ва чўчқа

ташийдиган қизил вагонларнинг ҳар бирига 5-6 оиладан тиқишиб, уч ҳафта йўл юриб, Украинанинг Одесса шаҳрига олиб боришади. Йўлда уларнинг вагон ичида тортган азоб-уқубатларини айтмайсизми? Вагонда оёқ узатиб ўтириб бўлмас эди. Йўлда бир марта ачиган карам, лавлаги ва сасиган балиқ солиб, овқат беришади. Уни ким ичади, дейсиз. Сув ҳам олдиришмайди. Поезд тўхтаганида эшиклар очилиб, эшик ёнида 2 та қуролланган соқчи туради. Вагон ичида туриб бўлмас эди. Ҳожат учун бир бурчакка челақ қўйилган. Ахлатни поезд юрганида вагон туйнутидан тўкиб ташланади. «Қулоқлар» кетаётган поездда йўлнинг ўзида бир неча гўдаклар ва кексалар вафот этиб, уларни поезд тўхтаганида станциядан олисроқ ерга кўмиб келишарди»¹⁰.

Таниқли шоиримиз Шукруллони «Кафансиз кўмилганлар» номли асаида айнан ўша қизил вагонларда қулоқ қилинганларнинг аянчли тақдири ҳикоя қилинади:

«Ташкент товарний» станциясига олиб келиб «Черний ворон» («Қора қарға»)дан туширгач, ҳаммамизни ерга ўтиришга буйруқ бериб, яна отамиз, ўзимизнинг исмимиз, қўйилган жиноий моддамиз, неча йилга ҳукм қилинганимизни сўраб, худди мол санагандек бирма-бир ҳисобдан ўтказарди. Айрим жойларда баъзан соатлаб туриб қолсақ, баъзан, ёв қувгандек, қани, қани, тез-тез бўл, — деб юришга шошириб, — бир қадам сафдан четга чиқиш қочиш ҳисобланиб огоҳлантирмасдан ўт очилади, — деб таъкидлашарди.

Бу гапни биринчи эшитаётган беморлар, кексалар елкаларида юки билан куннинг иссиғида томоқлари қақрашига қарамай ваҳимада оёқларини зўр билан судраб километрлаб йўл босишарди.

Юзлаб маҳбусларни офтобда қизиб ётган қизил вагонлар олдида тўхтатишди. Шу фурсатда бизлар чиқариладиган вагонлар томонга «ана улар, худди ўшалар» деб темир йўл шпаллари устида югуриб келаётган одамлар пайдо бўла бошлади. Булар тоштурмада дийдор кўришолмаган, қаёқдандир бугун жўнатилишидан хабар топиб отаси билан, фарзанди, ёки эри билан гаплашиш имкони бўлмаса ҳам узоқдан дийдор кўриб қолиш учун келган одамлар эди. Конвойлар эса, буларни итлар билан қўрқитиб, сўнгги марта бир оғиз сўзини айтишга ҳам яқинлаштирмасди.

¹⁰ Мўминов С. Қибрай фожиалари // Тарихнинг номаълум саҳифалари. Биринчи китоб. – Т.: “Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2009. -204-205-б.

Бу вагонларга қанча одам сиғишига қараб эмас, маҳбусларнинг сонига қараб, бир одам сиғадиган жойга ўн та одам жойлашадиган жойга юз одамни уриб-тиқиб чиқарарди. Жой топиб жойлашиш сенинг ўзингга боғлиқ. Ўтириб кетасанми, ётиб кетасанми, конвойлар бунга эмас, санаб қанча маҳбус олган бўлса тайинлаган жойга шунча маҳбусни етказишга жавоб берарди.

Кузатувчиларнинг дод-фарёдларининг ўрнини вагонларнинг зарб билан силжиши, чинқириб узоқлашиши эгаллай бошлаган эди. Гўё бу она юртидан айрилган бизларнинг чинқирик, фарёдларимиз эди...

Август. Кун иссиқ. Ҳамма қулоқ қилинган оилаларни Қўйлиқдаги этап қилиш пунктига йиғишди. Қариндош-уруғлар келишган. Хайрлашув. Кимдир дод-фарёд қилиб ўзидан кетган. Кимдир йиғидан ҳолдан тойган. Биз эса отамиз билан бирга жўнаб кетаётганимиздан хурсанд эдик.

Тошкент темирўл вокзалига олиб келиб, қизил товарний вагонларга жойлашди. Ҳар бир вагонда 23 оила жойлашган. Ҳар оилада камида 3-4 тадан болалар бор. Вагонда фақат биттагина дераза бўлиб, у ҳам жуда кичкина эди. Эшик ёпилди. Эшик тагида иккитадан соқчи қўйилди ва поезд жўнади. Поезд жўнадию гўё ҳамманинг юрагини бирдан узиб олиб кетаётгандек бўлди. Ҳамон йиғи-сиғи босилмас эди.

Вагоннинг ичи иссиқ, ҳавоси бузуқ, кўнгилни оздирарди. Поезд катта станциядагина тўхтади холос. Шунда соқчилар билан бирга қайнаган сув олиб чиқиш мумкин эди. Ҳожатхона йўқ. Тувак тутилади. Вагон иссиғига чидаб бўлмас эди. Тувак поезд юрган пайтдагина деразадан ёки тешиқдан тўкилар, сув ҳам етишмас эди. Уни эса тозалаб туриш керак. Шу аҳволда 13 кун йўл юрдик»¹¹.

Россия Федерацияси Федерал хафсизлик хизмати Марказий архиви (РФФХХМА)да «Қулоқ»лар ортилган эшелонларнинг ҳаракати тўғрисида диспетчерларнинг маълумотномалари ҳам сақланади. Мазкур маълумотномаларни таниқди олим Рустамбек Шамсутдинов изланишлари давомида аниқлаб, ўзининг «Қишлоқ» фожиаси» асарида келтириб ўтади. Унга кўра, 1931 йилнинг 10 сентябрида Андижондан Херсонга кетаётган биргина эшелоннинг

¹¹ Шукрулло. Кафансиз қўмилганлар. ...19-20-б.

ўзида йўлда 10 нафар бола ўлганлиги қайд этилган¹². Бундай мисолларни ўнлаб, юзлаб келтириш мумкин. Хўш, дунёга келиб, ҳали болалик нима билмай туриб нобуд бўлган, етти ёт бегона мусофир ўлкаларда кўзи очик қолиб кетган бу болаларнинг айби нима?

Қатағон қурбонлари билан боғлиқ маълумотларни ўрганар эканмиз, беихтиёр ўша 20-30 йилларда вагонларда кетаётиб фарзандларини қаро ерга топширган бағри кемтик онаизорларнинг аянчли қисмати кўз олимизга келади. Тасаввур қилинг, фарзандингиз сал бўлсада ўзини лоҳас сеза бошласа, баданида иссиқлик пайдо бўлса, албатта тез ёрдамга қўнғироқ қиласиз ёки уни яқин жойдаги шифохонага олиб борасиз. Бироқ ўша йилларда бундай имкониятлардан маҳрум бўлган онаизорлар касал фарзандига қандай ёрдам кўрсата олар эди? Ахир вагонларда кетаётганлар «халқ душманлари»нинг оилалари бўлса. Шундай экан, уларга ким ҳам тиббий ёрдам беради?! Қизил вагонларда фақатгина бир марта, тўхташ бекатида, у ҳам бўлса, жонсиз фарзандини бир неча дақиқада йўл бўйига кўмиб қайтишга рухсат берилган, холос.

Бунга мисол тарзида ёзувчи ва журналист Алиназар Эгамназаровнинг «Сургун» асаридан куйидаги лавҳаларни келтириб ўтсак:

«1 август куни сургун қилинган оилаларга енгилгина кўрпа-ёстиқ. Бир сидра уст-бош бериб, уларни Қорсувдаги етимхона ҳовлисига тўпладилар (етим болалар бу пайтда ёзги лагерда экан). Ўша куни бу ерда қиёмат кўпди. Кун иссиқ. Чанқаган болалар йиғлаб, оналарига ёпишади, чақалоқлар ҳам бетоқат, она эса гўдагига кўкрагини тутиб, «Болажоним, икки кундан бери туз тотганим йўқ. Сенга сут қайда бўлсин!», деб кўзига ёш олади...

Тунда яна кўп оилалар келтирилди. Етимхона ҳовлисига одам тўлиб кетди. Эртаси куни аёлларни болалари билан Туясаройдаги (ҳозирги Тошкент қоғоз комбинати ўрнидаги) омборхоналарга олиб бориб қамадилар.

Кўп ўтмай, соқчилар оталаримизни ҳам шу ерга ҳайдаб келишди. Шу ерда ўн нафардан ортиқ чақалоқ очлик, иссиқ ва ташналиқдан вафот этди. Оналари жасадларни кўзларида ёш билан

¹² Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш кулоқлаштириш сургун.- Т.: "Шарк", 2003.234-б.

оқ дока рўмолга ўраб, дафн этиш учун қариндошларига бериб юборишди. Етарли одам тўплангач, ҳаммамизни Тошкент темир йўли юк-товар бекатига ҳайдаб бориб, ҳар ўн оилани биттадан қизил вагонга жойлаштиришди. 1930 йил 5 август соат 4 да вагон эшиклари беркитилди. Паровоз гудок берди. Поезд залвор билан шарақ-шуруқ қилиб, ўрнидан кўзғалди. Ватанимиздан жудо бўлаётган бизлар «дод!» деб йиғладик. Поезд Қозоғистон чўллари томон йўл олди...

Одамларнинг овқатланиши ҳам, ҳожати ҳам қизил вагон ичида эди. Бу аҳволдан, айниқса, аёллар кўп жафо чекишди. Овқат челақларда келтириладиган карам шўрва, қора нондан иборат эди. Баъзилар бу овқатда чўчқа гўшти бор деб, уни ичмадилар.

Кун иссиқ, вагонлар қизиб кетди. Иссиқдан лоҳас бўлган, оч қолган гўдақлар бирин-кетин ўла бошладилар. Поезд разъездга келиб тўхтаганда, одамлар матога ўралган гўдақ жасадини кўрсатиб, пастга тушишга рухсат сўрашарди. Рухсат теккач, эркақлар темир йўл яқинидаги қумни қўл билан суриб кавлаб, гўдақни кўмиб, вагонга қайтишарди. Кейин вагонда ўлганлар руҳига бағишлаб Қуръон тиловат қилинарди. Эртаси кун яна шу ҳодиса такрорланарди»¹³.

Киши қалбини ларзага солгувчи ушбу маълумотлар ёзувчи томонидан бадийлаштирилган ёхуд атайин тўқиб чиқарилган эмас. У айти ҳақиқат, фақат жуда аччиқ ҳақиқат. Шу сабабдан ҳам атоқли шоир Муҳаммад Юсуф қатағон сиёсати қурбонлари хотирасига бағишланган шеърларининг бирида шундай сатрларни битган эди:

- Ёлғон нима, эй одам?
- Ёлғон узун эртақдир.
- Ҳақ нимадир, эй одам?
- Ҳақиқат қон юракдир.

¹³ Эгамназаров А. Сургун. –Т.: “Адолат”, 1999. -75-77-б.

ОЛТИАРИҚ ҚИШЛОҒИ

Олтиариқ қишлоғи Қўқон – Марғилон йўлида жойлашганлиги боис Қўқон хонлиги тарихида юз берган айрим воқеалар силсиласида алоҳида тилга олинади. Шу сабабдан Олтиариқ қишлоғи тўғрисидаги айрим маълумотлар Мирзо Олим Тошкандийнинг «Ансаб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» («Султонлар насаби ва хоқонлар тарихи»), Саййид Умарбек ибн Худоёрхоннинг «Анжум ат-таворих» («Тарих юлдузлари») «Мулла Муҳаммад Юнусжон додхоҳ Тошкандийнинг «Тарихи Алиқули амир лашкар», Мулла Аваз Хўқандийнинг «Тарихи жаҳоннома», Муҳаммад Солиҳхожа Тошкандийнинг «Тарихи жадидаи Тошканд», Азиз ибн Ризо Марғинонийнинг «Таснифи Ғариб» сингари асарларида учрайди¹⁴.

Масалан, Мирзо Олим Тошкандийнинг «Ансаб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» асарида Қўқон хони Худоёрхоннинг 1862 йили қипчоқларга қарши юриши вақтида Олтиариқда тўхтаб ўтганлиги таъкидланади: «Андин сўнг кўнгиллари тўлуб, ўрдаға дохил бўлдилар эрса Худоёрхон отланиб жамоат бўлуб, Олтиариқ келиб кўндилар. Ўшал кеча бир неча хат ёзиб, Хўқандга мулозим хушёрдин юбордилар»¹⁵.

Ўтган асрнинг 30-йилларида Олтиариқ қишлоғидан бир қанча ўз даврининг уламолари, тадбиркор ва ҳунармадлари қатағон этилган бўлиб, уларнинг айримлари тўғрисида архив ҳужжатларида маълумотлар сақланиб қолган. Бу ҳақда сўз очишдан авал яна Олтиариқ тўғрисидаги айрим маълумотларни мухтасар баён этсак.

«Олтиариқ» атамаси тўғрисида Алишер Ибодинов ва Юнус Эминовларнинг «Олтиариқ тарихидан лавҳалар» номли рисоласида жумладан шундай дейилади: «Олтиариқ ҳақидаги афсоналардан бирида шундай дейилади: Эмишки, кунлардан бир кун ҳазрати Хизр Шоҳимардон пиримни зиёрат қилгач, ўша ердан арча ҳасса

¹⁴ Beisembiev T.K. Annotated indices to the Kokand chronicles. research institute for languages and cultures of Asia and African ILCAA. Tokyo. 2008.p.532.

¹⁵ Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин / Нашрга тайёрловчи: А.Матғозиев., М.Усмонова.–Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1995. 70-б.

олиб, унга минибдилар ва тоғдан пастга қараб равона бўлибдилар. Ҳасса изидан эса сув эргашибди ва дарё бўлиб оқиб келаверибди. Ҳозирги Қапчуғай дарасига келгач, ҳазрат Хизр ҳассадан тушибдилар ва уни қўлга олиб, олтита чизиқ тортибдилар. Мана шу олтита чизиқдан олтита ариқ тарқалган эмиш...

Иккинчи бир афсонада айтилишича, Темурийлар ва Шайбонийлар ўртасидаги урушлардан сўнг илм-маданият маскани бўлмиш Ҳирот таназзулга юз тутди. Шунда бир зоҳид ва дониш инсон Ҳиротдаги Мусалло майдонидан чиққан илм-маърифат булоғидан бир мешни сувга тўлдириб, Қўқон тарафга йўл олади. Баланд Помир тоғларидан ошиб, Шоҳимардонга тушади. Ҳазрат Али мазорини зиёрат қилгач, у ердан водий кенгликларига йўл олади. Қапчуғай¹⁶ дарасида дам олиб ҳордиқ чиқаради. Даранинг хуш ҳавоси, одамларнинг муомалалари Зоҳидга маъқул бўлади ва у Қўқонга олиб кетаётган или-маърифат сувидан Қапчуғайдаги олтита ариққа ҳам қуюди. Шу боис Олтиариқдан ҳам кўплаб шоиру фузалолар, санъаткорлар етишиб чиққан эмиш...

Олтиариқсойнинг олтига бўлиниш тарихи жуда тегна, олис минг йилликларга бориб тақалади. «Ўзбекистон ирригацияси» («Фан» нашриёти, Тошкент, 1975 йил) китобида шундай дейлади: «Фарғона водийсида неолит давридан бошлаб кўрфаз суғориш усули қўлланилган. Сўх, Исфара, Шоҳимардон дарёларининг тоғларидан оқиб чиқиб, водийга ёйиладиган жойларида ўзига хос елпиғич тизими вужудга келтирилган. X асрда Қува шаҳри Фарғонанинг Андижондан кейинги йирик шаҳри бўлиб, Қорасув дарёсидан сув ичган. Шоҳимардон, Сўх, Исфара дарёлари X асрдаёқ Сирдарёга етиб бормай йўлда суғоришга сарф этилган».

Демак, Шоҳимардон сойининг давоми бўлмиш Олтиариқсой X асрдаёқ турли ариқларга бўлинганди.

Олтиариқ туманидаги 2-ўрта мактабнинг жуғрофия фани ўқитувчиси Абдулазиз Мамажонов эса янгича фикр билдирди.

–Қадимда Олтиариқсой Сирдарёга қуйилган. Сирдарё бўйларида аجدодларимиз яшаган. Кейинчалик одамлар кўпайиб

¹⁶ С. Қораевнинг фирига кўра Қапчиғай сўзи географик термин бўлиб, мўғул тилида “дара” демакдир. Бу эса қишлоқни дара оралиғида жойлашганлигидан далолалат беради.

ер майдони кенгайиши натижасида сув сарфи ҳам ортаверган. Сув етишмай, деҳқончилик билан шуғулланган кишилар сув кўп томон — тоғ томонга силжиб кўчиб келаверганлар. Аҳоли сойнинг тепа, олди томонига кўчиб боравергани туфайли бу сой бош ариқ маъносида олдариқ дейилган ва худди шу сўздан Олтиариқ термини пайдо бўлган. Қапчуғайдаги 6 та ариққа бу сўзнинг унча алоқаси йўқ. Зеро, Бешариқ атамаси ҳам пешариқ (асосий ариқ) сўзидан келиб чиққан, ахир.

Албатта, бу ҳам эътиборга лойиқ бир тахмин.

Умуман, Олтиариқ номли бирон- бир аниқ жой бўлганлиги ҳам номаълум. Ҳозирги туман маркази қадимда Бозорбоши деб юритилар эди.

– Олтиариқ аниқ бир жой – қишлоқ ёки маҳалла номи бўлмасдан, балки, бутун бир ҳудудга берилган ном бўлса керак, — дейди Олтиариқ кўрғон кенгашининг раиси, тарихимиз билимдонларидан бири Муҳаммаджон Исломов.— Зеро, ҳозирги Олтиариқ кўрғони, Қувурбоши ва ҳоказо маҳаллалар номи кўҳна, бироқ шу депараларда Олтиариқ қишлоғи ҳудудларидаги Буғдойчи, Кўмирчи, Зарҳал, Олтиариқ номли маҳалла бўлганлигини эслай олмайман.

Бироқ, Олтиариқ атамаси маълум жуғрофий ҳудудга нисбатан ишлатилгани маълум. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида Худоёрхоннинг хотинлари саналиб келиниб, унинг учинчи хонлик даврида олган хотинларидан бири ҳақида шундай дейилади: «Тухфанисо ойим Олтиариқ қозисининг қизи бўлиб, Худоёр шу қизга уйлангач, 37 кундан сўнг ўрислар томонга қочиб кетган». Айни шу романда хон ҳузуридаги қизиқчилар томошаси лавҳасида бир муллавачча ўзини Олтиариқданман деб ҳам айтади.

Демак, Олтиариқ бирон бир маҳалла ёки қишлоқ номи эмас, Риштондан Оқтепагача бўлган қишлоқларни ўз ичига олган жуғрофий маъмурий ҳудуд сифатида машҳур бўлган, Бу ном эса Олтиариқсойнинг олти ариғи туфайлигина берилганлиги шубҳасиз»¹⁷.

Ушбу маълумотларни ўтган асрнинг 60-йилларида Б.С.Сергеев ўзининг «Қўқон хонлиги тарихини ўрганишга доир

¹⁷ Ибодинов А., Эминов Ю. Олтиариқ тарихидан лавҳалар. – Ф.: “Фарғона”, 1996. 19, 24-б.

материаллар» номли илмий тадқиқот ишида ҳам тасдиқлаш баробарида «Олтиариқ ариғи Қапчиғайсойга қадар «Киткон», «Янгиқўрғон», «Жўрак», «Поласан», «Повулғон», «Олтиариқ» сингари кичик ариқларга бўлиниб кетиши тўғрисида ёзган эди¹⁸.

1900 йилда ёзилган муаллифи номаълум «Анжум ат -таварих» асарида келтирилган маълумотларга кўра, Қўқон хони Олимхон (1801-1810 йилларда ҳукмронлик қилган) томонидан Олтиариқ қишлоғига олти ариқ қаздирилган ва бу қишлоқни обод қилиш мақсадида бошқа ҳудудлардан оилалар кўчириб олиб келинган. Унга кўра, Олимхон бу оилаларга қишлоқ хўжалиги учун керак бўладиган барча буюмларни хазина ҳисобидан таъминлаган¹⁹.

1900 йилда Марғилон уезди таркибига 19 та волост мавжуд бўлиб, Олтиариқ ҳам шу волостлардан бири ҳисобланган ва унинг таркибига қуйидаги қишлоқлар кирган: Полосон, Лайлакхона, Повулғон, Зилҳа, Жўрак, Киткон, Жарқўрғон, Хористон, Эски Арабтепа, Янги Арабтепа, Янгиқўрғон²⁰.

Ўша давр маълумотларига кўра, Олтиариқ волости(бўлиси)ни лайлакхоналик Мадақосимнорин Қулбой ўғли бошқарган. Китконлик Шаҳобиддин Мирза Алишоҳ ўғли Олтиариқ волостининг қозиси бўлиб турган²¹.

Айтиш жоизки Аввал волостида XIX асрнинг охирида 7 та вақф мулки²² билан боғлиқ ерлар мавжуд мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди.

1. Полосондаги Шоҳ Раҳматуллоҳ эшон хонақоҳининг вақф ерлари майдони – 529 десятина²³. Полосон қишлоғи ҳудудида.

2. Қўқон шаҳридаги Муҳаммад Алихон мадрасасининг²⁴ вақф ерлари майдони – 790 десятина. Лайлакхона қишлоғи ҳудудида.

¹⁸ Сергеев Б.С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. С.42..Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи архиви. №158.

¹⁹ Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства.–Т.: “Фан”, 1973. С.165.

²⁰ Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уездъ. Составилъ С. А. Гепшенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899. С.6.

²¹ Адресная справочная книга Ферганской области. г. Скобелевъ, 1912. С.14.

²² Вақф (араб) – мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк.

²³ Десятина тахминан бир гектар.

²⁴ Муҳаммад Алихон (Мадалихон) мадрасаси – қурилган йили хижрий 1245 (милодий 1829) йил. Асосчиси (қурдирган шахс) – Муҳаммад Алихон. Ўрни – Гишткўприк. Хужралар сони – 100. Талабалар сони – 214. Мударрислар сони – 16.

3. Повулғон масжидининг вақф ерлари майдони – 3 десятина. Повулғон қишлоғи ҳудудида.

4. Повулғондаги жомеъ масжидининг вақф ерлари майдони – 3 десятина. Повулғон қишлоғи ҳудудида.

5. Полосондаги Шоҳ Раҳматуллоҳ эшон хонақоҳининг вақф ерлари майдони – 2 десятина. Повулғон қишлоғи ҳудудида.

6. Қўқон шаҳридаги Муҳаммад Алихон мадрасасининг вақф ерлари майдони – 503 десятина. Жўрак қишлоғи ҳудудида.

7. Қўқон шаҳридаги Муҳаммад Алихон мадрасасининг вақф ерлари майдони – 474 десятина. Янгиқўрғон қишлоғи ҳудудида²⁵.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида Олтиариқ тумани тўғрисида қуйидаги маълумотлар баён этилган:

«Олтиариқ тумани — Фарғона вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сентябрда ташкил этилган. Жанубдан Фарғона, шимолдан Наманган вилояти, ғарб ва шимолий - ғарбдан Риштон, Бувайда ҳамда Бағдод, шимолий - шарқдан Охунбобоев(ҳозирги Қўштепа - муаллифлар), Ёзёвон туманлари ва жанубдан Қирғизистоннинг Қадамжой тумани билан чегарадош. Майдони 0,63 минг км².

Аҳолиси 166 минг киши (2003). Олтиариқ туманида 1 шаҳар (Ҳамза- ҳозирги Тинчлик - муаллифлар), 1 шаҳарча (Олтиариқ), 15 қишлоқ фуқаролари йиғини (Азимобод, Бўрбалиқ, Жўрак, Зилха, Катпут, Олтиариқ, Оқбўйра, Повулғон, Полосон, Файзиобод,

Тарихчи олим Ҳ.Бобобековнинг келтирган маълумотларига кўра, Квадратсимон баланд бинолар иборат Мадалихон мадрасаси Қўқондаги бошқа мадрасалардан ўзининг салобатлиги билан ажралиб турган. Ушбу мадраса икки қаватли, пишган гиштдан қурилган бўлиб, бурчакларида миноралар қад кўтарган эди. Бундай мадраса Тошкентда ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам бўлмаган. “Тазкираи Қайюмий” да келтирилган маълумотларга кўра, XIX асрнинг иккинчи ярмида Мадалихон мадрасасида шайхул ислом Улуғхон тўра ва Мулла Ҳолмухаммуд домудла мударрислик қилган бўлиб, шоир Муқимий Ҳолмухаммуд домудла кўлида таҳсил кўрган. Шоир Зокиржон Ҳолмухаммад ўғли Фурқатнинг Муқимий билан илк бор танишуви ҳам айнан Мадалихон мадрасида юз берган. Чунки Фурқат ҳам айнан шу мадрасанинг талабаларидан бири бўлган. Таъкид жоизки, XIX аср охири XX аср бошлари Қўқон адабий муҳитининг истеъдодли вакилларида бири шоир Насриддин Нусрат (1852 – 1918), Мулла Исҳоқбек Ваҳҳож (1861–1925), маърифатпарвар адиб, таниқли журналист, йирик филолог олим Ашурали Зоҳирий (1885 – 1937), бешариқлик Абдулла Муҳаммад Карим ўғли Ғурбат (1922 йилда вафот этган) ҳам Мадалихон мадрасасида таълим олганлар.

²⁵ Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уездъ. Составилъ С. А. Гешпенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899.

Янгиараб, Янгиқўрғон, Қапчиғай, Қизилтепа, Ғайрат) бор. Маркази — Олтиариқ шаҳарчаси.

Туман худудининг жануби адирлар, сойларнинг ёйилмалари, кумли шўрхоқлардан иборат... Туманнинг экин майдонлари Олтиариқсой, Жанубий Фарғона, Катта Фарғона, Катта Андижон, Сўх-Шоҳимардон каналларидан сув олади. «Қўрғонтепа», «Кенг кўл» сув омборлари қурилган. Чўл қисмида йирик минерал сув ҳавзаси бор»²⁶.

Ўтмишда Олтиариқ қишлоғи 30 га яқин маҳаллалардан таркиб топган бўлиб, изланишлар давомида уларнинг айримларини аниқлашга муяссар бўлди. Зарҳал, Кўмирчи, Бел ариқ, Буғдойчи, Мирфозил, Хўжақўрғон, Булоқбоши, Бозорбоши, Ёйилма, Бўстон, Отбозори, Беш оғайни, Лавгардон, Кўл лаби, Жийдалиқ, Чинортаги, Қақир шулар жумласидандир²⁷.

Мазкур маҳаллаларнинг маркази Лаклакхона(Лайлакхона) номи билан юритилган. Бу ҳақда «Олтиариқ тарихидан лавҳалар» рисоласида жумладан шундай дейилади:

«Туманимизнинг ҳозирги маркази илгари Лаклакхона ёки Лайлакхона деб аталган. Нуроний отахонларнинг ҳикояларига қараганда, худди шу депарада катта уруш бўлган. Лаклак (жуда кўп) одам ҳалок бўлган экан. Иккинчи бир афсонага кўра, бу қишлоқда аҳоли ниҳоятда зич яшаганлиги туфайли Лаклакхона, яъни одам кўп яшайдиган жой маъносини берар экан. Лаклакхона марказида илгари бир тепалиқ бўлган. Тепалиқ устида атроф-теваракни кузатиб, душманнинг ногаҳоний хужумидан огоҳ қилиб туриш учун махсус соқчилар турар экан. Туман марказидаги молия идораси жойлашган Буғдойчи маҳалласида кўҳна Қўрғон деворлари сақланиб қолган. Бу қўрғон қадимда Қўқон хонларининг дам оладиган ёзлик қароргоҳи бўлган. Қўрғон Қапчуғайдан чиқиб Бозорбошидан ўтадиган серсув ариқ соҳилларида қурилган. Бу жойни халқ Кичик ўрда деб юритарди. хонлар Марғилонга ёки Шоҳимардонга сафар қилган чоғларида одатда шу ерда қўниб дам олганлар.

²⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. –Т.:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 519-б.

²⁷ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ шаҳарчаси, Мирфозил маҳалласида яшовчи (1932 йилда туғилган) Муҳаммаджон Исломовдан ёзиб олинди.

– Ўрда атрофи 11 пахса девор билан ўралган эди,– дея эслайди буғдойчилик кекса отахон Муҳаммадсодиқ Сиддиқов, – биз болалигимизда олтинчи пахсанинг устида югуриб юрар эдик, Қалин ва баланд ўсган қайрағочлари бор эди, бу ерда. Кейинчалик колхозлаштириш даврида қайрағочлар кесилиб, шудгор ерга айлантирилди. Кейинроқ бу ерда Олтиариқ тумани учун катта истироҳат боғи, ўйингоҳ вужудга келтирилди, Бу ерда чойхоналар ишлар, санъаткорлар кенг айвонда ялла қилишарди. Вақтлар ўтиб истироҳатгоҳлар ҳам йўқ бўлиб кетди.

Ҳозирда, туман марказидаги 1-болалар боғчасининг ортида ўша Ўрда кўрғонининг пахса девор қолдиқлари сақланиб қолган, боғча биноси ва бир фуқаронинг томорқасини ажратиб турадиган бу деворнинг баландлиги 3 метрдан ортиқ, узунлиги эса 20 метрга боради. Хонлар давридан ёдгор бўлиб Олтиариқда шу кўҳна девор қолибди, холос... «²⁸.

Айтиш жоизки, Олтиариқнинг қадимги деҳқончилик маданияти марказларидан бири–бу ўтмишда Олтиариқ қишлоғи таркибига кирувчи Зурайк момо манзилгоҳи бўлган.

Маълумотларга кўра, биринчи марта Зурайк момо ёдгорлиги 1973 йилда қадимшунос олима Н.Г.Горбунова томонидан Фарғона вилоятидаги археологик ёдгорликлар харитасини тузиш мақсадида текшириб кўрилган эди. Бироқ, бу текшириш тиғиз вақтда бўлгани учун керакли натижаларни берган эмас. Бу ҳақда Н.Г.Горбунова ўз ҳисоботида қисқагина маълумот бериш билан чекланган. Жумладан, Зурайк момо ёдгорлигининг қайси даврга оид эканлигига шундай таъриф беради: «Зурайк момо ёдгорлиги устидан топилган сопол парчалари аниқ ифодаланмаган бўлиб, эрамизнинг биринчи минг йиллигининг биринчи ярмига оиддир»²⁹. Албатта, бу маълумот билан Зурайк момо ёдгорлиги тўғрисида тугал фикр айтиб бўлмасди. Натижада, унинг тарихи яна бир неча йилгача номаълумлигича қолиб кетди. Мазкур манзилгоҳ фақатгина 2001 йилга келиб, тарих фанлари номзоди қадимшунос Г.П.Иванов томонидан тадқиқ этилди. Тадқиқотлар ушбу ёдгорлик Фарғона водийсининг деҳқончилик маданияти тараққий этган қадимги манзилгоҳларидан бири эканлигини тасдиқлаш

²⁸ Ибодинов А., Эминов Ю. Олтиариқ тарихидан лавҳалар...25-б.

²⁹ Горбунова Н.Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Архив областного музея №418.

баробарида бу ерда кулолчилик ҳам тараққий этган кичик бир шаҳар қолдиғи мавжудлигини исботлади. Манзилгоҳдан топилган осори атиқалар Зурайк момо ёдгорлигида милонинг I-IV асрларида одамлар турмуш кечирганлигини кўрсатмоқда.

Кези келганда шуни айтиб ўтиш керакки, Зурайк момо манзилгоҳи қадимда ҳозиргига нисбатан бир неча баробор катта бўлган. Чунки ёдгорликдан бир икки чақирим узоқликдаги ерларнинг турли жойларида ҳозиргача қадимги қабрларнинг учраб туриши фикримизни тасдиқлайди. Жумладан, 2002 йилнинг ёз ойларида олиб борилган қазишмалар чоғида Зурайк момо ёдгорлигидан 600 метр шимолий кенгликда маҳаллий халқ томонидан олиб борилаётган қурилиш ишлари вақтида эрамиз бошларига оид қабрлар топилиб, ундаги сувдон, қизил ангобли коса, қайроқтош қабрнинг эркак кишига тегишли эканлигини кўрсатди. Ана шу топилган буюмларга қараб Зурайк момо манзилгоҳининг ёши 2000 йилга тенг эканлиги аниқланди³⁰. Энг асосийси, Зурайк момо манзилгоҳида олиб борилган қазишмалар натижасида шу кунга қадар Фарғона водийсида топилмаган эрамизнинг биринчи асрларига мансуб, ўтроқ халқларнинг дафиналари аниқланди ва тадқиқ этилди. Бу эса Фарғонанинг қадимги тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга³¹.

Маълумотларга кўра, XX аср бошларида Олтиариқда йирик сармоядорлар сони кўпая борган ва уларни «Вагончи бойлар» деб атаб келганлар. Булар ҳақида Маҳмуджон исмли йигитнинг Олтиариқда мактаб очиш юзасидан 1917 йилнинг 1 январ кунида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номига ёзган мактубида сўз юритилади:

«Муҳтарам, биродари азизим Ҳамзахон афанди!

Жавобингиза саломларим баъданда арзи ожизонам шулки, Мирҳомид кетурларинда жанобингизга Олтиариқга муаллим сифатида бормоқингизни рижо этуб эрдим. Жанобингиз Тошкентдан мактубим жавобини кутуб баъда жавоб берурман деб эрдингиз. Мен ҳам жумъа куни хабар олмоқлигимни баён қилиб эрдим. Панжшанба куни Самар бормоқ бўлуб қолиб мазкур куни

³⁰ Иванов Г.П. Археологические работы Ферганского областного музея // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. -Т: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 2002. 64-б.

³¹ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. - Т.: “Шарқ”, 2005.

жанобингизни бозорда кўролмадим. Ваъда қилуб вафо этолмаганлигим учун афвингизни ўтинурман. 15-нчи январда ман ҳам иншоолло Хўқанд борсам керак. Агарда борғунумгача кутсангиз, албатта, ўзим ҳамроҳ бўлуб Олтиариғдагилар илан тонишдуруб ва мактаб бўладурғон жойни кўрсатиб, хоҳишингизча ислоҳ қилмоқға буюруб баъда қайтур эрдук. Беш-ўн кунда тайёр бўлғондин кейин, ўзингиз борур эрдингиз. Агарда то ман борғунча ўзингиз бориб кўруб қайтмоқни хоҳласангиз ҳам ушбу одамларга учрамоқингиз матлуб: биринчи Муллабой Назар ва иккинчи Ҳомиджон Тўхтасинбой ўғли (читфуруш дўкони, бебозор ҳам очик) иккинчи Мулла Абдулжаббор вагончи, буғдойфуруш. Ушбуларни сўрасангиз, машхур одамлардан албатта, мактаб жойини сизга кўрсатиб лозим вазифаларни улар қилурлар. Яна ўзингиз соҳиби ихтиёрсиз. Агар мани бормоқимни кутсангиз иншоолло борган куним эртасига сиз илан Олтиариғ борурман. Яна илтимоси ожизонам шулки, ман жанобингизга ишониб кўп одамларга тушунтуруб ваъда қилуб эрдим... Эмди, албатта, кўлингиздан келгон даражада ташаббус этиб жаноби ҳақ муяссари муваффақ этса, мактаб насиб ўлса, албатта, кўп самаралар ҳосил ўлур деб умид этурмен. Саломатлигингизни тилаб ёзғувчи ихват Маҳмуд...»³².

Афсуски, Маҳмуджонинг мактубида номлари қайд этилган маърифатпарвар бойлар кўп ўтмай собиқ советлар замониға келиб, «ишчи ва деҳқонларни эзувчи золимлар» деган номни олдилар. Натижада уларнинг меҳнат фаолиятиға узоқ вақт давомида муносиб баҳо берилмади. Олтиариқлик сармоядорларнинг аксарияти собиқ совет ҳукуматининг дастлабки йилларидаёқ халқ душмани сифатида отиб ташланган бўлса, айримлари узоқ юртларға кетишдан бошқа чора топа олмадилар. Ўз юртини тарк этмаганлар эса қулоқ қилиниб, олис юртларға бадарға қилинди. Сургун муддати тугаб, жонажон қишлоқларига қайтганларида яна «халқ душмани» деган тухматлар остида борса келмас маконларға қатағон этилдилар.

Ушбу китобимизда уларнинг баъзи бирлари тўғрисида архивларда сақланган айрим маълумотларни келтириш билан чекланмоқдамиз. «Учлик» комиссияларининг айбланувчиларға

³² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. Кўп томлик. 2 том. – Т.: “Фан”, 1991. -24-25-б.

нисбатан чиқарилган ҳукмлари аксарият ҳолатларда бўҳтонлардан иборат бўлган, холос. Шу жиҳатдан олганда уларни ўрганишда имкон қадар холисона ёндашиш талаб этилади. Чунки ҳамюртлармизнинг қатағон этилишида «Учлик» комиссиялари сохта айблов хулосаларига таяниб иш кўрганлар. Изланишлар давомида масаланинг шу томонларига эътиборимизни қаратишга ҳаракат қилдик.

1. Камолов Садулла Махсим – 1885 йилда туғилган. Олтиариқ туманидан. Ижтимоий келиб чиқиши руҳонийлардан. Қулоқ қилинган. 1933 йилда қуроли талончилик қилгани учун 8 йилга қамоқ жазосига маҳкум этилган ва қамоқдан қочган. Муқаддам босмачилик гуруҳи ташкилотчиларидан. Ҳибсга олинган вақтда яқка деҳқон бўлган. НКВДнинг Олтиариқ бўлими тақдим этган 8041-сонли иш бўйича 1937 йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. Собиқ бой ва босмачилик билан алоқада бўлганликда, мунтазам равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда, Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда, босқинчиларга ҳомийлик қилганликда айбланган³³.

2. Ғайбуллаев Муқаддас – 1900 йилда туғилган. Олтиариқ туманидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда совхоз бригадири. НКВДнинг Андижон бўлими тақдим этган 10867-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 14 ноябрдан ҳисобланган. Ишчилар орасида аксилинқилобий, мағлубиятчилик тарғиботини олиб борганликда, Совет ҳукуматини яқин орада қулаши тўғрисида ифво миш-мишлар тарқатганликда айбланган³⁴.

3. Юсупов Эрмат – 1869 йилда Олтиариқ туманида туғилган. Ўзига тўқ оиладан. Ўтмишда босмачиликка кўмаклашган, қулоқ. «Учлик»нинг 1931 йил 21 октябрдаги қарори билан Ғарбий Сибирга сургун қилинган³⁵.

4. Маматқулов Турғунбой – Туғилган йили аниқланмаган. Олтиариқ тумани, Олтиариқ қишлоғининг Кўмирчи маҳалласидан. Солиқ қонунини бузган деган айблов билан 1934 йилда отувга ҳукм қилинган.

³³ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 91.

³⁴ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 3. – Т.: “Шарқ”, 2007. С. 443.

³⁵ Шамсутдинова Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё мисолида). – Т.: “Шарқ”, 2003. 237-б.

5.Холиқулов Мулла Саидқул – 1882 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Олтиариқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ, ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13711-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 25 сентябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида аксилинқилобий, колхозга қарши мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган³⁶.

Мулла Саидқулнинг қамоққа олинishi хусусида Комилжон Халилов шундай ҳикоя қилади: «Мирфозил маҳалласида истиқомат қилувчи Мулла Саидқул амакини уйдан иккита диний китоб топилганлиги учун жазога тортган эдилар.

Уни НКВД³⁷ ходимлари туман милиция бўлимидан Ванновский³⁸ бекати томон қўли боғлиқ ҳолатда пиёда олиб кетдилар. Қачонки Мулла Саидқул ўзининг қадрдон Мирфозил маҳалласини олдиан ўтиб кетаёганда «Мирфозил, кетяпман, хайр! Мендан рози бўлинлар», дея йиғлаб юборди. Унинг ортидан келаётган соқчи «тўхтама» дея ўшқириб берди. Биз уни кўздан ғойиб бўлгунга қадар кузатиб турдик. Шу тарзда уни қизил вагон томон олиб кетишди³⁹.

Мулла Саидқул тўғрисида унинг набираси Саиджон Муродов шундай ҳикоя қилади: «Мулла Саидқул буваимиз тўғрисида эшитганларимиз шуки, у киши мадрасани тамомлаган, ўз даврининг илмли кишиларидан бири бўлган. Буваимиз босиқ, одамшинаванда киши бўлиб, асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Уни далада кетмон чопиб турган ҳолатда қамоққа олиб кетишганлигини айтишган эди. Ўшанда эғнида биргина ямоқ кўйлаги бор экан.

Саидқул буваимизни Хадича (1919-1984) ва Ҳурматой(1924 йилда туғилган) исмли икки қизи бўлган. Уларга кимдир Саидқул буваимизни Украинада кўрганлигини айтган. Кейинчалик унинг

³⁶ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.260-б.

³⁷ НКВД – Народный Комиссариат внутренних дел (Ички ишлар халқ комиссарлиги - ИИХК).

³⁸ Ҳозирда Тинчлик деб аталади.

³⁹ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ қишлоғида яшовчи (1953 йилда туғилган) Саиджон Муродовдан ёзиб олинди.

Украинага қатағон қилинганини синглиси Нодира ачамиз ҳам тасдиқлаган»⁴⁰.

6. Мададқулов Аламбой – 1882 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Олтиариқ қишлоғидан. Диний маросимлар хизматчиси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13714-сонли иш бўйича отувга ҳукм этилган. Колхозчилар орасида аксилинқилобий, мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, монархик тузумни мақтаганликда, миллатчи ташкилот аъзолари билан алоқада бўлганликда айбланган⁴¹.

7. Шамсутдинов Бузуликхон (аслида Бузрукхон) – 1887 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Олтиариқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ, диний маросимлар хизматчиси, имом, босмачилик иштирокчиси, ҳибсга олинган вақтда хунармандчилик артелида ишлаган. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13705-сонли иш бўйича отувга ҳукм этилган. Аҳоли орасида аксилинқилобий, мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, хотин-қизлар озодлигига қарши фикр билдирганликда айбланган⁴².

Бу ҳақда изланишлар давомида қуйидаги маълумотларга эга бўлдик.

Маълум бўлишича, Бузрукхон Олтиариқнинг энг эътиборли, яъни саййидлар хонадони фарзанди бўлиб, унинг бобоси Хўжахон эшон Олтиариқ қишлоғининг Зарҳал маҳалласида XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ўтган⁴³. Бузрукхоннинг аждодлари асли Марғилондан бўлган. Шу ўринда марғилонлик саййидлар тўғрисида мухтасар маълумот бериб ўтсак.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида саййид сўзига қуйидагича изоҳлар берилган: 1. Саййид (араб тилига мансуб сўз) – мустақил, ҳукмдор жаноб; Муҳаммад пайғамбар авлодларидан бўлган мусулмонлар унвони; 2. Саййид – Эркаклар исмининг таркибий

⁴⁰ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ қишлоғида яшовчи (1920 йилда туғилган) Комилжон Халиловдан ёзиб олинди.

⁴¹ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.260-б.

⁴² Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.260-б.

⁴³ 1902 йилдаги маълумотларга кўра, Олтиариқда 7 та саййидлар хонадони ва 21 та хўжалар хонадони истиқомат қилган. Бу ҳақда қаранг: Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX- начале XX в. – Т.: “Фан”, 1991.

қисми⁴⁴. Бинобарин, биз сўз юритаётган Бузрукхон Шамсиддинов хонадони ҳам Пайғамбаримиз (с.а.в.) хонадонига мансуб бўлган. Ушбу хонадонга мансуб оилалар ўзларини Абдуллоҳ Маданийдан тарқалган Ҳусайний саййидлар дея атаб келганлар ва бу ҳақдаги 1846 йилда Зокирхожа эшон ва 1850 йили Эшонхожа номига битилган насабномаларни асос сифатида келтирганлар⁴⁵.

Ёзма манбаларда келтирилишича, Марғилонда истиқомат қилган ушбу авлод вакиллариға хурмат эҳтиромининг рамзи сифатида ўз даврида ҳукмдорлар томонидан махсус васиқалар берилган⁴⁶. Масалан, аштархонийлар ҳукмронлиги даврида марғилонлик саййидлар авлодига мансуб Саййид Шоҳ Қосим тўра 1681 йилдан 1688 йилга қадар Бухоро хонлари томонидан пайғамбар авлоди сифатида турли иноятнома ва ёрлиқлар билан тақдирланган бўлса, унинг ўғли Шоҳ Абу Бакрдан тортиб, Шоҳ Али Аскар, Охунд Шоҳ сингари авлодлари Қўқон ҳукмдорлари томонидан турли ёрлиқлар олиб келганлар⁴⁷. Шу ўринда Саййидлар билан боғлиқ айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

⁴⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 422-б.

⁴⁵ Мазкур насабномлар тўғрисида қаранг: Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи. Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.

⁴⁶ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005; Абдулаҳатов Н. Мўйи Муборак // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2005. № 4; Абдулаҳатов Н. Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2006. № 1; Абдулаҳатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2006. № 2; 25. Абдулаҳатов Н. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // Фарғона Давлат университети илмий хабарлари. Фарғона, 2006. № 4; Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Н. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Фарғона, 2007; Абдулаҳатов Н. Марғилондаги Хожа Порсо зиёратгоҳи // Мозийдан садо. Тошкент, 2007. 2 (34); Абдулаҳатов Н. Этнограф А.К. Писарчик Марғилон ҳақида // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007.

⁴⁷ Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия// Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского куржка любителей археологии. Вып 2. Т. 1916. С. 69-72.

Маълумки, Ҳазрат Али⁴⁸ мусулмонлар қавми учун «Аҳли байт» деб, улуғланиб келинган муборак хонадоннинг вакили бўлган⁴⁹. Бу ҳақда қуйидаги ҳадис ҳам мавжуд: «Инни торикун фикум ассақалайнӣ китобуллоҳий ва итрати» (яъни, «албатта, мен сиз [инсу жин]ларга икки гўзал ва нафис нарса – бири худонинг китоби (Қуръон) ва бири хонадонимни қолдирдим»)»⁵⁰. Бу ҳақда Имом Аъзам Абу Ҳанифа ҳазратларидан сўрадиларки, «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазратларининг ёронларидан ва аҳли байтидан қайси бириси юксақдир?» деб. Буюрдиларки, «Улуғлардан Сиддиқ ва Форук, йигитлардан Усмон ва Али, аёлларидан Ойша ва қизларидан Фотима розийаллоҳу анҳум ажмаъийиндир»⁵¹.

Ҳазрат Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар мусулмон ўлкаларида кўплаб учрайди. Халифа Алининг Нажжаф (Ироқ), Мозори Шариф (Афғонистон), Фарғона водийсининг Шоҳимардон қишлоқларидаги муқаддас мазорларига Аббосийлар, Темурийлар ва Қўқон хонлари даврларида мақбаралар тикланган ва зиёратгоҳ сифатида азалдан эъзозлаб келинган⁵².

Тарихдан маълумки, ҳазрат Али(к.в.) фарзандлари ичида энг машҳурлари Муҳаммад (с.а.в.) қизлари Фотиладан туғилган Ҳасан ва Ҳусайн ҳамда бану Ҳанифа қабиласидан бўлган хотинидан туғилган Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳисобланади. Мана шу уч фарзанддан тарқалган тармоқ олий ҳокимиятга даъвогар бўлишган... Исломнинг деярли бутун тарихи мобайнида Али(к.в.) авлодлари ёхуд уларнинг тарафдорлари олий ҳокимиятга эришиш йўлида қуролли ва ғоявий кураш олиб борганлар. Улар имоматга фақат Али(к.в.) авлодлари ҳукмрон бўлиш ҳуқуқига эга деб ҳисоблаганлар. Кураш жараёнида халифаликнинг турли чеккаларида ҳазрат Али (к.в.) авлодлари бош бўлган имоматлар барпо этилган. Уларнинг ичида энг машҳурлари Марокашдаги Идрисийлар (789-926), Шимолий Африка, Миср ва Суриядаги

⁴⁸ Али ибн Абу Толиб(к.в.) (тахм.600-661) – дастлабки чорёрлар деб аталган тўрт халифадан тўртинчиси (656-661). Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакиваччалари ва куёвлари.

⁴⁹ Алишер Бек. Туркийзабон саййид авлодлари. – Ф.: “Фарғона”, 1998. 10-б.

⁵⁰ Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Т.: “Фан”, 1965. 8-б.

⁵¹ Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул Авлиё / Мирзо Кенжабек таржимаси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1997. 9-б.

⁵² Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Шоҳимардон зиёратгоҳи. – Ф.: “Фарғона”, 2009; Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Шоҳимардон. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

Фотимийлар (909-1171), Ямандаги Рассийлар (9-а. бошидан 1281 й.гача), Табаристон (863-928) ва Яман (1592-1962)даги Зайдийлар сулоласи ҳисобланади. Ҳозирги вақтда кўплаб ҳазрат Али(к.в.) авлодлари барча мусулмон мамлакатларида яшайдилар. Улар имтиёзли ҳуқуқларга эга бўлиб, яшил салла ўрайдилар ва саййидлар ёхуд шарифлар деб аталадилар⁵³. Ўрта Осиёда, жумладан, Фарғона водийсида саййидлар авлодларига мансуб хонадон аҳлини «Саййид», «Тўра»⁵⁴, «Тўраҳон», «Таксир», қиз-жувонларини «Пошша», «Пошшаҳон» деб атаб келганлар⁵⁵.

Нақл қилишларича, Олтиариқ заминида гўдаклар ўлими кўпайиб кетгач, халқ ташвишланиб юртнинг улуғларига арз қиладилар. Шунда бир мўйсафид Олтиариққа «аҳли байт» авлодлари келсалар, бу бало даф бўлажagini айтади. Шунда бир гуруҳ олтиариқликлар Марғилонга келишиб, бу ердаги «аҳли байт» вакиллари Олтиариққа таклиф қиладилар. Шу тарзда Олтиариққа Хўжахон эшоннинг боболари келиб ўрнашган. Ўша вақтлардаги Зарҳал маҳалласида жойлашган қари тут олдида шифобахш булоқ бўлиб, ҳеч ким бу ерда яшашга журъат қилмаган ва Хўжахон эшон аجدодларига шу жойни топширган эканлар⁵⁶.

Маълумотларга кўра, Хўжахон эшон ҳозирги Шоҳ Толиб мозорида дафн этилган бўлиб, ҳозирда қабрлари мақбара ҳолатига келтирилган ва аҳоли томонидан зиёрат қилинади. Ўтмишда унинг қабри олдидан отликлар ҳам пиёда ўтишга одатланганлар. Акс ҳолда Хўжахон эшон мозорига ҳурматсизлик қилганларнинг турли балоларга дучор бўлганлиги тўғрисида бир қанча ривоятлар сақланиб қолган.

Хўжахоннинг каромати тўғрисида шундай ҳикоя қиладилар.

⁵³ Ислом энциклопедия...– Б.26.

⁵⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғатида тўра сўзига қуйидагича изоҳлар берилган: 1. Тўра (тарихга оид сўз) – юқори тақаблага мансуб киши; зодагон, оқсуяк, аристократ; 2. Тўра – хонлар даврида ва чор Россияси даврида Туркистонда катта амалдор; 3. Ҳурмат юзасидан ёки улуғлаб, кишиларнинг номига, унвонига, мансабига шунингдек, кўчма маънода баъзи нарсаларни билдирувчи сўзларга қўшиб ишлатиладиган сўз; Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. 244-б.

⁵⁵ Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф. “Фарғона”, 2007.84-б.

⁵⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ шаҳрида яшовчи (1951 йилда туғилган) Нуриллоҳ Майзубхон ўғлидан ёзиб олинди.

Зарҳал маҳалласидаги айрим нобакор кимсалар унинг авлиёлигини синаш учун ошга мушук гўштини дамлашибди. Шунда Хўжахон эшон бир оз дастурхон атрофида айланиб, ноилож ўтирибди. Ҳалиги кимсалар уни ошни олишга ундайверишгач, у таомга қўл чўзаётиб «тур, кет жонивор», деса, мушук юриб кетган эмиш. Шунда эшонни синамоқчи бўлганлар дод деб тавба қилган эканлар⁵⁷.

Хўжахон эшондан Шамсиддинхон исмли ўғил фарзанд қолган. Шамсиддинхожанинг шариат борасида нақадар зукко олим бўлганлиги тўғрисида қуйидаги воқеа олтиариқликлар хотирасида ҳали ҳануз сақланиб қолган. Бу ҳақда А.Ибодинов ва Э.Юнусовлар шундай баён этадилар:

«Миробларнинг халқ орасида обрў-эътибори жуда баланд бўлган. Улар ҳақида ҳар хил ривоятлар ҳам юрган. Масалан, китконлик Тошмат мироб бир куни отда шошиб сув бошига чиқиб кетаётган экан. Бир гап кам, икки гап ортиқчалик қиладиган бу чўрткесар миробнинг йўлини кимдир тўсиб, от жиловидан ушлабди:

– Тўй қиялпман, бир пиёла чойга марҳамат, мироб ака.

– Минг марта раҳмат, қуллуқ. Аммо лекин узр. Ишим жуда шошилишч. Қайтишда тушарман.

⁵⁷ Худди шундай ривоят бешариқлик Эшмуҳаммад халифа тўғрисида мавжуд. Нақл қилишларича, халқ орасида обрў – эътибор қозонган Эшмуҳаммад халифанинг доврўғи Қўқон хони Худоёрхоннинг ҳам қулоғига бориб етади. Хон соҳибқаромат Эшмуҳаммад халифани синамоқчи бўлади. Биз шу ўринда ушбу синов қандай тарзда ниҳоясига етганлигин айтишдан олдин Фарғона водийсидаги азиз-авлиёлар тарихида айнан шундай синов билан боғлиқ воқеалар юз берганлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Масалан, худди шундай воқеа марғилонлик саййид Убайдулаҳон тўра билан ҳам содир бўлганлиги нақл қилинади. Ёзма манбаларда Олимхон даврида тариқат ва дин пешволари турли синовлардан ўтказилганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Ибратнинг “Фарғона тарихи” асарида бу ҳақда қуйидагилар келтирилган: “Муни замонида эшон исми йўқ бўлуб, қайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дарҳол тутуб, ҳавзи чуқурни тепасига арқон тортиб, эшон, сиротдан муридларни ўтқарсанг аввал бул арқондан ўтгил деб, эшонларни ҳавзига пишуб ва баъзиларини зиёфат қилиб, мишиқни пишируб, ошга қўюб, қуён гўшти, ов қилганда сайдимизга қуён тушди деб, билмаганлар, эшонлар еб, балога қолиб ва баъзилари баилми каромат билиб, эй жонивор, сен маъқулот эмассан деб, емай, халос бўлган эканлар”. Эшмуҳаммад халифа ҳам ана шундай синовни бошидан кечиради. Хон ўзининг қилган ишидан пушаймон бўлиб, ундан узр сўраб, қимматбаҳо совға-саломлар инъом қилади. Бироқ молу дунёнинг ҳавасидан холис бўлган ул зот хоннинг тортиқларидан воз кечади.

Бироқ миробнинг оти жиловидан ушлаган одам жуда хира, бунинг устига жиндай ширакайф ҳам экан. «Тўйга албатта тушасиз!» деб жиловга осилиб олибди.

– Тушинг отдан!

– Тушмайман!

– Мен айтдимми, тушасиз! — дея авжига чиқибди хира.

– Шу отдан тушсам хотиним талоқ бўлсин,– дея қизишибди фиғони ҳалқумига келган мироб ва отга қамчи босиб Қапчуғай томон кетибди. Ҳалиги хира тупроқ ерга қулаганича қолибди. Даштга чиқиб, бироз ўзини босгач, мироб ўйлаб қарасаки, оғзига жуда ёмон гап олибди. Миробхонадагилар, «Отдан тушмайсизми?» дейишса, «Йўқ, тушолмайман», дебди. Кечгача Тошмат миробнинг отдан тушмай юриши кўпчиликни тажжублантириб, охири бунинг сирини сўрашибди. Мироб яқинларидан бирига айтибди. У ҳам тилини тишлаб, «аттанг-аттанг», дебди-ю, жўяли бир маслаҳат чиқмабди. Мироб эртаси азонгача ҳам отдан тушмай, ҳалиги хиранинг шаънига арава-арава сўкиш ағдариб юраверибди. Ниҳоят, эртаси бир донишманддан йўл сўрашибди. «Мени олдимга олиб келинглар», дебди аллома. Кайфияти бузук, от устида юравериб чарчаган мироб олимнинг пастак дарвозасидан бир амаллаб кириб олибди. Фозил бу инсон улкан тут тагида(Шамсиддинхожа хонадонига ушбу тут ҳозирда ҳам мавжуд) салқинда ўтирган экан.

Келаверинг, бўтам, – дебди у. Мироб отни йўрттириб тут тагига яқинлашибди.

– Энди анови йирик шохга тирмашиб, тутга кўтарилинг,– дебди аллома. Мироб отдан тутга чиқибди. «Энди тушинг», дебди шариат билимдони (Шамсуддинхожа). Тошмат мироб аранг тутдан тушиб олибди. «Мана энди сиз отдан эмас, тутдан тушдингиз», деган экан шунда олим»⁵⁸.

Шамсиддинхожа эшоннинг Жалолхон, Жамолхон, Зокирхон, Ҳидоятхон, Бузрукхон исмли беш ўғил ва ва Хонимпошшо исмли қизи бўлган⁵⁹. Айтишларича, Шамсиддинхожа фарзандлари

⁵⁸ Ибодинов А., Эминов Ю. Олтиариқ тарихидан лавҳалар. – Ф.: “Фарғона”, 1996. - 30-31-б.

⁵⁹ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Тошкент шаҳри, Шайхонтохур туманида яшовчи (1952 йилда туғилган) Дилоромхон Омоновадан ёзиб олинди.

орасида кенжаси бўлган Бузрукхон Бухоро мадрасасида таълим олган⁶⁰. Шу сабабдан ўз даврида Олтиариқнинг диний уламоларидан бири бўлган. Афсуски, Шўролар замонида уни босмачиларнинг шериги, уйдан эскича китоб чиқиб қолди, деган айблов билан қамоққа олишган экан⁶¹.

Бунга қадар Бузрукхон марғилонлик Ачахон исмли аёлга уйланиб, ундан Тожихон исмли қиз фарзанд кўрган. Ҳозирда Тожихоннинг фарзандлари Тошкент шаҳрида истиқомат қилишмоқда.

8. Қосимов Халил – 1887 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Олтиариқ қишлоғидан. Босмачиликнинг собиқ иштирокчиси, ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13709-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 12 сентябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида аксиллиқчилик, колхозга қарши мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, халқ душманларини мақтаганликда айбланган⁶².

Ҳозирда қариллик гаштини сураётган Комилжон Халилов отасининг қатағон этилиши хусусида шундай хотирлайди:

«Менинг отам Халилжон Қосимов Олтиариқнинг донгдор пахтакорларидан бири бўлган эди. «Файзулла Хўжаев» номли колхознинг раиси бўлган кезлари кеча-кундуз даладан келмас, кези келганда раислигини ҳам унутиб ўзи ерни ҳайдашга тушиб кетарди. Содда ва самимийлиги туфайли элнинг назарига тушган. Йилдан йилга отам раислик қилаётган колхоз пахта режасини орттириб бажара бошлади. Колхознинг эришаётган ютуқларидан хабар топган халқ комиссарлари раиси Файзулла Хўжаев⁶³ 30-йиларда

⁶⁰ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ шаҳарчасида яшовчи (1925 йилда туғилган) Убайдулло Маҳрамовдан ёзиб олинди.

⁶¹ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ шаҳарчасида яшовчи (1934 йилда туғилган) Бувичахон Маҳрамовадан ёзиб олинди.

⁶² Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.261-б.

⁶³ Файзулла Хўжаев (1896 -1938) – таниқли давлат ва сиёсат арбоби. Савдогар оиласида туғилган. Бухородаги жадиличлик ҳаракатининг таниқли намоёндаларидан ва Ёш бухороликлар партиясининг асосчиларидан бири. Бухорода мадраса таҳсилини олган ва Москвада хусусий муаллимлар кўлида ўқиган. Отасидан қолган катта бойликни янги усул мактабларини очишга сарфлаган. 1917 йилдан бошлаб Фитрат билан бирга Ёш бухороликлар партиясининг сўл қанотига бошчилк қилиб, Бухорода аввал конституцион монархия, сўнгра демократик республика тузиш учун курашди.

Фарғона водийсига ташриф буюрган чоғи ўзи шу колхозни кўргани келган. Файзулла Хўжаев колхоз идорасига келиб, раисни, яъни отам Халилжон Қосимовнинг қаердалигини суртиштирса, унга раис далада эканлигини айтишган.

Файзулла Хўжаев раисни идорадан топмагач, дала томон йўл олади. Борсаки, бир киши қора терга ботиб ер ҳайдаётган эмиш. Файзулла Хўжаев у билан салом-алик қилгач, «Раис Халилжон Қосимовни кўрмадингизми», дея сўрайди. Шунда ҳалиги деҳқон «Мен ўша сиз излаган раис бўламан», деб жавоб берган. Бундан таажжубга тушган ҳукумат раҳбари «Нега қўшни ўзингиз ҳайдаяпсиз, қани қўшчи», деб савол беради. Отам «Қўшчи касал бўлиб қолди. Ер ўтиб кетмасин деб ўзим ҳайдаяпман. Ахир чигитни вақтида экишимиз керак», дейди. Соддадил, меҳнаткаш отамнинг бу гаплари Файзулла Хўжаевга маъқул келиб, анча вақт суҳбат қурганлар. Бу орада сураткаш пайдо бўлиб, уларнинг иккаласини суратга олади. Кейинчалик айнан шу сурат отамни қатағон қилишлари учун баҳона бўлган.

Суҳбат охирида Файзулла Хўжаев отамдан муаммо ва камчиликлар борасида сўрайди. Анчадан бери қишлоққа мактаб қуришни орзу қилиб юрган отам мактаб учун қурилиш материаллари кераклигини айтади. Файзулла Хўжаев Тошкентга қайтгач отамнинг илтимосини амалга оширади. Тез орада қурилиш учун зарур материаллар Олтиариққа етиб келади. Шундан сўнг отам ўша вақтдаги қишлоқ кенгаши раиси бўлган Тўрақул Холматов билан биргаликда туманимиздаги 2-мактабни қуришга киришганлар. Бироқ, мактабнинг томи ёпилмай туриб отам «Троцкийчи Файзулла Хўжаевнинг думи» деган тухмат билан қамоққа олинган. Бу ҳақда кейинчалик отамизнинг ўзлари шундай ҳикоя қилиб берган:

«Файзулла Хўжаев халқ душмани сифатида қамоққа олиниши билан унинг ортидан кўплаб ҳукумат вакиллари ва ташкилот раҳбарларини ҳам ҳибсга ола бошлайдилар. Файзулла Хўжаев билан тушган суратимни топиб олган айрим кимсалар мени

Бухорода амикрлик тузуми ағдариб ташланиб, 1920 йил 14 сентябрда БХСР ҳукумати тузилгач, Ф.Хўжаев БХСР Халқ Нозирлар Шўроси раиси (1920-1924), ЎзССР ХКС раиси (1925-1937), СССР МИК раисларидан бири лавозимларида ҳам фаолият кўрсатган. 1938 йил 13 мартда Москвада “Советларга қарши ўнг троцкийчи блок” иши бўйича сохталиштирилган суд жараёнида ўлим жазосига ҳукм қилинган ва ўша йилнинг 15 мартда қатлгоҳда отиб ташланган. 1965 йил 6 мартда оқланган.

устимдан ҳам «Фазулла Хўжаевнинг думи» деган тухмат хатини юқорига юборганлар. Натижада ярим кечада келишиб мени ҳам Фарғонадаги турмага олиб кетдилар. Бир ой чамаси Фарғонада ётганимдан сўнг Тошкентнинг Тоштурмасига юбордилар. Бу ерда кун ора мени ҳам тергов қила бошладилар. Сўнгги тергов вақтида мени Файзулла Хўжаев билан юзлаштирдилар. Шундай улуғ маратабали инсонни маҳбус қиёфасида кўриб баданларим жимирлаб кетди. Терговчи Файзулла Хўжаевдан мен ҳақимда сўрай бошлади.

Шунда Файзулла Хўжаев «Файзулла Хўжаев номидаги колхозни кўргани борсам, раис мендан мактаб учун қурилиши учун материаллар сўради. Иккаламиз ўртамизда бошқа бирон бир мавзуда суҳбат бўлмади. Бу кишининг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Сўзимга ишонмасангизлар, текшириб кўринглар, чиндан ҳам мактабни қурган бўлса, озод қилинганлар. Агар мактабни қурмай ўз нафсини ўйлаган бўлса, у ҳолда қонун асосида жазога тортинглар», деди. Файзулла Хўжаев билан ўша кўришишимиз охиригиси бўлди. Қайтиб уни кўрмадим. Унинг айтган сўзларидан сўнг текширувчилар Олтиариққа келиб, мактаб қурилганлигига амин бўлганлар. Афсус, бу мени озодликка чиқаришга асос бўлмади. Мени Архангельскка 10 йил муддатга қамоққа юбордилар. У ерда кечирган азоб-уқубатларимни айтишга тилим бормайди. Ўша ерда сўхлик Акрамжон ва мингдонлик Қосимов билан бирга бўлганим мени ўлимдан сақлаб қолди. Бир-биримизга ҳамдард бўлдик. Бошимизга тушган кўргуликларни бирга енгишга, қандай бўлмасин она юртимизга қайтишга ҳаракат қилдик.

Кейинчалик Мўғулистонда темир йўл қурилишида ҳам бирга бўлдик. У ер жуда совуқ бўлганлиги учун кўпчилик маҳбуслар ҳалок бўлди. Эрталаб турсак ёнимиздаги шерикларимиз совуқдан ўлиб қолган бўлар эди. Арпадан атала қилиб жонимизни сақлаб қолдик»⁶⁴.

Шу ўринда маҳбусларнинг жазо лагерлардаги тақдири хусусида Р.Шамсутдинов ва Э.Холмирзаевларнинг «ГУЛАГ лагерларидаги ўзбек маҳбуслари» номли мақоласида келтирилган қуйидаги маълумотларга эътибор берайлик:

⁶⁴ Халилжон Қосимовнинг хотираларини унинг фарзанди, Олтиариқ тумани Олтиариқ шаҳарчасида яшовчи (1920 йилда туғилган) Комилжон Халиловдан ёзиб олинди.

«Совет даврида сиёсий қатағон қилинганларнинг концентрацион лагерлардаги ҳаёти ва фожиаи тақдири шундай мавзулардан биридир.

Концентрацион лагерлар тизими ва мустабид совет давлат тузуми бир-бири билан ўзаро боғланган.

1930-1950 йилларда бундай лагерлар СССРнинг барча ҳудудларида жойлаштирилган эди. Бу лагерлар таркибида, қоидага кўра, бир қанча лагерь бўлимлари, пунктлари ва бошқа майда қисмлар бўлган. ГУЛАГ (Лагерлар бош бошқармаси) салтанатида эса бундай қамоқхоналар сони 30000 дан ортиқ эди. СССР НКВД ГУЛАГининг кадрлар бўйича бошлиғи ўринбосари, давлат хавфсизлиги лейтенанти Сахаровнинг 1940 йил 10 октябрда берган маълумотига қараганда, НКВД қарамоғида 65 та меҳнат-тузатув лагери мавжуд бўлган. 1939 йил 15 февралдаги маълумотга кўра, НКВДнинг 44 лагерида 1 321 906 та маҳбус сақланган. 1939 йил 1 январдаги маълумотга қараганда эса, маҳбусларнинг 23 855 нафари ўзбек, 4266 нафари тожик, 9126 нафари туркман, 2489 нафари қирғиз миллатларига мансуб эди.

Шундай лагерлардан бири Тошкентдаги Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагери бўлиб, у 1930 йили ташкил этилган. Мазкур лагерь 1939 йили 29 июлда қайта ташкил этилиб, Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссарлиги колониялар бошқармаси мақомини олган. 1943 йили ёпилган. 1938 йил 1 январдаги маълумотда Ўрта Осиё лагерида 33936 маҳбус сақланганлиги келтирилади.

1923 йилдаёқ бутун СССР бўйича 65 та концлагер бўлган. Улардан бири 1923 йил баҳорида Соловец оролида, монастырь биноларида жойлашганди. Ундаги маҳбуслар сони 3 мингдан 60 минггача етган. Соловки лагери совет лагерларининг энг биринчи ва энг йириги эди. Умумий майдони 347 квадрат километр бўлган бу лагерь Оқ денгиз ҳавзаси, Онега кўрфази оралиғида жойлашганди.

Соловки лагерини «давлат ичидаги давлат» деб аташган. Янгидан келган маҳбусларни чекистлар табриклашиб: «Билинларки, бу жойда совет ҳокимияти йўқ», бир оз сукутдан сўнг: «Бу ер Соловкилар ҳокимияти», деб қўшиб қўйишган. Соловкилар ўз муҳрига, «Слон» номли журнаliga (кейинчалик «Соловецкие острова» деб аталган), «Новие Соловки» газетасига, қизил фонда оқ фил тасвирланган расмий рамзларига эга эдилар. Уларнинг ўз пули бўлган, унда ҳам оқ фил тасвирланган.

Маҳбусларнинг, ҳатто, ўз норасмий мадҳияси ҳам бўлган. Мадҳия матни маҳбусларнинг ўзлари томонидан битилган, албатта.

Лагерда маҳбусларга жазо беришнинг ўзига хос даҳшатли тартиби ҳукм сурарди. Масалан, айб қилган маҳбусни хомага боғлаб, узун ва тик шотидан пастга ташлашган. Шоти тагига думалаб тушган маҳбус ўша заҳотиёқ ўларди. Ёки маҳбус қип-яланғоч ҳолда дарахтга боғлаб қўйилган. Сон-саноксиз чивинлар, хашарот, курт-кумурсқалар маҳбусни чақиб, адои тамом қиларди. Янги келган маҳбуслар карабиндан отилган ўқлар олдидан олиб ўтилган. Қочиб кетишга уринганларнинг айримлари бошқаларнинг кўз ўнгида отиб ташланарди.

Шундай жазо усуларини қўллаш билан маҳбуслар кўрқувга солинган. «Соловкилар»нинг қонунларига бўйсунмайдиганларга нисбатан шундай жазо қўлланилиши ҳақида уларни олдиндан огоҳлантиришарди. Шу билан бир қаторда 20-йилларда Соловкидаги турма режимининг «юмшоқ модда»лари ҳам бўлиб, маҳбусларнинг бир қисми илмий иш билан ҳам шуғулланишган.

1929 йил кузида Соловкида «тозалов» ўтказилган ва 15 октябрга ўтар кечаси «исёнчиликда» айбланган 300 га яқин маҳбус отиб ташланган. Шундан сўнг лагерь режими янада кучайтирилди. Маҳбусларнинг 30-йиллар бошларидаги ўртача умри 40 ёшдан ошмаган.

1936 йили Соловки СТОН (Соловецкая тюрьма особого назначения), яъни, алоҳида аҳамиятли Соловец турмаси номини олган. 1939 йилда турма тугатилди, тирик қолган маҳбуслар Сибирь лагерларига жўнатилди, кекса ва беморлар эса «Клара» юк кемасига жойлаштирилди. Оқ денгиз томон кетган кеманинг ҳам, кемадагиларнинг ҳам кейинги тақдири ҳалигача маълум эмас»⁶⁵.

Комилжон Халилов отасининг қамоқдан кейинги ҳаётини қуйидагича ёдга олади:

«Отамиз урушдан сўнг 1946 йилда 9 йиллик қамоқ муддатини ўтаб қайтиб келган. Ўша вақтда колхозда табелчилик қилар эдим. Туш вақти эди. Колхоз аъзоларидан бири, «отангиз келибди, уни станцияда кўришибди», деб айтди. Бу хабарга аввал ишонмадим. Лекин юрагим ҳапқириб, станцияга чопиб кетдим. Канал бўйига етиб борганимда, шу ерда чўкка тушиб ўтирган отамни кўрдим.

⁶⁵ Шамсутдинов Р., Холмирзаев Э. ГУЛАГ лагерларидаги ўзбек маҳбуслари // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: "O'zbekiston", НМИУ, 2012. -51-53б.

Бечора каналга қадар зўр-базўр юриб келибди-ю, мадори етмай ўтириб қолган экан. Уст-боши жуда хароб, соқоллари ўсиб кетган, мен билган отажонимнинг ярмиси ҳам қолмаган эди. У мени танимади шекилли, «кимсиз?» дея сўради. Шунда ўзимни тутолмадим ва, «Мен Комилжонман!» деб йиғлаб юбордим. Отажоним узоқ айрилиқдан сўнг фарзанди дийдорига тўйиш учун анча вақтгача мени бағрига босиб турди. Сўнгра отамни шу ерда қолдириб, оёғимни қўлга олиб уйга югурдим. Келиб, қариндош ва қўни-қўшниларга хабар бердим. Уйдан уст-бош олиб бордим. Отам юра олмас эди. Шунинг учун аравага солиб уйга олиб келдим. Кўргани келганлар отамизни бир аҳволда ётганини кўриб афсусланганнамо бош чайқагандек бўлдилар: «Ризқ-насибаси шу ерга ёзилган экан. Эрта-индин ўтиб қолса керак», деган гап-сўзлар қулоғимга чалинди. Нима бўлганда ҳам отамнинг дийдорини қайта кўрганлигимдан севинчим ичимга сиғмас, унинг олдидан бир қадам ҳам кетгим келмасди. Қадрдон уйида бўлиш, яқинларининг меҳрига тўйиш отамга ҳар қандай дори-дармон ва озик-овқатдан кўра муҳим эди. Шу боис аҳволи яхши томонга ўзгара бошлади. Икки-уч кундан кейин ўзи билан олиб келган халтасидан бир бурда қотиб кетган нон парчасини олиб, олдига қўйдида, «Ўғлим менга қувват бўлади деб овқат олиб келманглар. Чунки кўп еб қўйиб ўлиб қолишим мумкин. Ичакларим ёпишиб кетган. Аста-секин оз-оздан еб ўзимга келиб олай», деди. Шу зайлда кундан-кунга оз-оздан тамадди қила бошлади. Сал ўзига келгач, мендан у-бу нарсаларни сўради. Кўп ўтмай оёққа туриб олгач, уйдаги экинларга қарай бошлади. Ўша вақтда «Фрунзе» колхозига Энахон Абдурасулова раислик қилар эди. Бу донгдор пахтакор аёл отамизни жуда ҳурмат қиларди. Шу сабабдан отамиз куч-қувватга кириб, ўзини тиклаб олгач колхознинг пахта бригадаларидан бирига бригадир этиб тайинлади. Шу тарзда отамиз яна узоқ йиллар колхозда меҳнат қилиб, 1980 йили оламдан ўтди⁶⁶.

Ушбу хотираларни тинглар эканмиз, Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» асаридаги қуйидаги парчани эътиборингизга ҳавола қилишни лозим топдик:

«Отам ўн йилдан кейин, 1946 йил ноябрь ойида Калимадан қайтиб келдилар. Келганларидан кейин ҳам хотиржамлик

⁶⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ шаҳарчасида яшовчи (1920 йилда туғилган) Комилжон Халиловдан ёзиб олинди.

бўлмади. Ўша даврда, қамоқдан чиққанларни ўз уйлари у ёқда турсин, ҳатто туғилган шаҳарларида яшашга ҳам ҳуқуқлари йўқ эди. Одатда улар ўзлари туғилган ерлардан узоқроқ бир шаҳарда ишлаб яшашлари шарт эди.

Отам шу қоидага биноан Қўйлиқда бир колхозчининг уйини ижарага олиб, касби муаллим бўлишига қарамай, ўша ердаги гурунч заводида оддий ишчи бўлиб ишга жойлашдилар. Бу даврда кўпгина хонадонларнинг қозонлари ойлаб гўшт кўрмас, ҳафталаб қозон осилмасдан иссиқ овқатсиз ҳаёт кечирар эди. Кунлардан бир кун овқатланиб ўтирганимизда онам рўзғорда кепакдан бошқа ҳеч нарса қолмаганлигини айтдилар. Шунда отам кепакдан ҳам қанчадан-қанча яхши таомлар тайёрлаш мумкинлигини айтиб, шу аҳволда яшаётганимизга мингдан-минг шукр қилган эдилар. Негаки, она юртида, озодлиқда, ўз уйида кепакдан тайёрланган овқат ҳам отам учун шоҳона туюлар эди.

Қишда уйларни иситиш ва овқат пиширишга ҳам кўмир, ўтин ўрнига шоли қипиғини ишлатардик. Овқат пиширишга кўпроқ ёқиб қўйилса, печкага кам қолиб, уй яхши исимас эди. Шунда отам, Узоқ Шарқнинг табиатини, қиш фаслининг узоқлиги ва ниҳоят совуқлигини эслаб:

«Ишга чиққанимизда ҳарбий соқчилар бизларни махсус ўргатилган, совуққа ниҳоятда чидамли, йиртқич ҳайвонлар билан тенг олишадиган итлар билан қўриқлардилар. Мехнатнинг ниҳоятда оғирлигидан Сибирь совуқларини ҳам сезмас эдик. Одатда маҳбусларнинг иш вақти об-ҳавога қараб 12-14 соат давом этарди, аммо итларнинг иш вақти икки соатдан ортмас, чунки улар бу совуққа бардош беролмас эди. Маҳбусларга итчалик ҳам раҳм қилинмасди», — дердилар»⁶⁷.

Халқимизда «душманнинг иши бошлангунча» деган нақл бежиз пайдо бўлмаган. Чунки ўша вақтда Халил Қосимов сингари минглаб ҳамюртларимиз бошига ана шундай даҳшатли балолар ёғилган эдики, ҳатто ундан ўлиб ҳам қутулишнинг иложи бўлмаган. Бу ҳақда марҳум адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов қуйидагиларни ёзган эди:

«Жазо органлари маҳаллий халққа қарши курашда турли йўллардан кенг фойдаланган. Жумладан, улар қамоққа олинганларни жисмоний қийноқларга дучор қилиш билан бирга

⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. – Т.: “Шарқ”, 1995.

рухий эзиш, иродасини синдириш, инсоний ғурурини камситиш, иззат-нафсини таҳқирлаш йўлидан ҳам борганлар. Бу мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан қайтган эмаслар. Масалан, атоқли адабиётчи ва адиб Фитратни қамоққа олишдан аввал унинг уйида тинтув ўтказилади. Хўш, терговчилар унинг уйдан Фитратнинг «жинояти»га алоқадор нималарни олиб кетишган? Аёлларнинг шоҳи костюми, шерст юбка, эркакларнинг жигарранг пальтоси, тўртта қавилган кўрпа, иккита палос, битта гилам, соат, жавон, керосин билан ёндириладиган самовар, юмшоқ стуллар, битта ёзув столи, иккита сандиқ, патефон, мусиқа асбоблари, шахмат, ҳар хил ликопчалар, лаганлар, 13 та пичоқ, 16 та санчқи, 8 та темир қошиқ, 22 та ёғоч қошиқ, 82 та ҳар хил китоб ва бошқалар. Бу буюмларнинг «жиноят иши»га нима дахли борлигини минг ўйласангиз ҳам топа олмайсиз. Мусодара қилиш учун олиб қўйилган, десангиз, уларнинг ҳеч қайсиси тузукроқ қимматга эга эмас. Хуллас, Ватан, миллат озодлиги йўлида шаҳид кетган бу муҳтарам зотлар, уларнинг авлодлари ана шундай мислсиз таҳқирларга, ақл бовар қилмайдиган хўрликларга чидашга мажбур бўлганлар».

Муҳтарам ўқувчи, биз Халил Қосимов ҳаётидан айрим лавҳаларни келтирар эканмиз, беихтиёр 30-йилларнинг қатағонлик сиёсати қурбони бўлган ватандошларимизнинг аянчли тақдирлари ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни лозим топдик. Чунки, касб-хунари турли бўлишидан қатъий назар, улар «халқ душмани» деган айблов остида қатағонга учрадилар. Шу ўринда, хўш, улар кимга, қандай душман эдилар, деган савол туғилади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «душман» сўзига қуйидагича изоҳлар келтирилган:

1. Душман. Дунёқараши, манфаатлари, ғоялари бир-бирига қарама-қарши бўлган зид, ғоявий душман;
2. Душман. Урушда ўзаро жанг қилувчи бир-бирига қарши уруш эълон қилган томонлардан ҳар бири;
3. Душман. Кишига ва умуман бирор нарсага зарар келтирувчи кимса.

Демак, киши бошқа бир кишига душман бўлиши учун унинг ғоясига қарши туриб, унинг қонини тўкиш учун жанг қилиши керак. Аммо...

Биз шу ўринда ўша пайтдаги машъум воқеалар шоҳиди бўлган ҳамюртларимизнинг хотираларидан айримларини

келтирмоқчимиз. Қатағонлик нафақат зиёли инсонларни, балки оддий деҳқонларнинг ҳам ҳаётига зомин бўлганлигини тошкентлик Асадулло Беркам келтирган яна бир мисолда кўришимиз мумкин:

«Дунёда бизнинг халқимизчалик беадад жабру ситам кўрган бир халқ бўлмаса керак. Шуниси ачинарлики, бу жабру жафоларнинг ўткир тиғи аксар ҳолда халқимизнинг зиёли, ақли расо ўғил-қизларига қаратилди. Лекин, шу билан бирга, қатағон жафоси ҳатто энг олис шаҳар-у қишлоқларни, оддий меҳнаткашларни ҳам четлаб ўтмади. У қанча аравакаш-у ошпаз, сувчи-ю, чўпону-чўлиқнинг ҳам ёстиғини қуритди.

Бизнинг Баландчақир – дунёдаги энг овлоқ қишлоқ эди. Гадой топмас мана шу қишлоққа ҳам истибдоднинг қақшатқич ҳамласи етиб борган.

Холиқберди деган боғбон янги боғлар яратиб, ундан ҳар йили 700 килодан майиз етиштиргани, Абдуқодир деган ҳамқишлоғимиз, байроғимизнинг ранги қонга ўхшаркан, дегани учун отувга ҳукм қилинганди. Абдуқодирнинг ўсмир ёшдаги ўғли Райимқул эса 25 йилга Сибирга сургун қилинган».

Айтишларича, 1937 йили 70 ёшга яқинлашиб қолган, хасталикка дучор бўлган шоир Сўфизодани касалхонада ётган жойидан қамоқхонага олиб кетаётганларида:

*Ҳақлик дегани енгар, енгилмас,
Ҳақиқат эгилар, аммоки синмас. –*

деган экан. Мана бугун биз ўша эгилиб синмаган ҳақиқат тўғрисида сўзлаш имкониятига эга бўлдик. Бу ҳақиқат шундан иборатки, собиқ советлар салтанатида қўлланилган мудҳиш қатағонлик сиёсати туфайли олтиариқлик ўнлаб бегуноҳ ҳамюртларимиз бошига мислсиз оғир кулфатлар ёғдирилди. Натижада бир неча ўн йиллар давомида уларнинг номи фақатгина «халқ душманлари» рўйхатидан ўрин олиб келди. Ота-онаси ва фарзандларининг адолат тантана қилиб, қамоқдаги яқинларининг озод бўлиши тўғрисидаги умидлари саробга айланди. Зеро, «халқ душманлари»га узоқ вақтга қадар шафқат қилинмади. Натижада умрлари тиканли симлар остида, Сибирнинг чидаб бўлмас изғиринларида ўз ниҳоясига етиб, кафансиз кўмилдилар. Бу борада таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаевнинг қизи Вилоят Хўжаевнинг хотираларини ёдга олишнинг ўзи кифоя:

«XIX асрнинг 60-йилларида Ўрта Осиёни Чор Россияси забт этгач, чоризм ва зулмга қарши бош кўтарганларни Сибирга сургун қилиш даҳшати билан кўрқитишарди. Буни қарангки, шўролар даврида ўрта осиелик ва қозоғистонлик қанчадан-қанча мард ўғлонлар Сибирнинг абадий музликдан иборат ерларида қолиб кетдилар.

Сибирь... Номи ўчсин бу даҳшатли дўзахнинг! Агар бу дунёда ҳам дўзах бор бўлса, бу, шак-шубҳасиз, Сибирдадир. Шунинг учун «Сибирь» сўзининг ўзи инсон қалбини ларзага солиб келган. Тўғри, Сибирни Сибирь сургунида бўлганларгина билади...

Сибирь – бу курорт эмас, у минглаб ҳақ ва ноҳақ жинойтчиларнинг машғум маскани. Ўтмишда кимки Сибирь жаҳаннамга сургун қилинган бўлса, қайтиб ватанига келмаган. У ердан омон қайтганлар эса ўзларини иккинчи маротаба дунёга келгандай ҳис қилганлар. Сургунда маҳбуслар ётоқхонаси – баракларнинг ифлослигидан, совуқлигидан, бериладиган овқатнинг сифатсизлигидан жабрдийдалар турли-туман касалликларга чалинар ва оламдан тез кўз юмишарди. Жабрдийда маҳбусларнинг аксарияти цинга деган оғир дардга дучор бўлардилар. Бу касаллик билан оғриган беморнинг тишлари «С» витаминининг етишмаслиги(пиёз, саримсоқ пиёзнинг истеъмол қилинмаслиги)дан тутдек тўкилиб кетарди. Шахсан мен Сибир сургунидан ўз тиши билан қайтиб келган одамни учратмаганман. Сибирнинг 40-50 даражали совуғига, қорли бўронига чидаш осон эмас. Сибирь, айниқса, иссиқ иқлимли Ўрта Осиёлик маҳбуслар учун ғоят хатарли ва хавфли гўша ҳисобланарди. Қиш кунлари совуқдан шамдек қотиб ўлиш ҳеч гап эмасди.

У ерда оғиз очиш у ёқда турсин, изғиринли совуқда имо-ишора билан зўрға гапириларди. Сибирнинг кўз очирмас изғирин бўронидан жон сақлаш учун баъзан ўрмонда гулхан ёқиб, қўл-оёғимиз ва танзимизни иситар эдик. Лекин, ўтда исиниб, яна совуққа рўбарў бўлган кишилар ҳалок бўлиб кетган. Бир сўз билан айтганда, Сибир сургунининг даҳшатли исканжасидан қутулиб, бу ёруғ дунёни эркин одамлардек ҳис этиш топилмас жаннатдир.

Мен ҳақиқат ва адолат тантанасига ишонаман. Мен оптимистларча яшадим. Лекин мен ва меҳрибон онамга ўхшаган минглаб айбсиз жабрдийдалар қалбида Сибирь Сибирлигича мухрланиб қолаверади. Қалбимнинг аламли бир парчаси Сибирь

ерларида қолган. У ерда менинг дилбандим, меҳрибон онамнинг совуқдан қотиб қолган мурда ҳайкали қолган. Сибирь менинг учун Худо қарғаган, лаънатланган айбсиз жабрдийдалар маскани ҳисобланади»⁶⁸.

Вилоят Хўжаеванинг хотираларини ўқиган ёки тинглаган ҳар қандай киши ҳамюртларимизнинг аянчли қисматларини кўз олдига келтирар эканлар, беихтиёр ўзларини худди нафас етмаётгандек ҳис қиладилар. Юракларида эса қандайдир оғриқни сеза бошлайдилар. Чунки, миллатимизнинг энг сара ва энг улуғ ўғил-қизларини шу тарзда ҳаётдан видолашганликларидан огоҳ бўлар эканмиз, мустабид совет ҳукуматининг амалга оширган қонли сиёсатига нисбатан нафратимиз янада ошиб боради.

9. Раҳимов Дадабола – 1892 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Олтиариқ қишлоғидан. Ҳибсга олинган пайтда колхоз раиси. Аксилинқилобий исёнчи гуруҳ аъзоси, топшириқ асосида колхозчилар орасидан 7 кишини гуруҳга қўшиб олганликда, уларни колхозларга зарар келтиришга ундаганликда, колхоз раиси сифатида ишлаб туриб, колхозчилардан 9 минг сўмни уриб қолганликда айбланган.»Учлик»нинг 1938 йил 7 февралдаги 69-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган⁶⁹.

10. Маҳмудов Юсупжон – 1901 йилда туғилган. Олтиариқ туманидан, ишчи, ҳибсга олинган пайтда «Утилсирье» раиси. Ҳукуматни қуроли кўзғолон орқали ағдариб ташлашни мақсад қилган, Наманган ва унинг туманларида фаолият кўрсатган аксилинқилобий исёнчи ташкилотнинг аъзоси. Аҳоли орасида доимий равишда ҳукуматга қарши тарғибот олиб борган, халқ душманларини ҳимоя қилиб чиққан, деган айб қўйилган. «Учлик»нинг 1938 йил 9 февралдаги 71-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган⁷⁰.

ПОЛОСОН ҚИШЛОҒИ

⁶⁸ Хўжаева В. Ота-онам ҳақидаги хотираларим // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: Гафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 212-214-б.

⁶⁹ Қатағон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябрь). Бешинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2009. 76-б.

⁷⁰ Қатағон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябрь). Бешинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2009. 122-б.

Полосон номи Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда жумладан, Фозилбекнинг «Мукаммали тарихи Фарғона», Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шохруҳий», Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи жаҳонномой», Мирза Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» сингари асарларида «Палосон», «Палакхан» «Фолосон» номлари билан қайд этилган⁷¹. Масалан, «Тарихи Туркистон»асарида Қўқон хони Худоёрхоннинг 1862 йили қипчоқларга қарши юриши вақтида Полосонда ҳам тўхтаб, саркардалари билан машварат ўтказганлиги таъкидланади⁷².

Қўқон хонлари архивига доир ҳужжатларда Полосонда яшаб ўтган Шохраҳматуллоҳ эшон ҳазрат Шермуҳаммад ўғли номига берилган қатор иноятномалар сақланган бўлиб улар қуйидагилардир:

1. 1858 йили Қўқон хони Саййид Муҳаммад Маллахон томонидан берилган иноятнома. Ҳажми 20x32 см.
2. 1861 йилда Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон томонидан берилган иноятнома. Ҳажми 8x12 см.
3. 1862 йилда Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон томонидан берилган иноятнома. Ҳажми 15x24 см.
4. 1870 йилда Қўқон хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон томонидан берилган иноятнома. Ҳажми 19x32 см.

Таниқли олим Рашид Набиевнинг келтирган маълумотларига кўра, ҳаммаси бўлиб Шохраҳматуллоҳ эшон номига Қўқон хонлари томонидан 6 та иноятнома берилган.

Мазкур иноятномаларда Чимён, Водил, Полосон, Повулғон, Янгиқўрғон, Жўрак, Киткон, Зилха, Лаклак, Нуробод ва Қапчиғай қишлоқларидаги ерларнинг бир қисми ҳамда тегирмонлар Шохраҳматуллоҳ эшоннинг Полосондаги хонақосига вақф қилиб берилган⁷³.

Мазкур маълумотлардан англашиладики, Шохраҳматуллоҳ эшон Маллахон, Худоёрхон сингари Қўқон хонларининг диний раҳнамоларидан бири бўлган.

⁷¹ Beisembiev T.K. Annotated indices to the Kokand chronicles. research institute for languages and cultures of Asia and African ILCAA. Tokyo. 2008.p.559.

⁷² Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон / Араб тилидан таъдил: Ш.Воҳидов ва Р.Холиқова. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2008. 145-б.

⁷³ Набиев Р. Вақфное хозяйство Кокандского ханства. Ташкент, 2010. С.406-418.

Айтишларича, Шоҳраҳматуллоҳ хонақоҳи узоқ йиллар бевабечораларнинг нажот масканига айланган эди. 1917–1920 йилларда мамлакатдаги нотинчликлар вақтида фарзанди Муҳрали эшон ҳазратлари даврида Шоҳраҳматуллоҳ хонақоҳида мурид ва ихлосмандлардан келган ўнлаб қўй-эчки, от-туяларни ўша кунийёқ сўйдириб, 7 та дошқозонда элга едирган экан.

Маълумотларга кўра, Олтиариқнинг улуғларидан бири бўлган Муҳрали Шоҳраҳматуллоҳ ўғли ўтган асрнинг 20-йилларида қатағонга учраган. У ҳақда таниқли журналист Ҳафиза Саляхова шундай ёзади:

«Марғилоннинг Машат маҳалласидан бўлган Соқи охун Хаста Оппоқ хўжа эшоннинг назарига тушган эди. Соқи охун Хўжандга сафарга чиққанда ҳозирги Олтиариқ тумани пахта тозалаш заводи ҳудудида туриб, (Мозортаги) «Шу ерда менга зарур одам яшар экан» деб, Шермуҳаммадни эътироф этган дейдилар. Шермуҳаммад эшондан эшонлик ўғли Сўпи эшонга, кейин унинг укаси Шораҳматулло эшонга ўтган. Унинг эса Жалолиддин, Маҳривали, Муҳрали, Раҳмонали исми ўғиллари бўлган. У эшонликни ўғилларидан Муҳрали (Оқ дўппи Эшон бува) эшонга васият қилган.

Эшонбуваларга Қирғизистоннинг Ўш, Ўзган, Аравон туманининг жануби, Полосон, Нуробод (Ҳамза шаҳри), Қапчуғай ва бошқа атроф қишлоқлар кирган. Уларнинг ҳузурига Қашқар, Қирғизистон, Тожикистону Қозоғистондан ҳам муридлар келиб туришган, бироқ ҳеч қачон муридлар келтирган нарсалар тўпланмаган, доимо мискинлар билан баҳам кўрилган. Уларнинг саховатпешаликлари ҳақида ривоятлар тўқилган.

Муҳрали эшон бир пайтлар Сирдарёга кўприк қурдирган, Альфред Нобел билан ҳам учрашиб, музокаралар олиб борган. Бу хусусидаги ҳужжатлар ҳозир Норвегияда ёки Москвада бўлиши мумкин, деган тахминлар бор.

Айтишларича, Муҳрали эшон ҳам ўз ота-боболаридек ҳалоллиги, муруватпешалиги билан халқ меҳр-муҳаббатини қозонган экан. Лекин, собиқ мустабид тузум даврида кўплаб илғор ва бадавлат кишилар қаторида қатағон қилинган ва 1925 йилда Қўқон турмасида соғлиги ёмонлашиб вафот этган. Унинг Шоюсуфхон исми ўғли, Хайруллоҳон, Икромпошшо, Айшахон,

Ҳабибуллохон, Турдихон исмли набиралари бўлган. Шоюсуфхон ота 1971 йилда вафот этган»⁷⁴.

1909 йили Фарғона шаҳрида (ўша вақтда Скобелев номи билан юритилган – муаллифлар) чоп этилган «Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, бу вақтда Полосон қишлоқ сифатида Марғилон уездининг Олтиариқ волост (бўлис)и таркибига кирган бўлиб, унда жами 4855 нафар аҳоли истиқомат қилган⁷⁵.

Полосон қишлоғининг номи хусусида тадқиқотчилар Э. Дўсимов ва Х. Эгамовлар қуйидаги маълумотни келтирадилар:

«Паласан - мўғулча Балгас сўзидан келиб чиққан бўлиб, «шаҳар» маъносини ифодалайди, деб изоҳлайдилар. Аммо -он қўшимчаси шаҳар номига қўшилиб, жой номи ясамайди. Бу қўшимчанинг мавжудлиги топоним асосида бирор кишилар гуруҳи мавжудлигидан дарак беради. Бизнингча, топоним форсча Палас сўзи билан боғлиқдир («дарвеш маъносида») Шундай экан, Паласон «дарвешлар» демақдир»⁷⁶. Агар Полосон сўзи дарвешлар билан боғлиқ бўлса, дарвешлар асосан мазорлардаги хонақоҳларда яшаганликлари тарихдан маълум. Бу эса Шоҳрахматуллоҳ эшон хонақоҳининг ҳар доим кўплаб дарвешларнинг зиёрати билан гавжум бўлганлигидан ва мазор чиллахонасида дарвешлар кун кечирганлиги туфайли шу ном билан аталганлиги эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида Мухрали эшондан ташқари Полосонда кўплаб хонадонлар қулоқ қилинди. Қанчадан-қанча кишилар қатағон этилди. Давлат архивларида уларнинг айримларини номлари сақланиб қолган. Қуйида бу ҳақда баъзи бир маълумотларни келтириб ўтамиз.

1. Шарипов Қаландар – 1865 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидан, қулоққа тортилган, диний маросимлар хизматчиси, мулла имом. Олтиариқ туман бўлими тақдим этган 13699-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазо муддати 1937 йил 28 августдан ҳисобланган.

⁷⁴ Саляхова Ҳ. Ҳикматларга тўла китоби // Ибрат. – Ф.: «Фарғона», 2003. 94-б.

⁷⁵ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

⁷⁶ Дўсимов З, Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. - Т “Ўқитувчи” 1977.115-б.

Аҳоли орасида аксилинқилобий, мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган⁷⁷.

2. Бойматов Иброҳим – 1897 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидан. Собиқ руҳоний мулла. 1934 йилда зараркунандалиги учун ВКП(б) сафидан ўчирилган. Ҳибсга олинган пайтда колхоз раиси. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13581-сонли иш бўйича 8 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 24 ноябрдан ҳисобланган. Халқ душманлари ва босмачи унсурлар билан қалин муносабатда бўлиб, уларнинг топшириқларига кўра колхозда зараркунандалик қилганликда айбланган⁷⁸.

Иброҳим Бойматов хонадонида бўлган чоғимиз унинг набираси Ғанишер Иброҳимов бир неча варақдан иборат қоғозни бизга тақдим этди. Маълум бўлишича, ушбу қоғозларда Иброҳим Бойматовнинг таржимаи ҳоли туширилган бўлиб, уни фарзанди Мухбир Иброҳимов (1931-1988) оққа кўчирган экан. Қуйида ушбу таржимаи ҳолни эътиборингизга ҳавола этамиз:

«Мен, Бойматов Иброҳим, Полосон қишлоғини Кармак маҳалласида 1897 йил 13 сентябр (паспортда 1897 йил 15 июл) да туғилган эканман. Отамиз Боймат ота «мол-синчиси» ёки ўз давридаги ветеринарний фельдшер эканлар. Биз оилада 5 бола эдик. Ота-онамизнинг бизлардан бўлак яна бошқа фарзандлари бўлган экану лекин улар борса келмас манзилга барвақт кетишган экан. Қолганлари 1921 йилгача оламдан ўтибдилар. Биз икки оғани ва сингил яшадик. Акам Қобилжон 1931-32 йилларда бригадир бўлиб ишлар эди. Заводда юк кўтараётганда темир тушиб вафот этди. Опам Меҳринсо эса 1965 йили 78 ёшида бандаликни бажо келтирдилар. Онамизни эса кам эслайман. Чунки мен энг кичиги эдим. Унда жуда ёш қолдим. Отамни Боймат ҳофиз дер эдилар. Ўз ҳолига илмли киши эдилар. Отамиз 1924 йил 21 январда ўз бандалик бурчини адо этиб у ҳам қазо қилди.

Мен 8 ёшимдан қишлоғимиздаги эски мактабда ўқий бошлаганман. Акаларим аравакаш, боғбон, умуман деҳқон кишилар эди. Қишлоқдаги мактабни битиришим биланоқ отам ва акам иккиси мени Марғилон шаҳридаги мадрасаларнинг бирига ташлаб

⁷⁷ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.259-б.

⁷⁸ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.55.

келишди. 1915-16 йиллар шекилли, юртда қийинчилик ва нотинчлик ҳукм сураб эди. Қисқаси, 2 йил ўқиганимданг сўнг учинчи йилга ўтганда қобилиятимни синаб кўрган домламиз мадрасанинг биринчи йилдаги талабаларига дарс беришимни маслаҳат бердилар. Мен ва Абдуллажон (марғилонлик бўёқчи уста, 1970 йилларда вафот этди) иккимиз ёш талабаларни ўқитиш баробарида ўзимиз ҳам таҳсил олар эдик.

Мен домламизни асло унутмайман. У киши дин йўлини ўргатиш билан танҳо қолган пайтларимиз шаҳардаги ишчилар ҳаракатининг қоидалари ва зиёни тўғрисида ҳам гапирар ва ўргатар эди. У киши виждони пок, айниқса қишлоқ ёшларига меҳрибон эдилар. Талабалик кезларда ундан сира дакки ёки туртки еган эмасмиз. Мадрасани тарк этар чоғимизда бизни дуо қилдилар ва бизга бахт тиладилар.

Хуллас, 1917 йил мен Марғилон шаҳар революцион ёшлари билан ошнолашдим. 1918 йил Абдуллажон ва бошқа ўртоқларим раҳбарлигида Тошкентга бир йиллик «рабфак» ўқитувчилар курсига ўқишга юборилдим. Ўқиб юрган вақтларимда бизнинг курсга бўлғуси Ўзбекистон халқ шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий тез-тез келиб турар, биз ёшларга маслаҳатлар берар эди.

1918 йилнинг ёзига бориб ўқишлар тугади ва биз ўз юртларимизга тарқалдик. Мен Марғилонга қайтдим. Горчакова уезд маорифи мени Қизилқия (Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги маъмурий районлардан бири) посёлкасига ишга юбордилар. У ерда мен бошланғич синф ўқитувчиси ва бошланғич синфлар мактаб мудири ва маданий оқартув ишларида ишладим. Ҳаттоки ўша даврда қози (ҳозирги халқ судьяси) бўлиб ҳам 1-2 йил ишладим.

Шундай қилиб, 1924 йил январида отамни қазоси туфайли она юртимга қайтдим. Олтиариққа (Лайлакхона қ/с дейилар эди) юборилдим. Бир йил ишлаганимдан сўнг Қўқон шаҳрига малака ошириш мактабига бордим. Ўқиб қайтдим ва яна Фарғонага (ҳозирги пединститутда) курсга юборилдим. У ерда бизни Қори-Ниёзий (ҳозирги академик) ҳам ўқитди. 1925 йил охирларида ва 1926 йил бошларида Марғилон шаҳрига ишга юборишди. У ерда мен батраком раиси, ўқитувчи, қисман ташкилотчи ишларда ишладим. 1927 йил бошларида мен яна қайтиб Олтиариққа келдим. 1928 йили 12 нафар ўқитувчи тўпланиб Фарғонага, Қори-Ниёзий

хузурига талаб билан бордик. Олтиариқ район халқ маорифи бўлимини тузишни талаб қилдик. Маориф бўлими тузилди. Мен маориф мудирини вазифасига тайинландим ва ўқитувчи бўлиб ҳам ишладим. 1930-31 йилларга келиб мен яна Полосон қишлоғида бошланғич мактаблар мудирини ва ўқитувчи бўлиб ишладим.

1933 йилларда яна район халқ маориф мудирини бўлиб ишладим. 1933 йил ноябр ойидан мени Олтиариқ район маориф мудирини вазифасидан олишиб Водил қишлоқ совети раиси муовинини ва 1934 йилнинг январидан раис вазифасига тайинлашди.

1934 йил 25 июнда мени райком бюроси ишдан олди. 1934 йил 25 октябрдан райком бюроси партиядан ўчирди. Шу даврда партия аъзоларини «тозалаш» даври кетаётган эди. Мени айбим пахтани вақтидан илгари эктирибман ва мен душман эмишман».

Иброҳим Бойматовнинг «Таржимаи ҳоли» шу ерда ниҳоясига етади. Чунки 1937 йилга келиб, узоқ муддатга меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилганлигини гапирмай ўтган. Назаримизда у ерда кўрган хўрликларни, бошидан кечирган азоб-уқубатларни Иброҳим Бойматов айтишни истамаган кўринади. Ахир тажрибали, жонкуяр маориф ходимини қишлоқ хўжалигида қўйган хатолар баҳонаси билан қатағон қилишларини у умрининг охиригача қабул қила олмаган эди.

Ғанишер Иброҳимовнинг бобоси тўғрисидаги хотираларидан шу нарса маълум бўладики, ўз умрини ёшлар тарбиясига, туманда маориф тизимини ривожлантиришга бахшида қилган Иброҳим Бойматов 1937 йилда «халқ душмани» сифатида қамалиб, бир неча йиллар давомида Сибир ўрмонларида қаҳратон совуқларда дарахт кесган. Қамоқдан келгач, уни ўз иш жойига қайта тиклаб партия билетини қайтариб беришмоқчи бўлганларида рози бўлмаган. Чунки унинг фидокорона хизматларини ҳукумат Сибир қамоқхоналари билан тақдирлагани боис бошқа бу ишларда қайта ўзини кўришни истамаган эди⁷⁹.

Иброҳимжон Бойматов 1980 йилда Полосон қишлоғида вафот этган.

3. Ғофурчаев Абдураҳим – 1873 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. 1929 йилда давлат мажбуриятини бажармагани учун 3

⁷⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Тинчлик шаҳрида яшовчи (1962 йилда туғилган) Ғанишер Иброҳимовдан ёзиб олинди.

йилга қамоққа ҳукм қилинган. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим этган 13682-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 3 декабрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунатазам равишда аксилинқиобий тарғибот олиб борганликда, Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда айбланган⁸⁰.

4. Зокиров Мулла Ислон – 1890 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидан. 30-йилларда кулоқ сифатида жазога тортилган. Бу ҳақда матбуот фахрийси Эркинжон Иброҳимов шундай ҳикоя қилади:

«Мулла Ислон ака ўрта ҳол, ерли, сувли деҳқон бўлган. 1935-1936 йиллар атрофида бўлса керак, у оила аъзолари билан Қирғизистонга сургун қилиб юборилган. Унинг яшаб турган жойи мусодара этилиб, ким ошди савдосига қўйиб сотилган. Мулла Ислон ака уруш вақтлари қишлоғига қайтиб келган. Собиқ «Иттифоқ» колхозига кириб ишлаган. Томорқа олиб, яна ўзига жой қилган. 1951 йиллар келиб вафот этган.

У ҳақда Ҳомиджон Тожибоев шундай дейди:

«Отамиз Тожибой Зокиров ноҳадан қамалган бир пайтда унинг акаси, яъни Мулла Ислонжон амакимизнинг оиласига кетмакет мусибатлар ёғилди. Бир бурда нонини ҳам бировдан аямаган, беозор инсон амакимизни «муштумзўр кулоқ» деб аташиб, яшаб турган уй-жойидан бадарға қилишди. Оқибатда бир неча йиллар амакимиз сарсон–саргардонликда умр кечирди. Амакимиз сургун муддати тугаб қишлоққа қайтиб келганидан сўнг кўп ҳаёт кечирмади. 12 нафар фарзанд кўрган бўлишига қарамай, уларни аксарияти болалигида ўтиб кетишган эди. Шу сабабдан Мулла Ислонжон амакимиз оламдан ўтган куни дадамиз бизга «Амаки деб эмас, отам деб йиғланглар деб айтди». Ўша куни ҳамма ака-укалар бир бўлиб қабристонгача «Отам» деб йиғлаб бордик»⁸¹.

5. Зокиров Тожибой – 1895 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Полосон қишлоғидан. 30-йилларда кулоқ сифатида жазога тортилган. Бу ҳақда матбуот фахрийси Эркинжон Иброҳимов шундай ҳикоя қилади: «Тожибой ака ер-сув, мол-мулк эгаси бўлгани, ерларда мардикор ва чорикорларни ишлатгани учун 1935-

⁸⁰ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С. 255.

⁸¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Полосон қишлоғида яшовчи Ҳомиджон Тожибоевдан ёзиб олинди.

1936 йилларда қулоқ қилиниб, ер-сув, мол-мулки, ашёлари, рўзгор буюмлари кимошди савдосига қўйиб сотилган. Ўзини эса Фарғона шаҳридаги турмага қамаб юборишган. Қамоқхонадан озод қилингандан сўнг Тожибой ака қишлоғига қайтиб келмаган. Фарғона шаҳридан уй олиб шу ерда яшаб қолган»⁸².

Тожибой Зокиров 1990 йили Фарғона шаҳрида вафот этган ва шаҳарнинг «Жаннат мазор» деб аталувчи қабристонига дафн этилган.

⁸² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Полосон қишлоғида яшовчи Эркинжон Иброҳимовдан ёзиб олинди.

ЭСКИ АРАБ ҚИШЛОҒИ

Олтиариқ туманида Эски араб, Янги араб, Араб тепа сингари жой номлари мавжуд. Тадқиқотчилар бу номларнинг араб халқи билан боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Маълумотларга кўра, аجدодлари VII-XIV асрларда Ўрта Осиёга келиб ўрнашган, ўзбек, туркман, тожик миллатининг таркибига кирувчи этник гуруҳлар яшайдиган қишлоқлар кўпроқ шундай номланган⁸³.

Шу ўринда араб тарихчиси ал-Жоҳизнинг (775–868) маълумотлари аҳамиятга моликдир. Унга кўра, IX асрдаёқ фарғоналик араблар маҳаллий аҳолидан кўриниши билан фарқ қилмаган. Ал - Жоҳиз бу ўринда VIII асрларда Фарғонага исломни олиб келган арабларнинг авлодини назарда тутган эди⁸⁴. Кўриниб турибдики, VIII асрлардан бошлаб Фарғона водийсига кириб келган араблар бу ерда маҳаллий аҳоли билан яқин бўлишга ҳаракат қилганлар ва тез орада улар шу ернинг маҳаллий халқ вакилларига айланганлар⁸⁵. Демак, Олтиариқнинг Эски араб қишлоғи Фарғона водийсидаги қадимги аҳоли яшаб келган жой масканларидан биридир.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда қишлоқ Эски Арабтепа номи билан қайд этилган. Унга кўра, 1909 йилда Эски Арабтепа қишлоғида жами 3363 нафар аҳоли истиқомат қилган⁸⁶. Қишлоқ ҳудудида Тўнга бува, Ғойиб Эранлар, Китконтёпа, Ўрик мазорбува,

⁸³Бу ҳақда қаранг: Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? –Т.: “Ўзбекистон”, 1970; Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: “Наука”, 1976; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. - Т.: “Фан”, 1983; Охунов Н. Жой номлари таъбири. –Т.: “Ўзбекистон”, 1994; Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилоят топонимлари. –Ф.: “Фарғона”, 2009; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: “Муҳаррир” нашриёти, 2009.

⁸⁴Чвыр Л.А. Об исторических преданиях Аштских таджиков // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981. С.170.

⁸⁵ Абдулахатов Н., Ҳайдарова З. Азимов О. Биби Убайда зиёратгоҳи. – Ф.: “Фарғона”, 2009. 70-б.

⁸⁶ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

Хонақоҳ азиз бува, Жаҳонгир эшон мазори, Валихонтўра, Мамаюсуп эшон номи билан аталувчи зиёратгоҳлар мавжуд⁸⁷.

Эски араб қишлоғида ўтмишда Хористон, Галасак, Киткон, Қўрғонча сингари йирик маҳаллалар мавжуд бўлган.

Маълумотларга кўра, ушбу маҳаллалар ичида Киткон энг қадимийси ҳисобланади. Чунки бу ерда Китконтёпа археологик ёдгорлиги жойлашган. Ушбу ёдгорликнинг баландлиги 12 м., майдони эса 65x55 м. дан иборат⁸⁸.

1976-1978 йилларда Давлат Эрмидажи ва Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи билан биргаликда олиб борилган археологик қазишмалар ёдгорлик эрамизнинг бошларига оид эканлигини кўрсатди. 1977 йилда олиб борилган қазишмалар натижасида археологлар Г.П.Иванов ва А.Е. Шигин: «Айни вақтда қазишмалар хулосасига кўра, Китконтёпа қалъасининг уч марта қурилиш даврини бошидан кечирганлигини айтиш мумкин» деган хулосага келган эдилар⁸⁹.

1. «Туйнук даври». Қалъанинг сунъий пойдевор устида барпо қилинган вақти. Яъни Китконтёпа қалъаси дастлаб ҳарбий қўрғон сифатида бундан икки минг йиллар аввал қад кўтарган. Ташқи томонидан туйнукларнинг қуйи қисми узун бўлган. Бу эса қалъанинг жанг қилиш учун мўлжалланган туйнуклари ҳар қандай ҳолатда ҳам камон отиш учун қулай бўлганлигини кўрсатади. Қалъанинг ўқ отиш учун мўлжалланган туйнуклари ҳар 170-190 см.да давом этган. Археологлар кейинчалик Китконтёпа қалъасидаги туйнукларнинг қадимги Балх шаҳридаги туйнукларга ўхшаш эканлигини таъкидлаб ўтганлар.

2. Тинч аҳоли томонидан барпо қилинган иморатлар даври. Бу даврларда туйнуклар беркитиб юборилган. Баъзи бир жойларида қўшимча деворлар кўтарилган. Бу даврда Китконтёпа узлуксиз давом этган ёнғинлар оқибатида вайрон бўлган. Кейинчалик қандайдир таъмирлаш ишлари олиб борилганлигини деворнинг ёнғин қолдиқлари устидан кўйилган сувоқларидан кўриш мумкин.

⁸⁷ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов Н. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: “Шарқ”, 2005.

⁸⁸ Иванов Г.П. Раскопки Киткон-тепе. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области в 1976. ФОКМ №458.

⁸⁹ Иванов Г.П. Шигин А.Е. Раскопки Киткон-тепе. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. ФОКМ №451

3. Янги қалъа даври. Бу вақтда эски қалъа батамом хом гиштлар билан тўлдирилиб, платформа ҳолатига келтирилган. Афсуски, янги қалъа бу кунга қадар етиб келмаган. Шу сабабдан эски қалъанинг ўрни сақланиб қолган, холос.

Археологлар Китконтепа қалъасининг бу қадар аянчли қисматини қуйидагича изоҳлайдилар: «VI-VIII асрларга оид Сўғд, Чоч ва Фарғона шаҳарлари тақдири бир хил кечган. Бинобарин, туркларга, айниқса араб истилочиларига қарши курашлар мазкур вилоятлардаги кўплаб ёдгорликларнинг харобаликка юз тутишига олиб келган. Фарғона водийсидаги сиёсий вазиятнинг тез-тез ўзгариб туриши, доимий урушлар шаҳарлар архитектурасининг шаклланишига ҳам салбий таъсир кўрсатган. Бу ҳолат Хитой императорлари билан узоқ давом этган низолар даврида ҳам давом этган».⁹⁰ Демак, Китконтепа оддий ёдгорлик эмас, аксинча, минг йиллар давомида маҳаллий халқни ташқи душманлардан асраб келган ва уларга бошпана бўлган муқаддас зиёратгоҳдир.

Ўзбекистон халқ шоири Анвар Обиджон бу маскан ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Қадимда бу жой пошшоликнинг энг мустаҳкам ҳарбий қалъаларидан бири бўлганлиги шубҳасиздир. Ёзувчи Алишер Ибодинов ўз ҳикоясида бу қалъа ҳақида ҳатто оташпарастилик даврида ҳам ҳал қилувчи жанглар бўлганлигини асосли равишда тилга олиб ўтган. Бу қишлоқнинг стратегик жойлашуви, қалъадан яқин-яқинларгача ҳам топилган ашёлар Китконтепанинг жанговар ўтмишидан далолат беради.

Жойнинг номланишига келсак, кимдир бу тепалик атрофида кўзтиконлар ўсиб ётгани учун уни «Кўзтиконттепа» деса, бошқаси бу сўз «Каттаконттепа» дан келиб чиққанини айтади. Туркийда ўта катта нарсани «каттакон» (каттакон дев, каттакон тоғ) деб аташгани сир эмас. Бу қалъа яқин атрофлардаги қоровултепаларга қараганда анча улкан тепаликка жойлашганини эътиборга оладиган бўлсак, «Каттаконттепа» ҳақиқатга яқинроқдир»⁹¹.

Муҳтарам ўқувчи, биз Киткон атамаси борасида юқорида келтириб ўтилган фикр-мулоҳазаларга қўшилган ҳолда XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаарида келтирилган ушбу маълумотларга эътибор берайлик:

⁹⁰ Иванов Г.П. Шигин А.Е. Раскопки Киткон-тепе. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. ФОКМ №451

⁹¹ Абдулахатов Н., Азимов Н. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: “Шарқ”, 2005. 76-б.

«Китки – тупроқ уюми, тепалик»⁹². Эътибор берган бўлсангиз, машхур тилшунос олим, туркий халқларда қадимда тепаликлар «китки» деб аталганлигини таъкидлаб ўтмоқда. Киткон атамаси эса айнан «Девону луғотит турк» асарида келтирилган «Китки» сўзига мос келади. Демак, Киткон номи минг йиллар давомида талаффузда қўлланилиб, асрлар ўтиши давомида Киткон шаклини олган бўлса керак.

Олтиариқнинг энг қадимги ҳудудларидан бири бўлган Киткон маҳалласидаги бир қанча азамат ўғлонлар ҳам ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли қатағон қурбонига айландилар. Қуйида уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамиз.

1. Ортиқов Алиқул – 1895 йили туғилган, Олтиариқ тумани Киткам (Киткон) қишлоғидан, собиқ қулоқ, босмачилик кўмакчиси, 1933 йили ўғирлик учун 10 йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 5389-сонли иш бўйича отувга ҳукм этилган. Колхозчилар орасида аксилинқилобий, колхозга қарши тарғибот олиб борганликда, очлик тўғрисида миш-мишлар тарқатганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган⁹³.

Айтишларича, Алиқул Ортиқов ўртаҳол деҳқон бўлган. Унинг Турсунқул, Раҳмонқул, Султонқул исмли уч ўғли ва Кўкинисо, Ризвонқул исмли икки қизи бўлган. Алиқул Ортиқов кенжа фарзанди Султонқул 6 ойлик вақтида, 1937 йилда қамоққа олинган.

Унга қадар 1933 йилда 10 йилга қамалган бўлсада, орадан бир йил ўтгач, оқланиб бу ҳақда маълумотнома олган. Оқловнома 2 ой давомида Алиқулни кўкрак чўнтагида турган. Қулларнинг бирида унинг оқловномасини бир ғаламис олиб йўқотиб юборган экан.

Алиқул қўшниси Холматов Акрам билан Жалолободга кетиб, қайтиб келганларида қамоққа олинганлар. Айтишларича, иккиси ҳам, колхозга душманлик қилган, деган айбнома билан қамоққа олинган⁹⁴. Алиқулнинг укаси Ортиқов Эшдавлат акасини суриштириб Фарғона турмасига борса, у ердагилардан: «Акангизни

⁹² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Т., 1960. 404-б.

⁹³ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.259-б.

⁹⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Эски араб қишлоғи, Қўрғонча маҳалласида яшовчи (1923 йилда туғилган) Раҳмонқул Алиқуловдан ёзиб олинди.

Сибирга жўнатиб юбордик», деган жавобни олган. Шундан сўнг Ортиқов Эшдавлат бўлгуси тайзиқлардан кўрқиб оиласи билан Тожикистонга кетиб юборишга мажбур бўлган.

Алиқулнинг иккинчи ўғли Раҳмонқул Алиқулов шундай ҳикоя қилади: «Дадамни қамоққа олишганидан сўнг бир ой давомида Олтиариқ милицияхонасида турган. Кунларнинг бирида отамни кўриб келаман деб Олтиариқ милицияхонасига кетаётсам, қамоқхонадан машинага 2-3 кишини олиб чиқишди. Шунда қарасам, уларнинг орасида отам ҳам бор экан. Отам менга қараб, «Ўғлим, бизни Фарғонага олиб кетишяпти», деб қўл силкитди. Бу отамни охириги кўришим бўлди.

Отамнинг ўртоғи Мамат Исоқ ўша вақтда милицияда ишлагани учун қамоқхонада ётган ўртоғини кўриб, «Алиқул, бу сафаргиси ёмон, узоқларга қоч. Мен қалитни ташлаб қўяман», деса, отам, «Айбим бўлмаса нега қочай», дебди. Шу тарзда отамнинг тақдири аянчли тутаган»⁹⁵.

Шу ўринда Худоёр Латиповнинг хотираларидан келтириб ўтсак: «Дўстларим сўзлаб берган воқеалар халқимизнинг қанчадан-қанча илғор вакиллари—асл фарзандларини зулм қанчалар исканжага олганлигига ёрқин мисолдир.

Менинг Д. Н. Алимов деган ҳуқуқшунос қадрдоним бор эди. Кўп йиллар у Ўзбекистон халқ суди тармоқларида хизмат қилиб, кейинги пайтларда бир неча йил Тошкентдаги меҳмонхоналардан бирининг директори бўлиб ишлаган. Шу биродарим менга ўз ҳаётидан кўп воқеаларни қайғуриб гапириб берарди. Д. Алимов бир гал шундай ҳикоя қилганди:

–1934 йилда Марғилонда суд раиси бўлиб ишлардим. Бир куни мени станцияга В. Куйбишев ва А. Икромовлар чақиришди. Борсам, эшик олдида қуролланган кўриқчи турибди. Исм-шарифимни айтгандим, мени вагон ичига олиб кирдилар. Вагоннинг бир чеккаси худди идорадек шинам жиҳозланган, тўридаги стулда В. Куйбишев, ёнида эса А. Икромов ўтирибди. Қўл бериб мен билан кўришгач, улар рўпарасидаги стулга ўтиришга имо қилдилар. Ўтирганим ҳаманоқ В. Куйбишев менга русчалаб, «ёзинг», деди. Мен ёздим, у бир колхоз номини ва колхоз раисининг исм-шарифини айтди. Сўнг: «Танийсизми?» — дея сўради. «Танийман»,— дедим. У эса:

⁹⁵ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Эски араб қишлоғи, Қўрғонча маҳалласида яшовчи (1923 йилда туғилган) Раҳмонқул Алиқуловдан ёзиб олинди.

«Ҳозир бориб шу одамни топиб олиб келиб, бугун суд қилиб, уни давлатга пахта топширишда саботаж қилаётир, деб айблаб, отувга ҳукм чиқарасиз. Шу бугун оттириб, кечқурун ҳукм ижросини менга олиб келиб топширасиз», — деди. Кейнидан яна сўради: «Тушундингизми?» «Тушундим», — дедим. «Сизга жавоб, кечқурун сизни кутаман», — деди.

Ёнида ўтирган Ўзбекистон Комфирқаси Марказқўмининг биринчи котиби А. Икромов чурқ этмади. Мен: «Хайр!» деб чиқиб кетдим. Мени В. Куйбишевнинг адъютанти вагондан кузатиб қўйди.

Идорамга келгач, милиционер юбориб, бечора раисни топдириб келдим, икки маслаҳатчи чақиртириб, уларга ҳам Куйбишевнинг топшириғини тушунтиргач, суд мажлисини бошладим. Суд қилиб, мутлақ бегуноҳ одамни, пахта топшириш графигини бажармай, давлатга қарши саботаж қиляпти, деган уйдирма билан отувга ҳукм чиқаздим, гуноҳсиз одамнинг зорлангани ҳамон қулоғим остидан кетмайди. Ҳукм қатъий, бу бошқаларга намуна бўлсин, деган ўй билан қилинган зулмнинг ўзгинаси эди. Уни махсус жойга олиб бориб отиб ташладик. Кечқурун раиснинг суд ҳукми билан отиб ўлдирилганлиги ҳақидаги ҳужжатларни шахсан Куйбишевнинг қўлига топшириб қайтганман. Лекин қилган ишимга ҳали ҳам ўзимни кечира олмайман.— Д. Алимов гапини давом эттириб, яна бир воқеани айтиб берганди:

—Куйбишев билан А. Икромов бир колхозга бориб, дала агрономини суриштиришади.

Идора олдида турганлар орасидан соддароқ бир киши: «Агроном жума намозини ўқигани мачитга кетди», — дейди. В. Куйбишев шу пайт колхоз бухгалтерини чақиртириб: «Агрономни топинг, биз қайтиб келамиз. Келгунимизча шу ердан қимирламай турсин», — деб тайинлайди.

Агроном унинг кўрсатмаси бўйича белгиланган жойда кутиб ўтиради, улар қайтиб келадилар, В.Куйбишев келиб, «Агроном сенмисан, номозга, борганмишсан», дейди. Шошиб қолган агроном бечора: «Ҳа, бордим», — дея чин сўзлайди. В. Куйбишев ёнидан шартта наганини олиб, «Мана сенга, муллавачча», дея агрономга қарата ўқ узади. Шўрлик агроном шу замони жон беради. Бунга гувоҳ бўлиб, қараб турган одамлар қочиб қоладилар. Бу хабарни эшитган Фарғона водийсининг халқи ўшанда ўзлари ётадиган

кўрпаларни ҳам йиртиб, ичидаги пахтасини савачўп билан савалаб пахта пунктига топширганини кўрганман»⁹⁶.

Дарҳақиқат, 30-йилларда Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигининг ўрнатилишига алоқадор кўплаб даҳшатли воқеалар В.В. Куйбишевнинг номи билан боғланган. Ўша йилларда об-ҳаво ноқулай келиб, пахта мажбурияти бажарилмагани учун дехқонларни уйларига ваҳшийларча бостириб кириб, кўрпа, тўшақ, ёстиқларини тортиб олиш, ичидаги пахтани давлатга топширишни ҳам шу босқинчи бошлаб берган. 30-йиллар бошидаги қирғинбаротларга ҳам бошчилик қилганлардан бири ҳам шу зўравон бўлган эди⁹⁷.

Алиқулдан сўнг фарзандларини тақдири қийин кечган. Алиқулнинг ўлимидан қониқмаган айрим ғаламислар марҳумнинг фарзандларига нисбатан ўз тазйиқларини ўтказишни давом эттирганлар. «Халқ душманини боласисан», дея кўп марта таҳқирлаганлар. Масалан, Раҳмонқул 5-синфдан мактабни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлган. Чунки мактабда унга «Халқ душманининг боласисан», дея мактаб ўқитувчилари ҳам танбеҳ беришдан тўхтамаганлар. Бундай пайтда Алиқулнинг фарзандлари тарафини олиб ўртага тушадиганлар бўлмаган. Ахир ҳукумат амалдорлари билан кимнинг олишгиси келади. Акс ҳолда, «халқ душмани» тарафдорига айланиб қолиш ҳеч гап эмас эди.

Алиқулдан сўнг фарзандлар тарбияси унинг аёли Меҳринисо Зиёҳожи қизи зиммасига тушган. Халқимизда «Эрсизликда хурлик йўқ» деган мақол мавжуд. Бинобарин, эридан айрилган аёлнинг келгуси қисмати ночорликда ўтиши ўша вақтлардаги жамиятда табиий бир ҳолга айланган эди. Шу боис ҳам оила бошлиғининг вафоти шу оиланинг аёли учун ҳар тамонлама фожиа саналган. Зеро, аёл учун оила бошлиғи суянган тоғи, агар бу тоғ қулагудек бўлса ўша хонадон заифасининг шўри қуригани эди. Меҳринисо ая уч фарзанд билан бева қолиб, умр бўйи меҳнат ва ҳадик билан яшаб, 1978 йилда 84 ёшида вафот этди.

2. Холматов Акрам – Киткон қишлоғидан. Алиқул билан бирга судланган. Бироқ қамоқдан қочиб, кейинчалик

⁹⁶ Латипов Х. Машаққатли йиллар ёди. – Т.: “Шарқ”, 2005. -10-12-б.

⁹⁷ Мўминов С. Қибрай фожиалари...203-б.

Тожикистоннинг Регар мавзесига ўтиб кетган ва ўша ерда вафот этган.

3. Отаназаров Аҳмаджон – 1898 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Киткон қишлоғидан. Собиқ кулоқ, 1929 йилдан партия аъзоллигига собиқ номзод, тозалов бўйича 1934 йили ижтимоий унсур сифатида ўчирилган, босмачилик ҳаракати иштирокчиси, ҳибсга олинган вақтда колхоз аъзоси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13710-сонли иш бўйича отувга ҳукм этилган. Колхозчилар орасида колхозга қарши тарғибот олиб борганликда, фаолларни ўлдиришга уринганликда айбланган⁹⁸.

Аҳмаджон Отаназаровни кўрганлардан бири Мирзамат Раҳмонованинг хотирилариغا кўра, унинг қатағон этилишига тўйда комсомол аъзосини ҳақорат қилганлиги сабаб бўлган. Узун бўйли алпқомат Аҳмаджон фарзанд кўрмаган. Уни ҳамқишлоғи Алиқул мироб билан бир кечада олиб кетганлар ва Фарғонада отиб ташлаганлар⁹⁹.

Таъкидлаш жоизки, ўша йиллари китконлик Алиқул ва Аҳмаджон каби бир кечада қамоққа олиниб, асоссиз равишда отиб юборилганлар сони бир неча минг кишини ташкил этган.

Маълумотларга кўра, фақат 1937-1939 йилларнинг ўзида Ўзбекистонда 41 мингдан зиёд киши қамоққа олинган ва улардан 37 мингдан ортиғи устидан ҳукм чиқарилган. Шулардан бешдан бир қисми, яъни 6 минг 920 киши отиб ўлдирилган эди¹⁰⁰.

Ўша вақтда бегуноҳ кишиларни «давлат душмани» деган даҳшатли айблов остида қамоққа олиш ёхуд уларни ҳеч бир ҳукмсиз отиб юбориш ҳам мустабид тузум амалдорларини қониқтирмаган кўринади. Улар ўзларининг коммунистик партияга бўлган садоқатларини намоён этиш мақсадида «режа»ни ошириб бажаришга ҳаракат қилганлар. Натижада баъзи вақтларда маҳкумлар қайси жиноят билан қамоққа тушишмасин, уларнинг барига жиноят кодексининг 58-моддаси бўйича «Давлат хоини» деган айбловни қўйишга одатланганлар.

⁹⁸ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.261-б.

⁹⁹ Дала тадқиқотлари. 2012. йил Олтиариқ тумани, Эски араб қишлоғи яшовчи (1922 йилда туғилган) Миразамат Раҳмоновдан ёзиб олинди.

¹⁰⁰ Нурулин Р.А. Файзулла Хўжаев ва ватан тарихининг баъзи масалалари // Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. – Т.: “Фан”, 1997.35-б.

«Архипелаг ГУЛАГ» асарида келтирилган маълумотларга кўра, 30-йилларда Тошкентга «икки юзта юборинглар» деган телеграмма келади. Ўша вақтда НКВД ходимлари яқиндагина «душман»лардан тозалаб улгуришган, гўёки энди қўлга олгани «ҳеч ким» қолмаган. Албатта, туманлардан турли маиший жинояти туфайли қамоққа тушган юзга яқин маҳбуслар бўлган. Ўша онда кимдадир бу оддий маҳбуслар жиноятини жиноят кодексининг 58-моддасига мувофиқлаштириш керак деган ғоя туғилади ва бу иш амалга оширилади¹⁰¹. Одатда бундай хабарлар юқоридан жуда оддий сўз билан ифодаланаган. Масалан, «Краснодарга 250 та яшиқда совун юборилсин». Бундай тарзда юборилган буйруқларнинг ижроси ўша ондаёқ бажарилишга киришар ва эртаси кунийёқ 250 нафар «Халқ душмани» Краснодарга юборилар эди.

Бундай ҳолатлар кундан-кунга авж олиб борган сари бошқа юртларга бош олиб кетган қочоқлар сони кўпайиб борган. Бу ҳақда Абдуқаҳҳор ҳожи Ғани ҳожи шундай ҳикоя қилади:

«Мен ҳозирда 6 нафар ўғлим ва тўрт нафар қизим билан Саудия Арабистонининг Тоиф шаҳрида истиқомат қиламан. Асли ота юртим Олтиариқ. Отам Ғанижон ҳожи Эски араб қишлоғидан, онам Биби Назира бўлса Жўрак қишлоғида таваллуд топган. Биз оилада уч ўғил эдик. Тақдирнинг тақозоси билан мен 1937 йили Афғонистоннинг Бағлон мавзесида дунёга келганман.

Отам Ғани ҳожи меҳнаткаш деҳқон бўлиб, туну кун рўзғор ташвишида даладан келмас эди. Афсуски, шундай заҳматкаш отам шўроларнинг тазйиқи туфайли олти ака-укадан учтаси ва оиласи билан Ватандин кетиб, ҳар шаҳардан ҳар шаҳарга, қишлоқдан қишлоққа кўчиб мусофирликда кун кечиришга мажбур бўлдилар. Мусофир элларда бирон бир танишларсиз уларнинг бошидан кечирган кулфатларини айтгудек бўлсам ҳеч адо бўлмас. Онамиз салкам юз ёшида оламдан кўз юмдилар. Лекин жон таслим қилгунга қадар Ватанни ҳаргиз ёддан чиқармадилар. Ҳар бир сўзи Ватан билан бошланиб, Ватан билан тугалланди. Бояқишнинг фикри ҳаёли фақат Олтиариқ билан бўлди. Уларнинг армон билан Ватан тўғрисида айтган сўзлари кечагидек ёдимда.

Шу сабабдан Ўзбекистон мустақиликка эришганидан сўнг ҳар йили Ўзбекистонга келаман. Отам ва онам кўриш илинжида орзуманда бўлган ўрик ва шафтоли гулларининг хушбўй

¹⁰¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т.1. М.: «ИНКОМ-НВ», 1991. С.71.

хидларидан тўйиб-тўйиб баҳраманд бўлиш учун баъзан атайин баҳорда келаман. Баъзида қовун-тарвуз пишиги вақтида, баъзан бўлса, Олтиариқда узумлар етилганда келаман. Мана шундай кезларда бундай улуғ неъматлардан мосуво бўлиб, муҳожирликда кўз юмганларни эслаб, юрагим ўртаниб кетади».

Олтиариқдаги юзлаб оилалар худди Абдуқаҳҳор ҳожининг оиласи каби ҳовли уй-жойини ташлаб, узоқ ўлкаларга, хусусан Афғонистон томонларга кетишга мажбур бўлганлар.

Маълумотларга кўра, собиқ совет мустабид тузуми ҳукмронлиги йилларидаги ўзбек муҳожирлигининг энг катта тўлқини 1920 йилларнинг охири ва 1930-йилларнинг бошларида юз берган. Бу ҳақда тарих фанлари доктори Шодмон Ҳайитов ўзининг «Ўзбек муҳожирлиги тарихи» номли асарида шундай ёзади:

«...хорижга муҳожирликнинг асосий сабабларидан бири совет ҳокимияти томонидан олиб борилган нотўғри аграр сиёсат эди. Хуллас, минг-минглаб ўзбеклар мажбуран коллективлаштириш сиёсати, қулоқлаштириш, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этиш, мардикор ва ёлланма ишчи кучидан фойдаланишнинг тақиқланиши, диндорлиги, маҳаллий амалдорларнинг шахсий адоват каби мезонлардан фойдаланиши, мислсиз солиқ ва мажбуриятлар, очлик, қашшоқлик каби омиллар туфайли асл Ватанларидан ажралдилар»¹⁰².

Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, ўша йиллари ўз уй-жойларини ташлаб, чорасизликдан бошқа юртларга бош олиб кетмоқчи бўлганларнинг айримлари чегарадан ўтиш чоғида ёхуд сафар давомида йўл азобидан ҳалок бўлганлар. Шу сингари аччиқ хотиралар Зухриддин Мирза Обид ўғли Туркистонийнинг «Анда жоним қолди менинг...» номли рисоласида ҳам ўз ифодасини топган:

«Сафаримиз жуда қийин кечди. Биз фақат тоғма-тоғ юришимиз керак бўлиб, ҳаммаёқ оппоқ қор билан қопланган эди. Бунинг устига чегарачилар сезиб қолмаслиги учун фақат тундагина йўл босардик. Чегарачилар қўлига тушганларга «қочоқ» тамғаси ёпиштирилиб, қаттиқ жазо бериларди. Шунинг учун ҳам кечалари, совуқ авжига чиққанда нафасимизни ичимизга ютиб йўлга тушардик. Ҳар қадамда бирон бахтсизликка учраш мумкин эди.

¹⁰² Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. – Т.: “ABU MATBUOT -KONSALT”, 2008. 67-б.

Шўрлик отлар гуртик қорларда, музларда мункиб кетаверганидан дам ўтмай қора терга тушарди. Шундай пайтлар учиб кетмаслигимиз учун, биз болалар эгарларга маҳкам боғлаб қўйилгандик. Худо кўрсатмасин агар бирон бола эгардан учиб кетса, тўғри жаҳаннамга рўпара бўларди. Энди у йўллардаги қор қоплаган даралар, жарликлар... Эсласам ҳали-ҳали юрагим увишади. Ҳар бир ножўя қадам умрга зомин бўлиши мумкин эди... Баъзан ойнадай силлиқ музликларга дуч келардик. Бундай йўлларда отлар умуман юролмай қоларди. Шу туфайли ўзимиз билан олиб кетаётган чўғдай гиламларни бемалол отларнинг пойига ташлардик. Шундан кейингина уларнинг юриши бироз бежавотир кечарди. Олисолисларда чегарачи итларнинг хургани эшитилиб турар, шундоқ изимизда эса оч бўрилар изғиб юрар, сал қаровсиз қолган отларни еб кетишар эди.

Юқорига кўтарилганимиз сари нафас олишимиз қийинлашиб борарди. Айниқса, биз болалар роса қийналардик. Оқариб-бўзариб кетган юзларимизга катталар ночоргина боқишар, бизларни шу қуйларга солганларни, Ватанимиздан жудо қилганларни йиғлаб-йиғлаб қарғашарди.

Нафас олиш қийинлашган маҳаллар бурунларимизга хом пиёз ишқардик. Бу бироз бўлса-да, совуқни кесиб, енгиллик берарди. Пастликка тушган кезларимиздагина тўйиб-тўйиб нафас олардик, шундагина юзларимизга қайтадан қизиллик югурарди. Қор кўчишидан кўрққанимиздан бийдай ялангликларда тўхтаб дам олардик. Совуқ суяк-суягимиздан ўтиб кетарди. Кейин бирон дарагами, чуқурликками тушиб жон сақлардик. Аммо бундай жойларда ҳаво етишмаслигидан олов ёнмас, овқатлар яхши пишмас эди. Оқибатда гўшт, гуручларни хом-хатала ейишга мажбур бўлардик.

Акбар Махсумбойнинг Абдурахим деган уч ёшли ўғли шамолладими, тинмай йиғлашга тушди. Бу нарса бизни, айниқса, йўлчиларни ниҳоятда ташвишга солди. Улар Турсуной холага: «Болани овутинг, йўқса чегарачилар сезиб қолиши мумкин», дейишди. Аммо Турсуной холанинг уринишлари зое кетди, Абдурахим йиғлашдан сира тўхтамади. Шунда йўлчилардан бири чўнтагидан нимадир чиқариб: «Бунга болага беринглар, ухлатади», деди. Ҳақиқатан ҳам ўша нарсани еган Абдурахим кўп ўтмай уйкуга кетди ва биз бежавотир анча йўл юрдик. Бироқ Абдурахим сира

уйғонай демасди. Шубҳаланган Турсуной хола ўғлини уйғотишга тушди. Абдурахим эса қайта кўз очмади...Ўғлидан ажралиб қолган ота-она дард аламининг чеки-чегараси йўқ эди. Аммо улар овоз чиқаролмасдан, елкалари силкина-силкина юм-юм йиғлардилар.

Абдурахим шундоққина қорга дафн этилди. Қор ниҳоятда гуртиклигидан тупроққача етиш, етганда ҳам уни ковлаш ниҳоятда кўп куч ва вақт талаб этарди»¹⁰³.

4. Турсунқулов Ҳасанбой – 1882 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Эски араб қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Аминнинг фарзанди. Қулоқ қилинишдан яширинган. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13744-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 2 декабрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунатазам равишда пахта экишга қарши тарғибот олиб борганликада айбланган¹⁰⁴.

Айтишларча, Ҳасанбой Турсунқулов Олтиариқнинг Эски араб қишлоғининг Қуйи маҳалласида таваллуд топган. У Олтиариқнинг кўзга кўринган паҳлавонларидан бўлиб, ўз даврида ҳатто ҳеч бир кўрбоши унинг маҳалласига юрак ютиб кела олмаган экан. У ўзининг жўмардлиги туфайли эл-юрт орасида обрў топган. Бироқ 30-йилларда бир кечада НКВД ходимлари Ҳасанбой Турсунқуловни уйдан олиб кетишган. Шундан сўнг ҳеч ким унинг кейинги тақдиридан беҳабар қолган. Унинг Каримжон ва Ботиржон исмли икки ўғли ва бир қизи бўлган¹⁰⁵.

5. Бойбоев Боййигит – Олтиариқ тумани Эски араб қишлоғидан. Коллективлаштириш даврида барча мол-мулкани давлатга топширган. Диний билимларга эга бўлганлиги бос Эски арабнинг Қўрғонча маҳалласидаги масжидга имомлик қилган. Кунларнинг бирида колхоз вакиллари келиб, Боййигитнинг буғдой экилган ерига пахта экиш кераклигини айтишади. Шунда Боййигит: «Бир таноб ерда агар 2 қатирмалик буғдой бўлса ҳам уни бузиб бўлмайди», деб жавоб беради. Боййигитнинг бу жавобига сиёсий тус берган ҳукумат вакиллари уни суд қилишиб, Қарши

¹⁰³ Мирза Обид ўғли, Зухриддин Туркистоний. Анда жоним қолди менинг... Хотиралар. – Т.: “Чўлпон”, 1992.-7-8-б.

¹⁰⁴ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 254.

¹⁰⁵ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Эскиараб қишлоғида яшовчи, (1929 йилда туғилган) Каримжон Боййигитовдан ёзиб олинди.

томонга юборганлар. Боййигит шу ерда 30-йилларнинг охирида касаликка чалиниб оламдан ўтган ва Гулмозор деб аталувчи қабристонга дафн этилган¹⁰⁶.

6. Ўринбой Аранқулов – Эски араблик Ўринбой Аранқул(Ахронқул) ўғли халқ ичида Ўрин карвон номи билан машхур бўлган. Ўрин карвоннинг ортиқча мол-мулки бўлмай, ишбилармон бўлган. Унинг отаси Аранқул кучли полвон ва моҳир чавандоз бўлиб, чор-атрофда улоқ чопишда унга биров тенг келмаган. Аранқул улоқ вақтида ҳалок бўлган. Ўша вақтда Ўринбой ҳали онадан туғилмаган экан. Ўрин карвон улғайиб Ханифахонга уйланган ва Нишонбой, Назирбой (Қорабой деб аташган), исмли икки ўғли ва Зулфихон ҳамда Сурмахон исмли икки қиз кўришган.

Ўрин карвон тадбиркорлиги туфайли советлар даврида қулоқлар рўйхатига тушган. Бу эса унинг фарзандлари тақдирини ҳам остин-устин қилиб юборган. Масалан, тўнғич фарзанди Нишонбой «қулоқнинг боласи» бўлганлиги учун унга атрофдан биров қиз бермаган ва кейинчалик «Қулоқнинг фарзанди» деган айблов билан саккиз йилга қамалган. Ўша-ўша унинг тақдири номаълум бўлиб қолган.

Назирбой отаси Ўрин карвон билан биргаликда пахта йиғиб Фарғонадаги пахта-тозалаш заводларига олиб бориш билан шуғулланганлиги боис Ўрин карвон уни Қўқондаги рус-тузем мактабига ўқишга юборган. Чунки савдо-сотик ишларида рус тилини билиш ва ёзув-чизув ҳамда ҳисоб-китоб ишларида Ўрин карвонга яхши бир ходим керак бўлган. Шу сабабдан бу ишга у ўз ўғлини муносиб кўрган. Кейинчалик шу тарзда Назирбой ўз даврининг зиёли кишиларидан бири бўлиб етишган. 1934-35-йилларга келиб уларнинг мол-мулки мусодара қилинган. Вақт ўтиши билан Ўрин карвон ўша мусодара қилинган уйларни одамлардан сотиб олиб, ўзининг қариндош-уруғларига беминнат тарзда бериб юборган. Ўзи бўлса бир мунча вақт яшириниб юришга мажбур бўлган. Афсуски, 1937 йилга келиб унинг ўғли Назирбой «Бойнинг ўғли» деган айблов билан 12 йилга қамоққа маҳкум этилган. У дастлаб бир муддат Қўқон шаҳридаги қамоқхонада турган. Ўша пайтларда Ўрин карвон гарчанд ўзи қочиб юрган бўлса ҳам, бир амаллаб фарзандини қамоқдан қочириб

¹⁰⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Эскиараб қишлоғида яшовчи, (1929 йилда туғилган) Каримжон Боййигитовдан ёзиб олинди.

юборишга муяссар бўлган. Натижада Назирбой Бухорога, аниқроғи Ғиждувон томонга кетиб, ўша ерда бошқа ном билан, ўзининг кимлигини билдирмай давлат ташкилотларида ишлаб юрган. Ўша ерда уйланиб, тўрт нафар фарзанд кўрган. Ғиждувонда ҳаёт кечирган вақтида уни қаерда эканлигини ҳукумат одамлари билмасликлари учун Олтиариққа сира хат ёзмаган. Фақат отаси Ўрин карвон вақти-вақти билан Душанбедан келиб ўғлини кўриб турган эди.

Назирбой кейинчалик Иккинчи жаҳон урушига кетиб ҳалок бўлган.

Ўрин карвоннинг қизларидан бири Зулфихоннинг акалари сингари бадарға бўлмаганлигининг сабаби унинг турмушга чиқиб кетганлиги ва бошқанинг фамилиясида бўлганлиги эди. Ўша вақтда Ўрин карвоннинг кенжа қизи Сурмахон 6-7 ёшлар чамасида бўлган ва у опаси Зулфихоннинг қарамоғида турган. Халқ орасида Ўрин карвон «қулоқ» деган номни олганлиги учун Зулфихоннинг эри ўз жонини ўйлаб хотинидан ажралишган. Борар жойи йўқ Зулфихон кўлида чақалоғи ва кичик синглиси билан бегона кимсаларнинг уйида яшаб юришга мажбур бўлади. Ачинарлиси шундаки, фарзанди ва синглисини боқиш учун колхозга кирмоқчи бўлганида, уни «қулоқнинг фарзанди» дейишиб, ҳатто дала ишларига ҳам олмаган эдилар.

Ўрнашиб олгач фарзандларини олиб кетиш фикрида бўлган Ўрин карвон ва унинг аёли Ҳанифахон Тожикистоннинг бир овлоқ ерида қапа тикиб анча вақтгача жуда оғир шароитда яшашга мажбур бўлганлар. Халқда «Бало келса қўш келади» деган нақл бор. Буни қарангки, Ўрин карвон ўша мусофирчиликда яшаб юрган вақтларида юқумли касалликка чалиниб, эллик бир ёшида дунёдан ўтади. Бир ҳафта ўтар ўтмас унинг аёли ҳам эллик ёшида қазо қилади. Бу мудҳиш воқеа 1937-38-йилларга тўғри келади¹⁰⁷.

ЯНГИ АРАБ ҚИШЛОҒИ

¹⁰⁷ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Эски араб қишлоғида яшовчи (1937 йилда туғилган) Асқарали Маҳмудовдан ёзиб олинди.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда қишлоқ Янги Арабтепа номи билан қайд этилган. Унга кўра, 1909 йилда Янги Арабтепа қишлоғида жами 1782 нафар аҳоли истиқомат қилган¹⁰⁸.

Янги Арабтепа қишлоғи ўтмишда Чор дара, Бешдан бир, Дахма, Тепатаги, Толтаги, Сичқон маҳалла, Қайирма ариқ, Бойтўпи сингари маҳаллалардан иборат бўлган¹⁰⁹.

Олтиариқнинг энг қадимги ҳудудларидан бири бўлган Янги Араб қишлоғидан бир қанча азамат ўғлонлар ҳам ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли қатағон қурбонига айландилар. Қуйида уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамиз.

1. Холматов Тўрақул – 1900 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Янги араб қишлоғидан, собиқ кулоқ, диний маросимлар хизматчиси, мулла, босмачилик кўмакчиси, ҳибсга олинган вақтда қишлоқ совети раиси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13706-сонли иш бўйича отувга ҳукм этилган. Раҳбарлик ишларига кириб олиб, колхозчилардан ноқонуний йиғимлар олганликда ва уларни масхара қилганликда, халқ душманларини мақтаганликда ва улар билан шахсий ёзишмалар олиб борганликда айбланган.

Тўрақул Холматовни кўрган ва билганлардан бири Аминжон Алиқуловнинг ҳикоя қилишича, Тўрақул раис ҳалол, ҳақиқатгўй, меҳнатсевар инсон бўлган. У фарзандига саркарда Фрунзе номини қўйган бўлиб, троцкийчи сифатида қамоққа олинган. Ўша вақтларда қишлоқда унинг чўнтагидан Файзулла Хўжаевнинг адреси туширилган хат (кимдир бу хат Манжарага ёки Фрунзегга тегишли эканлигини айтган экан) топилганлиги учун жазога тортилган деган миш-миш тарқалган экан¹¹⁰.

У ҳақда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, марҳум Адҳамжон Маъдиев шундай ёзган эди:

¹⁰⁸ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

¹⁰⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янги араб қишлоғида яшовчи (1941 йилда туғилган) Ҳакимжон Ислотовдан ёзиб олинди.

¹¹⁰ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янги араб қишлоғи қишлоғи, Чордара маҳалласи яшовчи (1925 йилда туғилган) Аминжон Алиқуловдан ёзиб олинди.

– Янги араб қишлоғининг Чордара маҳалласида 1900 йилда деҳқон оиласида туғилган Тўрақул Холматов балоғат ёшига етгач, қишлоқда отаси билан деҳқончилик қилди. Тиришқоқлиги, хат-саводи яхшилиги туфайли 1928 йилда ташкил қилинган Эски араб пахта пунктига мудир этиб тайинланди. 1931-32 йилларда у пунктнинг дастлабки биноларини қуришга бош бўлди.

Тиниб-тинчимаслигини кўрган туман раҳбарлари уни 1933 йилда Олтиариқ қишлоқ кенгашига раис этиб тайинладилар. Шу даврдан бошлаб Тўрақул Холматов қишлоқни ободонлаштириш, янги биноларни қуришни бошлаб юборди. У айниқса, маданий-оқартув ишларига кўп эътибор берди.

Қишлоқда маданият уйи ва мактаб қурилиши учун материаллар етишмас эди. У Карим Файзаматовнинг амакиси Жўравой Исматов томонидан экилган тераклардан қишлоқ кенгаши орқали сотиб олиб, араваларда қишлоққа олиб келади ва тез орада қурилишлар ниҳоясига етади.

Шу тариқа қишлоқда маданият ишлари гуллаб-яшнаб бошлайди. Қишлоқ фарзандлари ўша давр учун замонавий бўлган янги мактабда таҳсил ола бошладилар.

Тўрақул Холматов бу ишларни давом эттириб, 2-мактабдан туман марказигача бўлган ҳудудда янги боғ ва гулзорлар, қишлоқ кенгаши учун янги бино бунёд этишни режалаштириб юрганида, тўсатдан уни халқ душмани тағмаси билан ҳибсга оладилар. Сир эмаски, ўша пайтда ўқимишли, фидойи, тиниб-тинчимас инсонларнинг аксарияти кимларнингдир топшириғи билан халқ душмани сифатида йўқ қилиб юборилган. 1937 йилда Тўрақул Холматов ҳам бу сиёсий офатдан четда қолмади...

Суд ҳукми ўқилгач, Тўрақул Холматов йиғилганларга ўзининг сўнги сўзини айтди: «Азиз биродарлар, ҳамюртларим! Мен Олтиариқ туманида қисқа вақт олиб борган иш фаолиятим давомида Ватанимга, халқимга ҳалол меҳнат қилдим, халқим учун сидқидилдан хизматда бўлдим.

Эскиараб қишлоғида пахта пункти, Олтиариқ қишлоғида мактаб биноси ва туманимиз марказида маданият бинолари қурилишларини юқори ташкилотлар раҳбарлигида ва сизларнинг яқиндан берган беминнат ёрдамларингиз туфайли битказиб, фойдаланишга топширганимдан беҳад хурсандман. Минг афсуслар бўлсинки, шу катта йўл бўйига боғ-гулзорлар яратиш ва боғ ичида

қишлоқ кенгаши учун янги бино қуриш ҳамда бошқа қатор ниятларимга етолмадим.

Айрим шахсларнинг ғаразли тухматлари туфайли бугун халқ душмани бўлиб, ноҳақ жавобгарликка тортиддим. Начора, умримдан бўлса, нону насибам она Ватаним, Олтиариқдан батамом узилмаган бўлса, бола-чақам олдиға, дўстларим, қариндош-уруғларим ёниға, туғилган юртим – Олтиариққа яна қайтиб келарман...

Мен энди 37 ёшға кирдим. Шу қисқа давр ичида туманда қилган хизматим туфайли яқин дўстларим, халқим, ҳамюртларим мени унутмайдилар деб ўйлайман»¹¹¹.

2. Жамолиддин Одил саркор ўғли – Олтиариқнинг маърифатпарвар инсонларидан бири бўлиб, қатағонлик сиёсатининг кўп жабр-зулмини кўрган. У ҳақда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, марҳум Адҳамжон Маъдиев шундай ёзган эди:

«1920 йилда Олтиариқ тумани бўйича биринчи жаҳид мактаби—»Усули Савтия» мактаби Янги араб қишлоғида, Одил саркор ўғли Жамол ҳожи томонидан ташкил этилган. Хўш, Жамол ҳожи ким бўлган?

Жамолиддин 1886 йили Янги араб қишлоғининг Боло маҳалласида, Одил саркор дехқон оиласида таваллуд топди. 4-5 ёшгача опоқиси – Муҳиддин қоридан таълим тарбия-олди. Опоқисидан сўнг онаси – Шодмоной отин қўлида савод чиқарди. Зеро, Шодмоной отин маҳалла аёлларини ўқитиб, саводини чиқарган қишлоқнинг аёли бўлган. Она ўғли Жамолиддинни қўлиға қалам тутқазиб, илк хуснихатни ўргатган.

Шунинг билан бирга Жамолиддин маҳалла мактабида муаллимдан сабоқ олди. Боланинг илмға қизиқиши ҳамда қувваи ҳофизаси кучли бўлгани учун, 1901 йили отаси уни Қўқон шаҳридаги Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасиға олиб боради... 1903 йили Жамолиддиннинг ҳаётида катта воқеа содир бўлади – тушида Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламни кўради. Эрталаб туриб тушини ўртоқларига, улар мударрисларға, улар ҳам мадраса мудирларига айтишади. Уламолар йиғиниға чақирилган

¹¹¹ Маъдиев А. Тўрақул Холматов // “Давр овози”. 2001 йил 20 ноябрь.

Жамолиддинни савол-жавоб қилишади ва тушнинг таъбирига мувофиқ, ҳажга бориш зарурлигини айтишади.

Ўша вақтда Қўқондан ҳажга отланаётган карвонга Жамолиддинни кўшиб, унга оқ йўл тилашади. Қозоқ чўлидаги сарсонликлар, Севастопол бандаргоҳи, Қора денгиз, Истамбул, Измир, Эрзирум, Ироқ чўлида қароқчиларга банди бўлиши ва қул сифатида Ҳамадонга сотиб юборилиши, Маккаи мукарамма – Каъбатуллоҳда чироқчи, сомсапазлик, «Ост Индия» кемаси, Лондон («Чарх театри»), Бомбей Ҳайдаробод, Деҳли, Панжоб, Қобул, Пешовар, Тошқўрғон, Қошғар, Ёркенд, Ўш, Андижон – Ватан. Бу, пиёда 14 йилда босиб ўтилган «йўл харитаси» деганидир.

Жамол ҳожининг қайтиши Ватанида большевиклар истибдодининг бошланишига тўғри келган. Уларнинг «Эркинлик», «Хуррият» каби ваъдаларига ишонди. 1920 йилнинг бошида қизил қўмондон М.Фрунзе уни Скобелев (ҳоз. Фарғона) шахрига чақиртиради. Рус, араб, форс-тожик, инглиз тилларини яхши билгани учун М.Фрунзегга таржимон бўлиб ишга тайинланади. Таржимон бўлиб ишлаган вақтида, большевикларнинг икки юзламачилик сиёсати олиб бораётганларини сезади ва буни яқинларига айтади, алданаётган зиёли кишилар қисматидан изтиробда бўлади. Шу йили М.Фрунзе Бухорога кетади. Номалум сабабларга кўра Жамол ҳожини қамаб қўяди. Бир-икки кундан кейин ояти карима ўқиб, тўғри қамоқхонадан чиқиб, қишлоғига келади. Мустамлакачиларга қарши курашда ўз ўрнини мактабда, ўқувчи – болаларни миллатпарвар, билимли қилиб тарбиялашда деб билган Жамол ҳожи 1920 йили жаҳид мактабини очади.

1923 йили домла ҳибсга олинади ва қочишга муваффақ бўлади. 1923-1924 йиллари, даставвал Ҳурмовотга, кейин эса Риштоннинг Кулолон қишлоғига оиласини олиб кетади. Қатағон сиёсати дастидан шахсий кутубхонасини, ҳаждан ёзиб келинган ўндан зиёд эсдалик дафтарларини ўз қўллари билан қабристонга қўмиб ташлайди... Бу таҳликали давр II жаҳон урушидан кейин ҳам кучайди. Доимий равишда қатағон ва қувғин зулми остида яшаган Жамол ҳожи табаррук Пайғамбар ёшига етганда, ўз қишлоғида абадий дунёга қайтди»¹¹².

¹¹² Маъдиев А. Т. Жамол ҳожи ким бўлган? // “Давр овози”. 2010 йил, 25. 08. – 1.09. 2010 йил.

ЯНГИҚЎРҒОН ҚИШЛОҒИ

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларга кўра, 1909 йилда Янгиқўрғон қишлоғида жами 4250 нафар аҳоли истиқомат қилган¹¹³.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли Янгиқўрғон қишлоғидан ҳам бир қанча кишилар қатағон қурбонига айландилар. Қуйида уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамыз.

1. Ғозиев Нозимжон – Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Солиқ қонунини бузган, деган айблов билан 1934 йилда отувга ҳукм қилинган.

2. Алматов Абдурахмон – Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғининг Тошқўрғон маҳалласидан. Сельпода товаровед бўлиб ишлаган. 500 кг. ғоз гўштига қурт туширгансан, деган айблов билан 1935 йилда отувга ҳукм қилинган.

3. Ҳамроқулов Мавлонқул – 1889 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Собиқ қулоқ, ҳибсга олинган вақтида қишлоқ матлубот жамияти дўкони мудир. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13703-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 1 сентябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида аксилинқилобий, колхозга қарши мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган¹¹⁴.

Ҳозирда кексалик гаштини сураётган фахрий педагог, Ибодатхон Мавлонқулованинг қайинотаси Мавлонқул Ҳамроқулов тўғрисида шундай ҳикоя қилади:

«Мавлонқул ота олтиариқлик бойлардан бирининг фарзанди бўлиб, зиёли, маърифатпарвар инсон бўлган. У Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олган. Мадрасани тамомлагач Олтиариққа қайтиб, савдо соҳасида фаолият олиб борган. Большевиклар ҳукумат тепасига келган вақтда банк ва пилла

¹¹³ Список населенных местъ Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

¹¹⁴ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2007.260-б.

ширкатида ҳам ишлаган. Унинг Ҳасанбек ва Мадаминбек исмли икки фарзанди бўлган.

Эшитишимча, қайинотамни 1937 йилда бехосдан олиб кетишган. У қамоққа олинган, Сибирга юборилган. Ўша ерда бригадир бўлган. Уйига хат келиб турган. Хатларининг бирида «Меҳнатларимни ҳисобга олишиб, қамоқдан озод қилишмоқчи» дея хабар берган. Афсуски, унинг қўл остидаги икки маҳбус қочиб кетган, Мавлонқул отанинг жазо муддати узайтирилган экан. Бу ҳақда Мавлонқул ота билан бирга қамоқда бўлиб, сўнгра озодликка чиққан бир рус киши ўзи Олтиариққа келиб айтиб берган. Чунки Мавлонқул ота ўша кишидан кўп яхшиликлар кўрган экан. Шу сабабдан оиласига хат ёзиб, ўша кишига ёрдам беришлари айтилган эди. Бироқ бу киши бир йил туриб яна ортга қайтиб кетган. Чунки уруш бошланган. Шундан сўнг қайинотамиз Мавлонқул Ҳамроқуловдан ҳеч қандай хабар келмаган. Айтишларича, сўнги хат Белоруссиядан келган экан¹¹⁵.

Айтишларича, Янгиқўрғоннинг Уч чинор деб аталувчи мавзесидаги чойхонада гурунг айни авжига чиққан чоғида ўтирганларнинг устидан АН-2 самолёти учиб ўтади. Шунда Мавлонқул, «Ҳе, ўша самолётингга урей», деб юборади. Аммо ўтирганлар ўша чоғида унинг сўзига эътибор бермайдилар. Суҳбат яна авжига чиқади. Бироқ 2-3 кун ўтар-ўтмас Мавлонқулни «Совет ҳукуматининг ҳарбий қудратига нисбатан ифвогарона миш-мишлар тарқатганликдаги айблов билан қамоққа олганлар¹¹⁶.

Дарҳақиқат, ўша даврларда оғзидан чиқиб кетган арзимаган бир-икки сўзи учун одамни нафақат қамаш, балки энг ёвуз душман қаторида отиб юбориш қонхўр ҳукуматнинг одатий вазифасига айланиб қолган эди. Шу сабабдан Алихонтўра Соғуний ҳазратлари «Туркистон қайғуси» асарида: «Ҳозирги динсизлар ҳокимияти олдида эса киши ўлими эшак ўлимича ҳам қадрли қолмаганини кўриб турамыз. Ўзларича сиёсий жиноят ҳисобланган бир оғиз сўзни амалга ошириш бу ёқда турсин, оғзидан чиқар-чиқмас жавобга тортилиб, жаллодлар қўлида йўқотилган кишилар ҳисобсиздирлар», деб ёзган эди.

¹¹⁵ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Олтиариқ қишлоғида яшовчи (1930 йилда туғилган) Ибодатхон Мавлонқуловдан ёзиб олинди.

¹¹⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янгиқўрғон қишлоғида яшовчи (1925 йилда туғилган) Қаҳҳоржон Маъруповдан ёзиб олинди.

Шу ўринда Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» асаридан қуйидаги парчаларни келтириб ўтсак:

«Қамалганининг иккинчи-учинчи ҳафталари бўлса керак, бу бечора мўйсафид терговдан ўзини қайга қўйишини билмай, ғазаб билан камерага кириб келди:

— Дунё тамом бўлди! Дунё адо бўлди! Мени отиб ташласин, энди бу терговчига бир оғиз сўз айтмайман. Ҳеч қанақа гапига жавоб бермайман. Сталинга ёзаман! Сталинга арз қиламан. Мен оқ пошшони тарафдоримишман. Неколай пошшони! Нима, мен уни башарасини кўрибманми, ёки икки туғиб бир қолганимми, мақтайман! Оқ хўрозни мақтаган бўлсам, оқ пошшони мақтаган бўламанми? Бу қандай бедодлик!

Бу бечоранинг бутун гуноҳи, Хоразмда хўроз уриштириш вақтида кимдир ундан:

— Кимнинг хўрози енгади, қизилими, оқими, сен қайси бирининг тарафдорисан — деган сўровига:

— Кўринишдан қизилга қараганда оқи зўрроқ кўринади, оқи енгади, мен оқ тарафдориман,— деган гапни айтгани бўлибди. Унинг бу гапидан терговчи ўзича хулоса чиқариб: «Ҳақиқатан ҳам Хоразм шоҳи Жунаидхонга менинг хешлигим бўлгани рост, шунинг учун ҳам мен хўроз уриштириш пайтидан фойдаланиб қизиллардан, яъни Совет ҳукуматидан кўра оқ пошшо яхши эди, бир кунмас бир кун оқ пошшо енгади, демоқчи бўлганман», деб ёзиб, ундан қўл қўйишни талаб қилган экан.

Албатта, бу гапларга ҳозирги одамлар ишониши қийин. Аммо, юзлаб эмас, минглаб эмас, миллион-миллионлаб одамлар қамалиб, отилиб, Сибирь сургунларида йўқ бўлиб кетганларчи? Бунга ҳам ишонмаймизми? Ахир, буларнинг кўпи асосан коммунист, совет давлати учун жонини тиккан одамлар эдику! Буларнинг душманлигига ишониб бўладими? Йўқ, бўлмайди! Хўш, шундай бўлгач, уларни нима деб қамашган? Демак, йўқ айбларни, киши хаёлига келмайдиган юқоридаги каби сабабларни ўйлаб топишган, десақ, ишонмай бўладими?

Мен ўзимча ўйлардим, хўш, ишониб бўлмаса, беғуноҳ одамларни қамаш ҳукуматга нега керак бўлиб қолган?

Қамалгунимга қадар, мен ўзим ҳам қамалганларнинг кўпчилигини ҳақиқатан душман бўлса керак, деб ўйлардим. Аммо

қамалганимдан кейин бу фикрим хато эканлигига имоним комила бўла бошлади».

Айтишларича, Мавлонкул Ҳамроқулов қамоққа олинган, бир неча кун унинг дўкони қаровсиз қолиб кетган. Шунда қишлоқ аҳли дўконга сотувчи қилиб, унинг тўнғич ўғли Ҳасанбекни тайинлайдилар. Аммо кўп ўтмай кимнингдир топшириғига кўра дўкон атайин текширилиб, камомад топилди деган баҳона билан Ҳасанбекни ҳам қамоққа оладилар.

Кексалар оғзидан ёзиб олган маълумотларимиздан шу нарса маълум бўлмоқдаки, Мавлонкул Ҳамроқулов саховатли инсон сифатида Олтиариқда танилган экан. Чунки кўплаб муҳтожларга ёрдам бериб, қийинчилик йиллари одамлар жонига оро кирган. Ҳозирда унинг иккинчи ўғли Мадаминбек Мавлонқуловнинг авлодлари юртнинг қорига яраган обрўли кишилар бўлиб етишдилар. Мадаминбек 40 йилдан ортиқ давомида халқ маорифи тизимида самарали меҳнат қилди.

3. Қосимов Собиржон – 1900 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Савдогарлардан, собиқ босмачи. Пахта теримига тўсқинлик қилгани учун партия сафидан ўчирилган. Ҳибсга олинган пайтда колхоз раиси. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13695-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 28 октябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида миллатчиликни тарғиб қилганликда, халқ душманларини мақтаганликда, тахта теримига қаршилик кўрсатганликда айбланган.

4. Эрматов Мираҳмад – 1889 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Савдогар қулоқлардан. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим этган 8035-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 24 августдан ҳисобланган. Муқаддам босмачилик ҳаракатида фаол иштирок этганликда, қўрбошини яширганликда Совет ҳукуматида қарши тарғибот олиб борганликда айбланган¹¹⁷.

5. Мирҳамидов Мираҳмад – 1897 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Собиқ қулоқ, савдогар, муқаддам фаол босмачи. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим этган 8040-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган,

¹¹⁷ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 90.

жазо муддати 1937 йил 23 ноябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунатазам равишда пахта ва ғалла экишга қарши тарғибот олиб борганликда, зараркунандалик қилганликда айбланган¹¹⁸.

Унинг фарзанди Мирмўмин отанинг ҳикоя қилишича, отаси колхозда ҳосилотлик қилган. Қунларнинг бирида у колхоз раисининг ножўя ҳаракатларини сезиб қолади. Болалигидан тўғрисўз бўлган Мираҳмад раиснинг камчиликларини юзига рўй-рост айтади. Бундан ғазабланган раис ўзининг ҳамтовоқлари билан бирга диёнатли ҳосилотни қандай қилиб бўлмасин йўқ қилиш пайига тушади. Натижада тез орада тухматга қолган Мираҳмад қамоққа олинади. Унинг кейинги тақдири номаълум¹¹⁹.

6. Мамажонов Теша – 1906 йилда туғилган. Теша Мамажон номи билан машҳур бўлган раис. Очарчилик йиллари колхоз омборидаги буғдойни халққа тарқатиб берганлиги учун жазога тортилган. 1942 йилда қамоқдан фронтга кетган. Бу ҳақда фарзанди Азимжон Мамажонов шундай ҳикоя қилади.

«Отамиз колхоз раислигига қадар 20-йилларда ҳарбий партизанлардан бўлиб, катта лейтенат унвонини олган. У жуда меҳрибон, кўнгли очиқ киши эди. Ҳамон ёдимда. Отамиз қамалиб, Тошкентда қамоқхонада эканлигида онам билан уни кўргани бордик. Аммо отам билан кўришишга рухсат бермадилар. Қамоқхона панжарасидан унинг бизга қўл силкитаётганлигини кўриб қолиб, бола эмасманми, назоратчиларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай, дада, деб чопиб кетдим. Бироқ мени барибир қамоқхона эшигидан ичкарига киритмадилар. Отамизни кўролмаганимизга алам қилганимдан кун бўйи йиғлайвердим. Менинг йиғиларим опам Қимматхоннинг куйишлари олдида ҳеч нарса эмас экан. Бечора опам отамизга жуда ўрганиб қолганлигидан отамиз қамалгач кўп куйинди ва оқибатда 12 ёшида, арафа куни тўсатдан ўтиб қолди.

Шу ўринда айрим изоҳларни келтириб ўтсак. Халқимизда оиланинг кенжа ёки тўнғич фарзандлари кўп ҳолларда оталарининг сеvimли эркаси бўлиб ўсишлари барчага маълум. Улар учун ота энг яқин дардкаш, оғриғини енгил қилувчи, кўнгилдаги гина - ғуборни

¹¹⁸ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 91.

¹¹⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янгиқўрғон қишлоғида яшовчи (1931 йилда туғилган) Мирмўмин Мирҳомидовдан ёзиб олинди.

ёзиб юборувчи, унга шодлик бахш этгувчи инсондир. Бундай инсоннинг ҳаётдан кўз юмиши фарзанднинг ҳам тилак-хоҳишлари ва орзу-мақсадларини чилпарчин этади. Отаси борлигида уйдан меҳмонларнинг кети узилмаслиги ва уй кўтаргувчи кулги-қаҳқаҳалар фарзандларнинг ҳам юзларидан табассумни аритмайди. Аммо отанинг ўлимидан сўнг уйдаги сукунат фарзандларнинг ҳар куни дилларини ўртайди. Отасидан жудо бўлган фарзанд айрилиқ азобига кўника олмайди. Ўз қадрдонини қўмсаш, соғинч илинжи уни изтиробларга солади.

Яна Азимжон Мамажонов ҳикоясига қайтсак:

«Отамизнинг 1932 йилда Тошкент шаҳрида ака-укалари Хусанбой, Кимёназар ва Отаназар Нишонлар билан бирга тушган ягона сурати сақланиб қолган.

Отамиз моҳир чавандоз эди. Отларни жуда яхши кўрган. Саман оти билан худди яқин дўстидек суҳбатлашарди. Чунки саман от отамизнинг имо-ишораларига қараб ҳаракат қилар ва чопганида ҳеч бир чавандоз унга етиб ололмасди. Саман от отамиз камалганидан сўнг янги раисни уйдан қочиб, бизнинг уйимизга келган. Отамиздан жудо бўлганимизни англабди шекилли, худди одамлардек йиғлаганини кўрганман. Шундан кейин саман от бошқа бировни минишига йўл бермади. Уруш йиллари ундан оғир ишларда фойдаланишиб, охийри сўйиб юбордилар»¹²⁰.

Отнинг эгаси учун кўз ёш тўкиши тўғрисида Ҳоди Зариф ҳам қуйидаги фикрларни билдирган эди: «От жуда сезгир ҳайвонлардан бири. Яхши от ўз тарбиячиси вафот этганда, мотамни сезиб, кўзидан ёш тўккани ҳақида халқ ортасида кўп нақллар бор. Бизнинг замонамизда ҳам шундай ҳодисалар бўлгани ҳақида эшитганман. Жумладан, Фарғона областида риштонлик бир колхозчини яхши бир оти бўлган. У отини жуда яхши кўрган, севиб тарбиялаган. Иттифоқо вафот этганда, унинг отини безатиб майитни қабристонга элтишда бирга олиб борганлар. Шунда от ҳам эгасининг мотамига қўшилиб ёш тўккан - йиғлаган».

Яна Азимжон Мамажонов ҳикоясига қайтсак:

«Отамизнинг қамоқхонадан фронтга кетганлигига келсак, олтиариқликлардан бири уни Украинани озод қилишганда учратган экан. Ўша вақтларга келиб, отамиз жангларда кўрсатган

¹²⁰ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янгиқўрғон қишлоғи, Янги қўрғон кўчасида яшовчи (1937 йилда туғилган) Азимжон Мамажоновдан ёзиб олинди.

жасорати учун ҳукумат мукофотлари билан ҳам тақдирланган экан. Кейинчалик эшитишимизга қараганда, отамиз босқинчилар билан бўлган жанглarning бирида қаҳрмонларча ҳалок бўлган. Аммо қаерда дафн этилганлиги номаълум.

7. Бузрукон Айюбхон – Олтиариқ тумани марказидаги жомеъ масжидининг имоми. Айюбхоннинг отаси Бузрукхон тўра валий зотлардан бири бўлган. Айтишларича, кунларнинг бирида маҳалла ҳовузидаги бақалар қуриллайвериб унинг асабига тегибди. Шунда бир дуо қилган экан, ҳовуздаги бақалар ғойиб бўлибди. Бузрукхон тўра вафотидан сўнг уни уйларидаги оилавий хилхонага дафн этганлар. Ўтган асрнинг 80-йилларига қадар Бузрукхон тўранинг қабри зиёратгоҳ сифатида аҳоли томонидан эъзозланиб келинган. Бундан хавотирга тушган қишлоқ совети вакиллари зиёратгоҳни буздириб юборганлар.

Айюбхон тўра 1938 йилда намозга имомликка ўтган вақтида қамоққа олинган ва қатағон этилган. Ўша-ўша унинг тақдири номаълум бўлиб қолган¹²¹.

8. Марозиқбой – туғилган йили номаълум. Олтиариқ тумани Янгиқўрғон қишлоғидан. Нақл қилишларича, саховатли Марозиқбойни Олтиариқда «вагончи бой» деб аташган. Чунки ўша пайтларда Олтиариқда ҳам бир гуруҳ тадбиркор, ишбилармон кишилар Россияга қуруқ мевалар, пахта олиб бориб, вагонларда буғдой келтиришар эди. Шунинг учун улар халқ орасида «вагончи бой» деган ном билан танилганлар.

Бироқ, йигирманчи йилларнинг охирида Марозиқбойни ҳам ҳукумат аъёнлари қулоқ сифатида сургун қилмоқчи бўладилар. Марозиқбой воқеаларни олдиндан кўра билганми, ҳали колхозлаштириш масаласи кўтарилмасдан бурун аллақачон барча мол-мулкларини давлат ҳисобига ўтказиб берган эди. Гарчанд оиласи нонга тўймай, бир амаллаб кун кечираётган бўлсада, кўпларнинг бошига тушган аччиқ қисмат Марозиқбой хонадонини ҳам четлаб ўтмади. Ҳукумат учун у ҳам «қулоқ»қа айланди. Бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмаган, умр бўйи меҳнатдан боши чиқмаган инсонни дабдурустдан «сен золим, муттаҳам, зўравон қулоқсан», дея таҳқирлаш ҳар қандай метин иродали кишини ҳам

¹²¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янгиқўрғон қишлоғида яшовчи (1934 йилда туғилган) Ваққосхон Аюповдан ёзиб олинди.

довдиратиб қўйиши аниқ. Шунинг учун халқимизда дуога қўл очилган вақт қадимдан «бевақт ўлимдан, қуруқ тухматдан Худо асрасин», дея ният қиладилар. Марозиқбой ҳам ана шу қуруқ тухмат туфайли тез орада қадди букилиб, бора-бора мункайиб қолади.

Халқимизда «Хонлиғингдан ажрасанг дағи, улусингдан ажрама» деган азалдан қолган бир мақол бор. Марозиқбойнинг инсонийлик хислатларини яхши билиб, уни қадрлай олган ҳамқишлоқлари, Марозиқбойдек ҳалол, меҳнаткаш инсоннинг сира айби йўқ, топган-тутганини халқ билан баҳам кўриб келган, дея қилган оҳи -зорлари эвазига уни сургун балосидан бир илож қилиб олиб қоладилар. Аммо совет ҳукуматининг саводсиз ва шафқатсиз вакиллари Марозиқбойга нисбатан хусуматда бўлиб, мусичадек беозор инсонга «халқ душмани» деган тавқи лаънатни ёпиштирмагунларича кўнгиллари тинчимайди. Ҳукуматнинг доимий тазйиқларига дош бера олмаган Марозиқбой 1937 йили оламдан ўтади. У ўлими олдидан тўнғич қизи Ўрмонхон, Ўтбости исми ўғли ва эндигина бир ярим ёшга қадам қўйган Тожиалига меҳр кўзи билан боқар экан, Ойимбибига қараб: «Мендан рози бўлинг, аёл бошингиз билан болаларнинг тарбияси ҳам, уларнинг қорнини тўйдириб, соғ-саломат катта қилиш ҳам сизга қолмоқда. Замон нотинч, турмуш аравасини ёлғиз тортишга қийналсангиз, намозхон, мўмин кишига турмушга чиқинг», деб васият қилади.

Аммо унинг ўлимига қониқмаган ўша ғаламислар марҳумнинг фарзандларига нисбатан ўз тазйиқларини ўтказишни давом эттирдилар. Марозиқбойнинг вояга етмаган фарзандларини кўча-куйда учратиб қолсалар, «отанг қулоқ эди, сенлар қулоқнинг боласисан», деган таъна-дашномлар беришдан нари ўтмаганлар.

Марозиқбойнинг кенжа фарзанди Тожиали ота Тожидавлатов 1935 йилда дунёга келган. Тожиалига отасидан айрилиб қолган кунлари юз берган воқеаларни кейинчалик опаси Ўрмонхон айтиб берган эди. Унга кўра, ўша пайтда Тожиалини азали уйда турмасин деб қўшни хонадонга олиб кириб, беланчакка ётқизадилар. Ҳатто мурғак бола ҳам жудоликни сезар экан. Марозиқбойни қабристонга олиб кетаётганларида беланчакда ухлаб ётган бир ярим ёшли Тожиали чинқираб йиғлай бошлайди. Ҳарчанд уринмасинлар, гўдакни ҳеч ким овута олмайди. Айниқса Ойимбиби фарзандининг чинқираб йиғлаётган овозини эшитар экан, ич-ичидан отилиб

чиқаётган фарёдини тўхтата олмай уввос солади. Ахир у оиланинг суянган тоғидан жудо бўлган эди-да. Халқ мақолларида айтилганидек, «Айрилиқнинг шиддати, қон йиғлатар муддати». Киши бу йиғининг беҳуда эканлигини, йиғи билан марҳумни қайта тирилтириб бўлмаслигини билса ҳам йиғлайверади. Зотан, жудолик алами, ғурбат ва ғам- қайғуси одамдан бошқа жонзотларда бўлмаган инсонийлик белгисидир.

Тожиали ота отасидан сўнг оиласининг бошидан кечирган азоб-уқубатларини кейинчалик шундай хотиралайди:

«Мана шундай тўқчилик, тинчлик замонида мен дастурхондаги ноз-неъматларни кўриб, беихтиёр уруш даврини ёдга оламан. Албатта, мен-ку уруш вақтида ёш бола эдим. Аммо ўша йилларда оиламиз кўрган азоб-уқубатлар хотирамда бир умрга мухрланиб қолди,— дея Тожиали ота ўз хотираларини бирма-бир сўзлай бошлайди:— Уруш вақтида одамлар орасида кунжара еб шишиб ўлганлар ҳам бўлди. Кунларнинг бирида онамиз оғир бетоб бўлиб қолди. Кейин билсам, бир неча кун туз тотмаганлигидан силласи қуриб қолган экан. Мен онамнинг бу қадар оғир бетоб бўлганлигини кўриб, бирон-бир егулик топиб келиш учун бозорга чопаман. Мени ёш бола бўла туриб, нон излашга очлик мажбур қилган эди. Болалигимнинг ўша оғир кунларини эслар эканман, «очлик кўчага чиқазар, яланғочлик уйга киргизар» деган мақолнинг мазмунини энди тушундим. Чиндан ҳам, оч одам қаердан бўлмасин бирор егулик топиб келиш мақсадида кўчага чиқишга мажбур бўлар экан.

Менинг хаёлимни нима қилиб бўлса ҳам онамга егулик топиб келиш қамраб олган эди. Ҳатто қўшнимиздан бир озгина қатиқ олиб, айрон қилиб сотмоқчи бўлдим. Аммо бозор назоратчилари айрон тўла пақиримни тепиб тўкиб юбордилар. Уларнинг кўзига мен чайқовчи, олибсотар қиёфасида кўринган бўлсам керак. Бу ишим ҳам натижа бермагач, тарози олдида туриб донларни тортаётган тарозибонга ёрдамлашиб турдим. Улардан тарози ҳақи олиш умидида кун бўйи бир қадам ҳам жилмай туравердим. Аммо бу ишим ҳам олдингисидан беш баттар бўлди. Кечга қадар ҳатто бир сиқим ҳам дон тўплаб бўлмади.

Мен яна уйга бўш қўл билан, бошимни эгиб қайтиб бордим. Онамнинг менга тикилган маънос кўзларига қарашга ўзимда куч топа олмас эдим. Бола бўлсам-да оиламиз учун ўзимни худди

катталардек масъул ҳис қилар эдим. Халқимизда «отаси ўлган ухлайди-ю лекин қорни оч ухламайди» деган ажойиб бир нақл бор. Бунинг сабаби шуки, отасидан айрилган киши ухлай олар экану, аммо қорни оч одам сира ухлай олмас экан. На илож, мен ҳар куни яна бир бурда нон топиш илинжида бозор томон йўл оламан. Кунларнинг бирида онамиз, бетоб бўлса-да, эрта тонгда қаёққадир бориб келди. Кўп ўтмай уйимизда қишлоғимизнинг устаси пайдо бўлди. У айвонимиздаги устунларни бирма-бир кўздан кечирди. Сўнгра улардан бир нечтасини танлаб олиб, буза бошлади. Тез орада уйимизнинг ҳашаматли айвонидан асар ҳам қолмади. Уста барчасини уйига олиб кетди. Кечга яқин у яна келди. Бу гал устунлар эвазига бизга емак учун харажатлар ташлаб кетди. Бечора онаизоримиз очликдан жовдираб турган фарзандларининг қорнини қандай бўлмасин тўйдириш мақсадида айвоннинг устунларини сотишга мажбур бўлган экан. Баъзан салгина қотиб қолган нонни «юмшоқ эмас экан» деб емаган кишиларни кўрсам, таажжубга тушаман. Ўша ношукур кимсалар очлик нима эканлигини сал-пал бўлсада тушунсалар эди, бундай демасдилар...»

Тожиали мана шундай оғир шароитда ўсмирлик ёшига қадам қўйганди. Замонамиз ёшлари ҳозир нимани орзу қилсалар, барчаси мухайё. Озиқ-овқатнинг тозаси ҳам, кийим-кечакнинг энг янгиси ҳам шуларга мунтазир. Дунёвий ёки диний илм олишлари учун олийгоҳлар эшиги ҳар доим очиқ. Агар истасалар, дунёнинг машхур олийгоҳларида ўқишни давом эттиришлари мумкин. Лекин 50-йиллар ёшларининг бирдан-бир орзуси лоақал бир марта бўлса ҳам тўйиб нон ейиш бўлган эди, десак, сира янглишмаймиз.

Тожиали 12 ёшидан қишлоқнинг чорвасига қарайдиган чўпонга ёрдамчилик қила бошлайди. Аммо чорвага қараш осон иш эмас эди. Чунки қишлоқдаги барча одамларнинг қўй ва сигирларини эртадан то кун ботгуна қадар қараб туриш айнан Тожиалининг зиммасига тушарди. Кунлардан бир куни жўхори экилган дала майдонига бузоқлардан бири кириб кетади. Тожиали уни ҳайдаб чиқишга улгурмай туриб, жўхорининг эгаси пайдо бўлади. Жаҳл отига минган ўша киши касалликдан юзлари заъфарон бўлиб, озиб-тўзиб кетган Тожиалини қаттиқ калтаклайди. 12 ёшли боланинг баданлари калтак зарбидан кўкариб кетган бўлса ҳам, у ишидан айрилиб қолмаслик учун бу ҳақда бировга оғиз

очмайди. Акс ҳолда, ҳар кунлик ёвғон шўрвасидан ҳам айрилиб, касалванд онаси олдига қуруқ қайтиб кетиши мумкин эди.

Тожиали 1951 йили 16 ёшга қадам қўйиши билан Катта Фарғона каналининг 3-бўлимига ишга киради. Шу тарзда унинг ярим асрдан ортиқ умри айнан шу даргоҳ билан боғлиқ кечади.

ЖЎРАК ҚИШЛОҒИ

«Жўрак» номининг келиб чиқиши хусусида Саиджон Нуриддинов қуйидагиларни келтиради: «Айтишларича, «Жўрак» атамаси арабчадан ўзбекчалаштирилганда «Жў-як», яъни «қумли ариқ» маъносини англатган. Халқи одамохун, меҳмонўст, мард ва ўзаро аҳил-иноқ бўлганлиги туфайли ҳам Жўра сўзи Жўракка айланиб кетган, деган гапларни ҳам эшитганмиз. Қадимда Жўракда асосан 4 та, яъни Қуйи гузар, Оқмасжид, Араб ва Сертут сингари катта маҳаллалар бўлган. Ҳозирда бу маҳаллалар таркибида ўнлаб янги маҳалла, кўча ва гузарлар барпо этилган»¹²².

Топонимист олим Н. Охунов ҳам Жўрак номининг келиб чиқиши хусусида шундай фикр билдиради: «Жўрак – Фарғона вилоят Олтиариқ районидаги қишлоқ. Тўғриси Жўйи рег бўлиши керак. Ном тожикча жўй-ариқ, рег-қум сўзларидан таркиб топган бўлиб, «қум ариқ» деган маънони билдиради. Жўйи рег жонли сўзлашув нутқида товуш ўзгаришига учраб, Жўрак шаклида қўлланилиб кетган. Қишлоқ ариқ номи билан аталган»¹²³. Жўрак қишлоғи ҳудудида Сертутбува, Охунд дада, Чархчи бува мазори, Шаҳиди Аъло номи билан талувчи зиёратгоҳлар жойлашган.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда кўра, 1909 йилда Жўрак қишлоғида жами 3978 нафар аҳоли истиқомат қилган¹²⁴.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол сиёсати туфайли жўраклик қанчадан-қанча кишилар қатағон қилинган бўлиб, уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамиз.

¹²² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Жўрак қишлоғида яшовчи (1961 йилда туғилган) Саиджон Нуриддиновдан ёзиб олинди.

¹²³ Охунов Н. Жой номлари таъбири...24 - б.

¹²⁴ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

Дастлаб, архив маълумотларига эътиборимизни қаратсак. Чунки ўтган асрнинг 30-йилларида айнан Жўрак қишлоғида ёппасига жамоалаштиришга қарши норозилик чиқишлари бўлиб, уларда 300 нафардан ортиқ киши қатнашган. Натижада намойишчилар жамоалаштириш бўйича келган ҳукумат комиссия аъзоларини ҳайдаб юборган эдилар¹²⁵.

Жўрак қишлоғида юз берган бундай ҳолат ўша вақтда бутун Фарғона вилоятида кенг авж олган эди. Аҳолини жамоалаштиришга қарши бундай оммавий норозиликларининг сабабини Р.Шамсутдинов қуйидагича изоҳлайди:

«ОГПУ¹²⁶ Ўрта Осиёдаги вакилликнинг 1930 йил 21 февраль кунига берган 2-сонли тезкор маълумотида бутун Ўрта Осиёда, айниқса, ЎзССРнинг Фарғона округида ўтган беш кунликда (16-21 февраль) бой ва руҳонийларнинг советларга қарши кескин кўтарилиши бўлгани, бунга сабаб жамоалаштиришдаги бузилишлар, ҳаддан ошишларнинг юз бергани, деҳқонларнинг советларга қарши оммавий чиқишлари бўлгани рўй-рост қайд этилган. Бу ҳолат айниқса, Фарғона округида яққол ўз аксини топгани ҳужжатда акс этган: биринчидан, жамоалаштиришни ўтказаетган аппарат фавқулода заиф, бўш, райондаги биронта ходим колхознинг ўзи нима ва уни қандай ташкил қилишни билмайди. Иккинчидан, ёппасига жамоалаштиришга ўтиш ҳақидаги қарор районда аксарият аппарат тартибида амалга оширилган. Деҳқонлар йиғинларига тайёр қарорлар олиб чиқилган ва колхоз раҳбариятини сайлаш таклиф этилган. Учунчидан, деҳқонлар оммасига «колхозга ёзилиш мажбурий, ёзилмаганлар сувдан маҳрум қилинади, уларга катта солиқлар солинади, давлат таъминотидан олиб ташланади ва Ўзбекистон ҳудудидан кўчириб юборилади» деган фикрлар сингдирилган. Тўртинчидан, колхозлар

¹²⁵ Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955.: Документы и материалы. Т. I-III /Сост. Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой; АН РУз., Инс-т ист., Благотворительный фонд “Шаҳидлар хотираси”, Андижан. Гос. ун-т им. Бабура. – Т.: “Шарқ”, 2006. С.183.

¹²⁶ ГПУ (Государственное политическое управление) – Давлат сиёсий бошқармаси. Шўро ҳокматининг махфий хизмат муассасаси. Дастлаб ЧК (Чрезвычайная комиссия) – фавқулодда комиссия) деб аталган. Сўнг ГПУ, 30-йиллар бошига келиб эса ОГПУ (Объединенное государственное политическое управление) – Бирлашган давлат сиёсий бошқармасига айланган.

тузишда ўртаҳоллар ҳам бойлар тоифасига киритиб юборилган, ҳамма жойда бирваракайига тинтувлар олиб борилган ва ҳоказо»¹²⁷.

Назаримизда, Жўрак қишлоғида 30-йилларда юз берган норозилик ҳаракатлари туфайли бу ердаги кўплаб деҳқонлар тез орада қулоқ қилинган. Бу ҳолатни архив маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

1. Нажмиддинов Зухриддин – 1874 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. Қулоққа тортилган. 1930 йили давлат мажбуриятини бажармагани учун 3 йил қамоққа ҳукм этилган. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 5388-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 22 августдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида аксилинқилобий, тарғибот олиб борганликда, хотин-қизлар озодлигига қарши фикр билдирганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган¹²⁸.

Нажмиддинов Зухриддин Жўрак қишлоғининг Қуйигузар маҳалласида ҳаёт кечирган. Унинг фарзанди Зухриддинов Ҳабибулло Эски араб қишлоғида истиқомат қилади.

2. Назаров Йўлдош – 1894 йилда туғилган. Олтиариқ туман Чуйрак (Жўрак) қишлоғидан, собиқ қулоқ, ўтмишда фаол босмачи, 2 марта қамалган, ҳибсга олинган пайтда аниқ машғулоти йўқ. «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлганликда, аҳоли орасида мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган. «Учлик»нинг 1938 йил 9 февралдаги 87-сонли баённомасига кўра отувга ҳукм қилинган¹²⁹.

3. Тоштемиров Муқим – 1899 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. Собиқ қулоқ, қатағондан яширинган. Ҳибсга олинган вақтда кохозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13584-сонли иш бўйича 8 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида мунтазам равишда колхозни тарқатиб юбориш мақсадида тарғибот олиб борганликда айбланган¹³⁰.

¹²⁷ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. «Шарқ» нашриёт-матбаа акционерлик компанияси Бош таҳририяти, 2003. 63-б.

¹²⁸ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август-5 ноябр). Иккинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2007.260-б.

¹²⁹ Қатағон қурбонлари (1938 йил февраль, сентябрь). Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009.288-б.

¹³⁰ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: «Шарқ», 2008. С. 253.

4. Мирзаохунқориев Бойбулла – 1876 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. 1931 йилда давлат мажбуриятини бажармагани учун 5 йилга қамоққа ҳукм қилинган. НКВДнинг Олтиариқ туман бўлими тақдим этган 13582-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида совет ҳукуматига қарши тарғибот олиб борганликда айбланган¹³¹.

5. Баҳромов Мирзаолим – 1894 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. Колхоз раиси эканлиги вақтида тухматга қолиб қамалган. Фарзанди Қодирали Баҳромовнинг ҳикоя қилишича, отаси Мирзаолим 30-йилларнинг охирида пахта масаласида айбланиб, жазога тортилган. Урушдан қайтиб келгач, Жўрак қишлоғидан ҳозирги Азимобод қишлоғига кетиб, деҳқончилик билан шуғулланган, 1984 йилда вафот этган¹³².

6. Исақов Орифжон – 1876 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Арабтепа қишлоғидан (аслида Жўрак қишлоғининг ҳозирги Араб маҳалласидан). Собиқ қулоқ. Сургундан қочган. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. 1931 йилда давлат мажбуриятини бажармагани учун 5 йилга қамоққа ҳукм қилинган. Олтиариқ бўлими тақдим этган 13749-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 1 декабрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунатазам равишда Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда айбланган¹³³.

Исақов Орифжон халқ орасида Орифбойвачча номини олган бўлиб, қулоқлаштириш даврида мол-мулки мусодара қилиниб, Жўракнинг кичик гузарида сотилган¹³⁴.

7. Қорабоев Юнус – 1905 йилда туғилган. Олтиариқ тумани (Жўрак қишлоғининг Араб маҳалласи) Араб қишлоғидан. Ижтимоий келиб чиқиши қулоқлардан. Собиқ босмачи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8038-сонли иш бўйича 1937

¹³¹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 253.

¹³² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Жўрак қишлоғида яшовчи (1939 йилда туғилган) Қодирали Баҳромовдан ёзиб олинди

¹³³ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 254.

¹³⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Жўрак қишлоғида яшовчи (1924 йилда туғилган) Абдуолим Қодировдан ёзиб олинди.

йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. 1929 йилда қулоқларнинг

аксилинқилобий ҳаракатида иштирок этганликда айбланиб қамоққа олинган. Босмачилик ҳаракати даврида босмачиларнинг қўрбошиси бўлганликда ва Араб қишлоқ совети раисини ўлдирганликда айбланган¹³⁵.

8. Бекмирзаев Ғофур – 1899 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Араб қишлоғидан (Жўрак қишлоғининг Араб маҳалласидан). Ижтимоий келиб чиқиши қулоқлардан. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8038-сонли иш бўйича 1937 йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. Қорабоев билан биргаликда босмачилик ҳаракатида иштирок этганликда ва қишлоқ совети раисини ўлдирганликда айбланган¹³⁶.

Фарзанди Абдуқаҳҳор Ғофуров узоқ йиллар монтёрлик қилган. Яна бир фарзанди Розикжон ҳозирда Жўрак қишлоғининг Араб маҳалласида истиқомат қилмоқда.

9. Толипов Ҳакимбой – 1895 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. 30-йилларда Жўрак қишлоғи ҳудудидаги «Беш йиллик» номи билан аталувчи колхозда мироблик, бригадирлик, кейинчалик раислик қилган. Пахта масаласида жазога тортилган. Жазо муддатини ўтаб қайтиб келгач 1954 йилда вафот этган¹³⁷.

10. Одилжон–Олтиариқ тумани Жўрак қишлоғидан. Ҳунарманд оиласидан. Матоларни бўяш билан шуғулланган. 20-йилларда Чимёнда тўнфурушлар артелининг бошлиғи бўлган. 30-йилларда халқ душмани сифатида қатағон этилган. Унинг фарзанди Ваҳобжон узоқ йиллар қишлоқ тегирмонида ишлаган.

11. Мулла Ёқуб Ҳусанов – Жўрак қишлоғидан. Қишлоқ совети раиси бўлган. Унинг фарзанди Сотволди Ҳусанов авлодлари Жўрак қишлоғининг Араб маҳалласида истиқомат қилмоқдалар. Ўтган асрнинг 30-йилларида қамалган.

¹³⁵ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 91.

¹³⁶ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 91.

¹³⁷ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Жўрак қишлоғида яшовчи (1929 йилда туғилган) Абдуқаюм Ҳакимовдан ёзиб олинди.

12. Гайназарбой – Жўрак қишлоғидан. Қулоқлаштириш даврида Тожикистонга кетишга мажбур бўлган.

13. Қўшоқбой – Жўрак қишлоғидан. Қулоқлаштириш даврида Тожикистонга кетишга мажбур бўлган.

14. Миср ҳожи бой – Жўрак қишлоғидан. Қулоқлаштириш даврида Тожикистонга кетишга мажбур бўлган.

15. Темир Амин бой – Жўрак қишлоғидан Унинг қизи Робияхоннинг авлодлари ҳозирда Жўракнинг Сертут маҳалласида истиқомат қилишади. Қулоқлаштириш даврида Тожикистонга кетишга мажбур бўлган. Темир Аминбойнинг ўғли Ҳокимбойваччанинг авлодлари Регар шаҳрида яшайдилар.

16. Исмоилжонбой – Жўрак қишлоғидан. Қулоқлаштириш даврида Мамадғози, Абдулғози, Шерғози сингари фарзандлари билан Тожикистоннинг Ҳисор вилоятига кетишган¹³⁸.

17. Оламназарбой – Жўрак қишлоғининг Шолғом маҳалласидан. Қулоқлаштириш даврида Тожикистонга кетишга мажбур бўлган.

Олтиариқлик қатағон қурбонларига доир архив маълумотларидан шу нарса аён бўлмоқдаки, уларнинг аксарияти 30-йилларда бир неча марта қамоқ жазосига маҳкум этилган. Дастлаб қулоқ сифатида, кейинчалик сўнги марта «халқ душмани» сифатида. Уларнинг сўнги марта жазога тортилиш сабаблари «халқлар доҳийси» деб таърифланган жаллод Сталиннинг 1937 йил 2 июлдаги № 94-сонли қарори бўлган эди. Бу ҳақда таниқли адиба Холида Аҳророва «Ўтгани юракдан ўтди» номли китобида жумладан шундай ёзади:

«Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, советлар мамлакатадаги республикалар, область ва ўлкалар бўйича қатағон қилинажак совет кишилари сони олдиндан белгилаб қўйилган экан. Бу масалада таёрланган ҳужжатнинг иккинчи бобида кўрсатилишича, қатағонга дучор этилаётган қулоқлар ва бошқа аксилинқилобий унсурлар икки туркумга бўлинган. Гапимиз қуруқ бўлмаслиги учун бу борада баъзи мисолларни эътиборингизга ҳавола этаман. Масалан, Озарбайжон ССРдан биринчи туркумда 1500 киши, иккинчи туркумда 3750 киши, яъни республика миқёсида ушбу кўрсатмага кўра жами 52250 нафар кишининг қатағон қилиниши кўзланган.

¹³⁸ Дала тадқиқотлари 2012 йил . Олтиариқ тумани, Жўрак қишлоғида яшовчи (1929 йилда туғилган) Жўрабой Жалоловдан ёзиб олинди.

Ўзбекистон ССРдан эса биринчи туркумда 750 киши, иккинчи туркумда 4000 киши, республика миқёсида жами 4750 нафар киши катагонга маҳкум этилиши қўзланган.

Ўз фуқаросини ана шу йўсин қирғинбаротга гирифтор қилиш режасини олдиндан тузган давлат раҳбарлари ҳақида нима деб ўйлаш мумкин? Бу давлат ана шу шўрликларнинг қарғишлари туфайли ҳам пароканда бўлиб кетганлигига тобора амин бўла бораман...

Хулласи калом, бу машъум ҳаракат давлат миқёсида олиб борилган бўлиб чиқяпти ва у ғарбий чегераларимиздан, ҳамда Москвадан то узоқ Шарқнинг йироқ пучмоқларигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олади. Хужжатларда «операция» деб номланган бу ҳаракатнинг бошланиш куни, қайси ҳудудда қачон бошланишидан, қачон ва қаерда тамомланишигача, қўрсатилган. Мен танишган маълумотларда, хусусан қуйидагилар таъкидланади:

III-Операцияни ўтказиш тартиби:

1. *Операция 1937 йилнинг 5 августидан бошлаб, тўрт ой ичда тамомлансин...*

2. *Туркманистон, Тожикистон, Ўзбекистон, ва Қирғизистон ССРда шу йилнинг (1937 йилнинг) 10 августидан, Шарқий Сибир области, Красноярск ва Узоқ Шарқ ўлкасида шу йилнинг 15 августидан бошлансин...*

Бу машуъм воқеаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган хужжатларга эътибор қилинадиган бўлса, ҳамма-ҳаммасига «халқлар отаси» бўлмиш Сталин бош-қош эканлиги маълум бўлади.

Россия оммавий-ахборот саҳифаларида дуч келганим қуйидаги хужжатларни эътиборингизга ҳавола қиламан. Ўқинг, ўзингиз хулоса чиқаринг.

**БУТУНИТТИФОҚ КОММУНИСТИК (большевиклар) ПАРТИЯСИ
МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИГА**

№ 1151/94

3 июнь 1937 й.

Ўртоқ Ежовга

Обкомлар, ўлкаларнинг котибларига
Марказий Комитет Сийсий Бюроси
51- рақамли қароридан кўчирма

1937 йилнинг 2 июлидаги қарор

94-СОВЕТЛАРГА ҚАРШИ ДУШМАН
УНСУРЛАР ТЎҒРИСИДА

Область, Ўлка Марказий Комитетлари котибларига қуйидаги телеграммалар жўнатилсин:

Бир вақтлар турли областлардан шимолий ва Сибирь районларига сургун этилган, кейинчалик сургун муддати ўтгач, юртларга қайтган собиқ қулоқлар ва жинояткорларнинг кўпчилик қисми колхоз ва совхозларда ҳамда транспорт ва саноатнинг баъзи соҳаларида ҳар қандай советларга қарши ва кўпорувчилик жиноятларини бошлаб берувчи бўлаётганлари сезилмоқда.

ВКП(б) Марказий Комитети область, ўлка ҳамда республика ИИХК вакилларига ватанига қайтган барча қулоқлар ва жиноятчиларни ҳисобга олмоқлари, уларнинг ичидаги ашаддий душманлар Учлик тарафидан текширилиб, отиб ташланиши зарур, бундоғроғлари эса ҳисобга олиниб, ИИХК кўрсатмасига кўра сургун қилинмоғи жоиз.

ВКП(б) Марказий Комитети Учлик таркибини, шунингдек, отиб юборилуви ҳамда бадарға қилиниши белгиланганларнинг сони ҳақида беш кун ичида Марказий Комитетга хабар қилишингиз таклиф этилади.

МК секретари

И.СТАЛИН ¹³⁹«.

¹³⁹ Аҳророва Х. Ўтгани юракдан ўтди. – Т.: “Ижод дунёси”, нашриёт уйи. 2003.- 59-61-б.

БЎРБАЛИҚ ҚИШЛОҒИ

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда кўра, Бўрбалиқ (Бўрбонлик) қишлоғи Марғилон уездининг Водил волости таркибига кирган бўлиб, 1909 йилда қишлоқда жами 2310 нафар аҳоли истиқомат қилган¹⁴⁰. Қишлоқнинг Бўрбалиқ деб аталишини тадқиқотчилар қуйидагича изоҳлайдилар: «Бўрбалиқ жой номининг «бўрилар шаҳри» деган этимологияси номнинг ташқи ўхшашлиги асосида вужудга келган. Аслида номнинг биринчи қисми бўр-»экилмайдиган ер, бўз портов ер» деган маънони беради. Шундай экан, Бўрбалиқ «бўздаги, партовдаги қишлоқ» деган маънодадир».¹⁴¹

Бўрбалиқда қадимда Қозиён, Гўрг, Пойин, Юқори, Тош йўли, Мушхўрак маҳалла, Сангинбой деб аталувчи маҳаллалар бўлган. Қишлоқ ҳудудида Чилдухтарон мазори, Бўйи Офоқ мазори, Ориф ва Маруф, Шайх Аттор Валий, Бобойи Хуросон, Жўжа мазор, Қўзиҳожид мазори, Дўсти Худо деб аталувчи зиёратгоҳлар жойлашган¹⁴².

Дўсти Худо мазорининг ёнида худди шу ном билан аталувчи масжид ҳам бўлиб, мазкур масжид 1906 йили шу ерлик Шерали эшон буюртмасига кўра таъмирланган. Масжид кўқонлик уста Ёқуб бошчилигида қурилган¹⁴³. Дўсти Худо масжиди ҳақида И. Азимов ўзининг «Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари» номли китобида қуйидагиларни келтиради: «Тарҳи тенг томонли бўлган бино (22,5x22,5 м) масжиднинг тўғри бурчакли устунли хонаси ҳамда Г симон икки томонли айвондан ташкил топган.

Ўймакор ёғоч устунлар шаклдор курсиси ва калла муқарнаси билан ажралиб туради. Шифтларига кўк заминда ранг-баранг ислимий нақшлар ишланган. Тўсинлардаги оҳори ўчган бўёқларда қизил ранг устунлик қилади, ранг-баранг гуллар жимжима ҳошия ичида алоҳида ажралиб туради. Шифтнинг ўртасига ишланган турунж ғоят таъсирчан, унга мураккаб бўлмаган бир-бирига монанд

¹⁴⁰ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.77.

¹⁴¹ Дўсимов З, Эгамов Х. Кўрсатилган асар, 34-бет.

¹⁴² Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов Н. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: “Шарқ”, 2005.

¹⁴³ И. Азимов. Ўзбекистон нақшу нигорлари. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1987. 107-б.

ёркин рангли безаклар тўсинларга нафис ишланган нақшлар билан уйғунлашиб кетади.

Меъморлар масжиддан шимолий ҳовлига кирадиган дарвозахона тузилишига ҳам алоҳида эътибор берганлар. Бу тўсинли нақшиндор ёғоч устунли шийпонни эслатади. Дарвозахона шифти ҳам масжидники сингари нақшланган»¹⁴⁴.

Дўсти Худо масжидига ўрнатилган эски масжид эшигида хижрий йил билан 1283 сана туширилган бўлиб, бу масжиднинг аввал 1866 йилда бино қилганлигини кўрсатади. Қолаверса, масжиднинг бино этилиши Дўсти Худо мозори билан боғлиқ бўлган. Чунки Марказий Осиёда муқаддас мазорлар олдида зиёратчилар учун масжид қуриш анъанаси қадимдан мавжуд эди. Демак, Дўсти Худо мазорига зиёратчиларнинг кўплаб келиши масжидни ҳам тақозо этган. Шу аснода мазор олдида Дўсти Худо номи билан масжид бино этилган¹⁴⁵.

Мазкур маълумотларни келтиришимизнинг боиси шундаки, мустабид тузум даврида ўзбек миллий-маънавий қадриятларининг таянч устунларидан бири бўлган муқаддас зиёратгоҳлар ҳамда масжид ва мадрасалар «ўтмиш қолдиғи» сифатида вайрон этилди. Маълумотларга кўра, мазкур масжид ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ совет ҳокимиятининг динни ман қилиш сиёсати натижасида қаровсиз ҳолда ташлаб қўйилган, сўнгра ундан турли мқсадларда фойдаланилган.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли Бўрбалиқдан кўплаб инсонлар қулоқ ва қатағон қилинган бўлиб, уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамыз.

1. Холматов Рустам – 1909 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Сельпо раиси бўлган. Ўша вазифада турган вақтда сельпога келган калишларни камбағалларга бепул тарқатган. Кейинчалик 500 кг. ғоз гўштига қурт туширган деган айблов билан жазога тортилган. Қамоқдан қайтиб колхозда ҳосилот вазифасида фаолият юритган. 1959 йилда вафот этган¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1986, 43-б.

¹⁴⁵ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов Н. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: “Шарқ”, 2005.

¹⁴⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1938 йилда туғилган) Маруфжон Рустамовдан ёзиб олинди.

2. Умаров Насурулло – 1893 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Маълумотларга кўра, Насруллонинг отаси диний билимларни яхши билганлиги учун Бўрбалиқда Домла Умар номи билан машҳур бўлган. Шу сабабдан 1933 йилда Насрулло «эскича ўқитган домланинг ўғли» деб ҳибсга олишган. Насрулло Умаровнинг кейинги тақдири номаълум. У қамоқдан қайтиб келмаган.

3. Деҳқонов Абдувоҳид – 1872 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Диний маросимлар хизматчиси, эшон. Ҳибсга олинган пайтда аниқ машғулоти йўқ. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13693-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 6 ноябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида Совет иттифоқига қарши тарғибот олиб борганликда, монархик тузумни мақтаганликда айбланган¹⁴⁷.

Айтишларича, Абдувоҳид қори 12 ёшидан 21 ёшига қадар Бухоройи шарифдаги мадрасалардан бирида сабоқ олган. Бухородан қайтгач, отаси мулла Деҳқонбой билан 3 йил ҳаж сафарида бўлган. Ҳаждан сўнг, 1937 йилга қадар Бўрбалиқ қишлоғидаги Дўсти Худо масжидида имомлик қилган. 11 фарзанд кўрган. Бироқ 8 нафар фарзанди турмаган. Фақат уч фарзанди қолган. Кенжа фарзанди Марзияхон Воҳидованинг ҳикоя қилишича, Абдувоҳид қори пешин намозини ўқиётган чоғи НКВД ходимлари томонидан қамоққа олинган. Шу кетганича домдараксиз кетган¹⁴⁸. Ўша воқеанинг гувоҳи бўлган Ҳожимамаат Ҳайдаров шундай ҳикоя қилади: «Абдувоҳид қорини масжидда ҳибсга олишгач, масжидда сақланиб келган қўлёмаларни унинг елкасига кўтаргизишиб олиб кетишди. Ўша пайтда кимдир, «Қори ака пайт борлигида қочиб кетинг», деса, «Тақдиримизга нима ёзилган бўлса кўрамиз, ҳаммаси Яратганга аён», дея унамаган экан»¹⁴⁹.

4. Сотводдиев Тиллабой – 1887 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ, аминнинг фарзанди.

¹⁴⁷ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.54.

¹⁴⁸ Дала тадқиқотлари 2012 йил . Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1933 йилда туғилган) Розияхон Воҳидовадан ёзиб олинди.

¹⁴⁹ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1929 йилда туғилган) Ҳожимамаат Ҳайдаровдан ёзиб олинди.

Ҳибсга олинган вақтда колхоз бригадири. 1933 йилда акскиинқилобий фаолияти учун 3 йилга қамоққа ҳукм қилинган. Олтиариқ бўлими тақдим этган 13779-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда айбланган¹⁵⁰.

5. Рўзалиев Дадахўжа(Дадахोजи) – 1902 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. Олтиариқ бўлими тақдим этган 13678-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда айбланган¹⁵¹.

Дадахोजи Рўзалиев тўғрисида суриштирувлар натижаси шуни кўрсатдики, у Абдулатифбойнинг акаси Рўзалихожининг ўғли бўлган. Айтишларича, Абдулатифбой Афғонистонга ўтиб кетган куннинг эртаси унинг жияни, яъни Дадахोजи ҳам қамоққа олинган. Қамоқ муддатини ўтаб яна Бўрбалиққа келиб колхозда меҳнат қилган ва 1987 йилда вафот этган¹⁵².

6. Қурбонов Мамажон – 1892 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13681-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунтазам равишда мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган¹⁵³.

7. Ҳайдаров Маъмур – 1885 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Бўрбалиқ қишлоғидан. Собиқ қулоқ. 1931 йилда давлат мажбуриятини бажармагани учун 3 йилга, 1934 йилда яна ўша жинояти учун 2 йил қамоққа ҳукм қилинган. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. Олтиариқ бўлими тақдим этган 13677-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунтазам

¹⁵⁰ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 253.

¹⁵¹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 253.

¹⁵² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи, (1935 йилда туғилган) Ибодилла Собировдан ёзиб олинди.

¹⁵³ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 254.

равишда Чор ҳукумати давридаги турмушни мақтаганликда айбланган¹⁵⁴.

8. Абдулатиф бой – йирик сармоядор. Маълумотларга кўра, унинг Бўрбалиқ ва унга туташ ҳудудларда 290 таноб ери бўлиб, асосан пахта сотиш билан шуғулланган¹⁵⁵. 1916 йилда Бўрбалиқ қишлоғига масжид қурдирган. Мазкур масжид собиқ мустабид тузум даврида омборхона ва клуб вазифасини ўтаган. 1984 йили ушбу ёдгорликда ёнғин содир бўлади. Аммо ёнғин сабабини аниқлай олмайдилар. Қизиғи шундаки, ёнғин туфайли масжиднинг кейинги йилларда таъмирлаш туфайли ишлатилган барча ёғочлари ёниб кетсада, аввалги ёғочлардан ҳеч бирига олов зиён етказа олмаган¹⁵⁶.

Кексаларнинг хотирлашларича, Абдулатифбой 1916 йилда юз берган қаҳатчилик вақтида қишдан токи буғдой пишиғига қадар бепул таом тарқатиб, қишлоқ аҳлини очарчиликдан сақлаб қолган. Шу сабабдан колхозлаштириш даврида унинг мол-мулки мусодара қилинганда аҳоли Абдулатифбойнинг мулкини қайтариб берган. Чунки унинг элга қилган яхшиликларини ҳеч ким унутмаган эди.¹⁵⁷

Айтишларича, 20-йилларнинг охирида Абдулатиф бой (Халқ орасида Бобо Латифбой номи билан машҳур бўлган) 7 йил муддатга қулоқ этилган. Жазо муддати тугагач аёли Шодмон отин ва иккинчи фарзанди Абдуфаттоҳ билан биргаликда Афғонистонга, у ердан Саудия Арабистонига ўтиб кетган. Катта ўғли Олимжон қори ўша вақтда 10 йил муддатга қамоққа олинган¹⁵⁸. 1946 йилда қамоқдан қайтгач, Бўрбалиқда колхозда фаолият кўрсатган. Маълумотларга кўра, Олимжон қори Чор Россияси даврида Россиянинг олий ўқув юртларидан бирида ва Бухоронинг Мир Араб мадрасасида таълим олган. Шу сабабдан форс, араб, рус тилларини мукаммал билган. Бухоро мадрасасида Зиёвуддин Бобохонов билан бирга ўқиганлиги боис у 50-йилларда

¹⁵⁴ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 254.

¹⁵⁵ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1935 йилда туғилган) Ибодилла Собировдан ёзиб олинди.

¹⁵⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1935 йилда туғилган) Ибодилла Собировдан ёзиб олинди.

¹⁵⁷ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1953 йилда туғилган) Ғайратжон Қосимовдан ёзиб олинди.

¹⁵⁸ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Янги араб қишлоғида яшовчи (1950 йилда туғилган) Тожихон Сўфижоновдан ёзиб олинди.

Самарқандга таклиф қилинади. У ерда Хўжа Зудмурод масжидида имом-хатиблик қилган. Сўнгра Шоҳи Зинда мажмуасида 1957 йилга қадар фаолият кўрсатган. 1958 йилда Хўжа Аҳрор Валий масжидида имомлик қилган. Ўтган асрнинг 60-йилларида Тожикистонда вафот этган¹⁵⁹.

Тарихдан маълумки, собиқ совет ҳукумати ҳокимиятни қўлга олган даврдан бошлаб маҳаллий бойлар, дин уламолари, эшонун саййид ва хўжаларга нисбатан аёвсиз курашни бошлаб юборган. Бу ҳолат кейинчалик қатағонлик даврида дин вакиллариининг оммавий тарзда қатағон қилинишига олиб келди¹⁶⁰.

30-йилларнинг бошида Ўзбекистондан Афғонистонга чиқиб кетиб, кейинчалик Туркияда истиқомат қилган Аҳмад Яссавий авлодларидан Шаҳобиддин Яссавий ўша нотинч давр тўғрисида бундай деган эди:

«Келажакни олдиндан башорат қилиб ҳақиқатни айтган боболаримиз олдида уч йўл бор эди, бири ҳақ йўлида жонни қурбон қилиш, иккинчиси, истибдодга кўниб тақдирга тан бериш, учинчиси, тарки дунё қилиб, ғариблик жандасини кийиб, ватандан бош олиб кетмак. Не қилайликки, тақдир экан, бизларнинг оталаримиз учинчи йўлни танлаган»¹⁶¹.

Дарҳақиқат, 20-30 йилларда мустабид тузумнинг олиб борган қонхўрлик сиёсати натижасида юрт ва миллат манфаатини ҳар нарсадан юқори қўйган Ватаннинг содиқ ўғлонлари ҳаёти таҳликали кечди. Бу ҳақда Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг Раиси Қайғисиз Отабоев 1922 йилнинг 18 июлида Тошкентда бўлиб ўтган ТуркМИКнинг 4-пленимида сўзлаган нутқида рўй-рост айтишга мажбур бўлган эди:

«Бизнинг «Йўқолсин эски дунё, йўқолсин буржуазия!» деган шиоримиз ҳаётга тахминан қуйидагича жорий этилди. Биз эски дунё деганда барча мачит ва мадрасаларни тушундик ва уларни бекитиб қўйдик; қози ва уламоларни ҳибсга олдик; диний хурофотга қарши курашимиз шундай ўз ифодасини топдики, Марғилонда Совет ҳокимиятининг вакиллари мусулмонларнинг

¹⁵⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1949 йилда туғилган) Муқаддасхон Ҳамралиевадан ёзиб олинди

¹⁶⁰ Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. Ислам и мусулмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород, 2007. С.3.

¹⁶¹ Ҳайитов Ш.А., Собиров Н.С., Легай А.С. Хориждаги ўзбеклар. – Т.: “Фан”, 1992. 13-б.

муқаддас китоби бўлмиш Қуръонни ёқиб юборишди... Бизнинг отрядларимиз масжидларга хужум қилиб, намоз ўқиб ўтирган эшон ва уламолар устига бомбалар ташлашди...

Маҳаллий бойларни Оврупо буржуазияси қаторида ҳисобладик ва ҳибсга олиб, авахта қилдик, маълум миқдорда товон тўлаганларинигина чиқариб юбордик. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтишим лозимки, ўртоқ Ленинга қилинган суиқасд Фарғонада бою боёнларнинг қатағон қилинишига сабаб бўлди. Уларни биз: «Сиз аблаҳлар, Ленинга суиқасд қилдингиз!» – дея ҳибсга олдик. У ерда синфий кураш ана шу зайлда давом этди»¹⁶².

Ўша вақтда Марғилонда юз берган воқеалар борасида тарих фанлари доктори Қаҳрамон Ражабов қуйидагиларни баён этади:

«1918 йил 30 сентябрда Мадаминбек бошчилигидаги қўшин Эски Марғилонга кириб, бозор майдонини эгаллайди. Бозордаги халойиқ Мадаминбек ва унинг йигитларини катта хурсандчилик ва олқишлар билан кутиб олган. 8 октябрда унинг йигитлари шаҳарда жойлашган қизил аскарлар отрядига хужум қилди. Марғилонликларнинг мадади ва ҳимоясига таянган Мадаминбек йигитлари қизил аскарлар билан бўлган тўқнашувдан кейин деярли талафотсиз шаҳарни тарк этишди. Совет режими раҳбарлари ва қизил армия қўмондонлиги марғилонликларга ультиматум (талабнома) топшириб, агар улар Мадаминбекни большевикларга ушлаб беришмаса, шаҳар вайрон қилинишини таъкидлашди. Бироқ большевикларнинг бу таҳдиди истиқлолчилик ҳаракатининг қатнашчилари ва тинч аҳолини ўз мақсадидан қайтара олмади. Октябрь ойида ва ундан кейин ҳам мадаминбекчилар бир неча марта Марғилонни озод қилиш учун қизил аскарларга қарши шиддатли хужумлар уюштирганлар. Қизил аскарлар эса Марғилон шаҳридаги тарихий ёдгорликларни вайрон қилиб, гаровга олинган тинч аҳолини отиб ташлашди. Хусусан, Андижон шаҳрида ўрнашган Х. Салаев бошчилигидаги қизил аскарлар отряди Мадаминбек қўшини Эски Марғилонни озод қилганлигидан хабар топгач, Андижондан Марғилонга келиб, бу кўҳна ва тарихий шаҳарни тўплар ва замбарақлардан ўққа тутиб, бутунлай вайрон қилган (Фарғона ВДА, 121-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 160-варақ). Хуллас, ўзбек халқи томонидан Марғилон шаҳрида 2000 йил давомида

¹⁶² Қайғисиз Отабоевнинг қайғулари // Ўзбегим. “Ватан” серияси. – Т., 1992. 80-б.

яратилган гўзал ва бебаҳо меъморий обидаларни қизил аскарлар ер билан яксон қилиб ташлаган. Шаҳарни талон-торож қилиш билан биргаликда Марғилондаги тинч аҳоли вакиллари ҳам қирғин қилинган. Мадаминбек кўрбошининг ҳарбий кучлари озчилик бўлганлиги учун унинг йигитлари шаҳардан чекинишга мажбур бўлган»¹⁶³.

Юртдаги нотинчликни юзага келтирган шўро ҳукуматининг бундай сиёсатидан норози бўлган ватандошларимизнинг айримлари мажбуран муҳожирлик йўлини танлашга мажбур бўлганлар. Жумладан, Марғилоннинг йирик сармоядорларидан бири Саййид Аҳмадхўжа Ғиёсхўжа ҳам шу тарзда ватанни тарк этган. Сайфиддин Жалиловнинг келтирган маълумотларига кўра, Марғилондан, шунингдек, Домла Абдулқодир Марғилоний, Ҳожи Мирбобо Соҳиб, Иброҳимхўжа, Мулла Салоҳиддин, Ҳолмуҳаммад ҳожи, Исмоилжон қори, Салим қори, Саййид Жалолхон тўра, Саҳобиддин қори сингари Марғилоннинг забардаст фарзандлари ҳам киндик қони тўкилган муқаддас заминдан олисларга кетишга мажбур бўлган эдилар.

Дарҳақиқат, ўзини даҳрийлар давлати деб эълон қилган шўролар замонида айниқса исломий зиёлилар, яъни диний уламоларга ғоят қийин бўлган. Бу ҳақда тарихчи олим муҳтарам Сайфиддин Жалилов шундай ёзади:

«1928 йилдан мамлакат бўйлаб «Худосизлар» жамиятлари ташкил топа бошлади, барча диний муассасаларга аёвсиз ҳужум бошланди. Дин пешволари – муфтилар, имом хатиблар, қорилар, бошқа улуғ зотлар, шунингдек шажарали саййидлар авлодлари фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилди ва қаттиқ таъқиб остига олинди. Мол-мулки тортиб олиниб, ўзлари узоқларга бадарға қилинди»¹⁶⁴.

Ғариблик жандасини кийиб, ватандан бош олиб кетишга мажбур бўлганлардан бири биз юқорида айтиб ўтган Бўрбалиқлик Абдулатифбой бўлган эди. Абдулатифбойнинг муҳожирликдаги тақдири унинг Саудия Арабистонида истиқомат қилган фарзанди Абдуфаттоҳ қорининг (1910-2006) Бўрбалиқдаги қариндошларига

¹⁶³Ражабов Қ. Мадаминбек . - Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2011. 10-11-б.

¹⁶⁴ Жалилов С. Бухорийлар қиссаси.- Т. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. 150-б.

1991 йилда ёзган мактубида ҳам ўз ифодасини топган. Қуйида ушбу мактубдан парча ҳавола этамиз:

«Муҳтарам жиянларим Ғайратжон, Муқаддасхон, Тожихон ва бошқа жами қавм-қариндошлар ва аҳбоблар ҳузурина!

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва барокатуҳ.

Баъд ат-тахияти вал эҳтиром.

Бизлар ҳаммамиз саломат ҳузури Байтуллоҳда дуоларингиздадурмиз ва сизларнинг саломатликларингиз матлубдур. Илоҳим саломатлик билан дийдор кўришмакликка Оллоҳ таоло насиб этсин, омин!

Мактуб ёзганимга бир йилдан зиёд бўлди. Бу кунга қадар, жавобга мунтазир эдим. Алҳамдулиллоҳ 1 сентябр 1991 сана тарихда мактубларингиз етди. Кўп мамнун бўлдим. Бундан муқаддам Хўжанддан Озодахондан мактуб келди. Бўрбонлиққа бориб Муқаддасхон уйларида меҳмон бўлиб, сизларнинг аҳволларингиздан, Инобатхон, Иноятхон жиянларимни оламдан ўтганлари ва бошқа хабарларни батафсил ёзибдурлар. Оламдан ўтган арвоҳлар хақларига хатми Куръон қилиб бағишладим. Оллоҳ таоло жойларини жаннати фирдавсдин насиб этсин, омин!

Камина 1936 йилда Фархордан Янгибозорга келиб бир ой туриб кетдим. Шул вақтда Инобатхонни Зоҳиджонга турмушга чиқариб кетган эдим. Иноятхон жияним бўлса, ўшал вақтда тақрибан етти ёшда эдилар. Энди ҳаммалари оламдан ўтибдилар. Оллоҳ раҳмат қилсин уларни, омин!

Яқинда икки ой бўлди, жияним Жунайд Аҳмаддан мактуб олдим.. Меҳрибон опам Мукаррамхон ва унинг эри ҳамда қизлари оламдан ўтганларини тарихлари билан ёзибдурлар. Оллоҳ раҳмат қилсин уларни, омин!

Камина саргузаштларимдан сўрасангиз, 1927 йилда Оренбургга висилка бўлуб кетдик. Етти йилдан сўнг Тожикистонга келиб турдик. 1933 йилда волидам ва 1934 йилда Солиҳ укам Янгибозорда вафот этдилар. 1936 йилда Тошхон ҳамширам Шўробод шаҳрида тугиш муносабати ила гарибликда вафот қилди.

1934 йилнинг охирларида Фархор районига қарашли Чубак қишлоғида қиблагоҳим билан бирга туриб 1937 йил 15 октябр ойида Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлдик. 1938 йилнинг 1 январ ойида Ҳаждан ўн кун илгари Жиддага етишдик. Ҳажни қилиб, икки ойдан сўнгра Мадинаи мунавварага бориб истиқомат қилдик. Олти йилдан

кейин камина уйландим. Абдулходи ўғлим саккиз ойлик вақтида ҳаждан бир кун аввал қиблагоҳимиз вафот этдилар. Ул зотни Мадинадаги Жаннатул бақиъга, саййидино Усмон розияллоҳу анҳу ёнларига дафн қилдик. Камина истиқоматим бир қанча йил Мадинада, бир қанча йил Маккатул-мукараммада бўлиб, алҳол бир неча йилдан бери Жиддададурман.

Макка билан Жидда ўрталари етмиш чақирим, сайёра билан 45 дақиқада борурмиз. Алҳамдулиллоҳ, Оллоҳни фазли билан ваниҳоят йўллар очилиб, ҳожилар келиб хурсандлик бўлдик.

Бу йил 81 ёшга кирдим. Ҳаётимда бир кўришмоқ орзуим бор. Охират сафарига интизорда турган гуноҳкор бандадурман. Оллоҳ таоло ўз раҳматига олсин, иймонимни саломат қилсин, омин!

Дуоларингиздан умидворман, дуои зойибона индаллоҳи ижобатдир. 5 ўғил ва тўрт қизим, 25 нафар набира, 13 нафар неварам бор. Катта ўғлим 49 ёшда, кичик ўғлим 30 ёшда, катта қизим 46 ёшда, кичик қизим 26 ёшда. Хотиним 65 ёшда, волидалари Хўжанддан, қиблагоҳлари Марғилондан, исмлари Низомжон домладур.

Саргузаштлар кўп. Уларни ёзиб тугатиб бўлмайди. Ҳаёт бўлсак кўришганда ҳасратлашармиз. Боқий ўғил-қизлар тарафларидан ҳаммаларига кўндан-кўп салом. Сўраган аҳбоблар ҳаммаларига бизни тарафдан салом айтурсизлар.

Эҳтиром ила амакиларингиз Абдулфаттоҳ қори Абдулатифбой ўғли».

9. Собир қори Абдуллаев – Диний маросимлар хизматчиси, имом, Бўрбалиқ қишлоғидан. Қўқон мухториятига қадар Қўқон шаҳридаги масжидлардан бирида имомлик қилган. 1929 йили уламолар қатағон этила бошлангач, оиласи билан Сўх томонларга кетиб яшириниб юришга мажбур бўлган. 1937 йилда ўша ерда вафот этган. Фарзанди Ибодилла Собировнинг ҳикоя қилишича, ўша йиллари отаси Собир қори сингари эликдан ортиқ Марғилон, Қўқон шаҳрининг йирик уламолари қатағонлик туфайли Сўх худудига келиб ўрнашган экан.

10. Саматов Исмаи – 1896 йилда туғилган. Келиб чиқиши савдогарлардан. Собик босмачи. Ўзининг айтишига қараганда, судланмаган. Ҳибсга олинганида аниқ машғулоти бўлмаган. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8043-сонли иш бўйича 1937 йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. Собик қулоқ ва диний уламолар билан алоқада

бўлганликда, аҳоли орасида аксилинқилобий, совет ҳукуматини яқин орада ҳалокатга учраши тўғрисида иғво миш-мишлар тарқатганликда айбланган¹⁶⁵.

20-йилларда Исмат Саматов Олтиариқдаги қўрбошилардан бири бўлган. Кейин мироблик қилган. 1937 йилда чақув туфайли уйларига НКВД ходимлари келиб, 3-4 соат қурол ахтаришиб топиша олмаган. Шундай бўлсада, эртаси куни уни қамоққа олишган.

Унинг иккинчи фарзанди Абдурашид Саматовнинг ҳикоя қилишича, отасининг отилиши тўғрисидаги ҳукм кейинчалик умрбод қамоқ жазоси билан ўзгартирилган бўлса керак. Чунки урушдан сўнг 1946 йили қамоқдан қайтган Риштоннинг Пандигон қишлоғидаги бир киши уларнинг хонадонига келиб, отаси Исмат Саматов билан бир қамоқда бўлганлигини ва у ҳозирда, яъни 1945 йили тирик эканлигини айтган. Бироқ бундан бошқа отаси тўғрисида бирон бир хабар олмаганлар¹⁶⁶.

КАТПУТ ҚИШЛОҒИ

Катпут қишлоғи номининг келиб чиқиши тўғрисида бир қанча турли тахминлар мавжуд.

1. Катпут – қўрғон маъносини англатган.
2. Катпут – қафтдек текис маъносини англатган.
3. Катпут– қатта йўл маъносини англатган.
4. Катпут – Ҳазрат Али шу ерда оёғидан яраланганлиги учун

Катпут номини олган экан.

Катпут – Катта бут бўлганлиги учун шу номни олган экан¹⁶⁷. Бу ҳақда Ҳ.Ҳасанов ўзининг «Марказий Осиё жой номлари тарихидан» номли китобида қуйидагича келтиради:

«Фарғонада Катпут қишлоғи бор. Шу ерлик Ражаматов шундай халқ ривоятини айтади. Ривоятга кўра қишлоқ атрофида қадимги замонда бутхоналар ва уларда тошда ясалган катта бутлар бўлган. Уларни араблар синдириб ташлаган. Узоқ йилларгача ҳам

¹⁶⁵ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 89.

¹⁶⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Бўрбалиқ қишлоғида яшовчи (1932 йилда туғилган) Рашид Самадовдан ёзиб олинди

¹⁶⁷ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Катпут қишлоғида яшовчи (1929 йилда туғилган) Ҳолвой Отабоевдан ёзиб олинди.

ўша бутлар сақланган ва «катта бут» деб аталган. Қишлоқнинг номи ҳам ўша сўзлардан келиб чиққан».¹⁶⁸ Бизнингча, ривоятлар тарихий ҳақиқатга яқин турмасида, аммо мазкур ривоятларнинг бир-бирига ўхшашлик томони жуда қизиқдир. Яъни улардаги воқеалар Фарғонага ислом динининг кириб келиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Бу эса Катпут қишлоғи тарихининг узоқ даврларга бориб тақалишидан далолат беради.

Қадимда Катпут қишлоғи Шакар маҳалла, Янги ариқ маҳалла, Толқуча, Жизза Қўрғон, Қўрғонча, Терактаги, Гўрўғли сингари маҳаллалардан иборат бўлган.¹⁶⁹

Қишлоқ ҳудудида Улуғ Можи номи билан аталувчи зиёратгоҳ жойлашган. Бу зиёратгоҳни Авлиёхон она, Улуғ ҳожи она мазори ҳам дейишади. Бу ерга дафн этилган аёлнинг асл исми Мўътабар Азимхон бўлиб, Ҳазрат Убайдуллоҳхон тўранинг қизидир. Халқ орасида Можи она ёки Авлиёхон она номи билан машҳур бўлган. Улуғ Можининг отаси Хожа Убайдуллоҳхон¹⁷⁰ ва бобоси Хожа Абдуллахон ўз даврида авлиёлар султони даражасига эришган улуг зотлар бўлиб, ҳозирда иккисининг мазорлари Марғилон шаҳрида зиёратгоҳларга айланган. Улуғ Можи она деб аталишига сабаб Марғилон атрофидаги саййидлар хонадонининг каттаси бўлган аёлларга нисбатан Можи ёки Ова деб мурожаат қилиш удум бўлган экан. Шу боис Мўътабар Азимхон халқ орасида Улуғ Можи она номи билан машҳур бўлган.

Қатағон тегирмони Катпут қишлоғини ҳам четлаб ўтмаган. Оқибатда бир қанча илми бор, зиёли инсонлар тақдири фожиали бўлган. Афсуски, уларнинг айримларини фақат номларинигина ёзиб олишга муяссар бўлдиқ, холос.

1. Исмоил қори – Катпут қишлоғининг имоми бўлган. У 30-йилларда қамоққа олиниб, қатағон қилинган. Урушдан сўнг Сурхондарёда қамоқда вафот этган.

2. Отажон бой – Катпут қишлоғининг бойларидан бўлиб, 30-йилларда қулоқ қилинган ва дом-дараксиз кетган.

¹⁶⁸ Ҳасанов Ҳ. Марказий Осиё жой номлари тарихидан. -Т.: “Фан”, 1965. 29-б.

¹⁶⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Катпут қишлоғида яшовчи (1956 йилда туғилган) Эркинжон Ўрмоновдан ёзиб олинди.

¹⁷⁰ Айрим маълумотларда “Мушукни тирилтирган тўрам” номи билан машҳур бўлган ҳазрат Убайдуллоҳхон ибн Абдуллоҳхон хожани 1750-1830 йиллар орасида яшаб ўтганиги тўғрисида тахминлар келтирилган. Аммо, “Равзат ул-ансоб” асарида Убайдуллоҳхоннинг 1812 йилдан аввал вафот этганиги таъкидланади.

3. Мирзаев Худойберган амин – Катпут қишлоғининг бойларидан бўлиб, мол-мулки мусодара қилинган ва 30-йилларда қатағон қилинган.

4. Исмоилов Шамшибой – Катпут қишлоғининг бойларидан бўлиб, мол-мулки мусодара қилинган ва колхоз ихтиёрига ўтказилган. 30-йилларда ўғил-қизи ва аёли билан қулоқ қилинган.

5. Маҳмудов Абдуқодир амин – Катпут қишлоғининг бойларидан бўлиб, мол-мулки мусодара қилинган ва 30-йилларда Украинага қулоқ қилинган.

6. Олимов Сиддиқ - Катпут қишлоғининг бойларидан бўлиб, мол-мулки мусодара қилинган ва 30-йилларда қулоқ қилинган¹⁷¹.

ФАЙЗИОБОД ҚИШЛОҒИ

Файзиобод атамасининг келиб чиқиши тўғрисида аҳоли орасида икки хил тахмин мавжуд. Биринчиси жойнинг файзли эканлиги туфайли кейинчалик қишлоқ Файзиобод деб аталган бўлса, иккинчи тахминга кўра, Файзихон исмли аёл шу ерларни обод қилгани учун унинг номини олган экан.

Ўтмишда Файзиобод Кўча оғзи, Бойтўпи, Жар ариқ, Қашқар сингари маҳаллардан ташкил топган. Файзиобод ўзининг Оқмозор зиёратгоҳи билан машҳур бўлган. Биз бу ҳақда «Олтиариқ зиёратгоҳлари» номли китобимизда сўз юритган эдик. Афсуски, ушбу китобда Файзиободнинг яна бир зиёратгоҳи ҳақида тўхталиб ўтмаган эдик. Фурсатдан фойдаланиб, у ҳақида айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Файзиобод қишлоғининг Ваҳобжон Аҳмедов хонадонида сақланиб қолган XIX асрнинг охирида барпо этилган мақбара Ҳаси Искандар эшон номи билан боғлиқдир.

Айтишларича, Искандар эшон асли кўқонлик бўлиб, Намангандаги мадрасалардан бирида таҳсил кўрган. Кейинчалик табобат илмига қизиқиб, ўз даврининг машҳур табибларидан табобат сирларини ўрганган. Бу борада Ҳиндистонга қадар сафар қилган. У ерда тариқат муршидига қўл бериб, унинг шогирдиги

¹⁷¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Катпут қишлоғида яшовчи (1925 йилда туғилган) Солижон Собировдан ёзиб олинди.

айланади. Искандар эшоннинг устози билан учрашуви тўғрисида Ваҳобжон Аҳмедов шундай ҳикоя қилади:

«Искандар эшон не-не машаққатларни бошидан кечириб Ҳиндистондаги машҳур авлиёнинг ҳузурига бориб кўрсаки, устозлари таъриф берган зот сочлари ўсиб кетган бир қаландарнамо кўринишда ўтирган эмиш. Шунда Искандар эшон, «Наҳотки мен узоқ юртдан шундай девонага шогирд тушгани келган бўлсам», деган фикрни кўнглидан ўтказди. Шу пайт ҳалиги зот, «Мулла Искандар сиз адашмадингиз. Тўғри келгансиз», дейди. Буни эшитган Искандар, «Кечиринг, устоз», дея беҳол бўлиб унинг оёғи тагига ўзини ташлайди». Кўп йиллар устознинг хизматида бўлган Искандар эшон ва ниҳоят рухсат берилгач, Марғилон шаҳрига қайтиб, табиблик билан машғул бўлади. Кунларнинг бирида унинг олдига файзиободлик бир бойни олиб келишади. Касалликдан дармонини йўқотган ҳалиги бой юришга мажоли қолмай бир жойда ётиб қолган эди. У ҳақда Искандар эшонга хабар берганларида, ул зот, «Искандар эшон айтди, ҳузурига ўзингиз кирар экансиз», деган гапни аравада ётган бойга айтишларини буюради. Беморнинг яқинлари ҳайрон бўлиб, бу гапни айтишлари билан ўша бой ўз оёғи билан табибнинг ҳузурига кириб боради ва тез кунларда буткул соғайиб кетади. Бундан гоё хурсанд бўлган бой Искандар эшонни Файзиободга таклиф қилиб, унга ҳовли жой қилиб беради. Шу тарзда Искандар Файзиободга келиб ўрнашиб, 1886 йилда дунёдан ўтади. Файзиобод аҳли унга атаб ўша вақтнинг ўзидаёқ мақбара бунёд этиб зиёратгоҳга айлантирганлар¹⁷².

Академик А.Ф.Мидендорфнинг ёзишича, Марғилон ҳокими Элатон уруғига мансуб қипчоқ Ўтамбой қушбеги 1853 йили Файзиободдан Девона рабоб қишлоғига қадар ариқ қаздириб, уч юз оилани шу ерга кўчириб олиб келган. Бироқ орадан уч йил ўтгач Ўтамбой ўлимидан сўнг файзиободликлар бу ариққа ўзлари эгалик қилганлар¹⁷³. Маълумотларга кўра, Файзиобод қишлоғидаги

¹⁷² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1946 йилда туғилган) Ваҳобжон Аҳмедовдан ёзиб олинди.

¹⁷³ Мидендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882. Прилож. IV. С. 511.

галладан олинадиган хирож солиғи¹⁷⁴ Қўқон хони Худоёрхоннинг жияни Сайид Мавлонбекка¹⁷⁵ тегишли бўлган¹⁷⁶.

1900 йилда келтирилган маълумотга кўра Файзиобод волости Марғилон уезди таркибига кирган ва Файзиобод волости ўз навбатида қишлоқлардан таркиб топган эди: Оқбиллол, Садкак, Вахим, Файзиобод, Қўрғонча, Ғиштмон, Ўқчи, Оқтепа, Қамиштепа, Ариқбўйи, Оқариқ, Юқори Қорақушчи, Қуйи Қорақушчи, Анхор, Ингичка, Равот, Хўжа ариқ, Пакана, Лангар, Писак, Дўрмон, Қоракалтак, Девона қишлоқ, Юқори Болтақўл, Қуйи Болтақўл, Оқ буйра¹⁷⁷.

Ўша давр маълумотларига кўра, Файзиобод волости(бўлиси)ни Аҳмаджон Охунжон ўғли бошқарган. Марғилонлик Мулла Саидназар Мадмўса ўғли Файзиобод волостининг қозиси бўлиб турган¹⁷⁸.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли Файзиободдан қанчадан қанча кишилар қатағон қилинган бўлиб, уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамиз.

1.Тайпиев(аслида Топиев) Мўйдин – 1899 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Собиқ қулоқ, босмачилик ҳаракати фаолларидан. Ёт унсур сифатида партия сафидан ўчирилган. 1934 йилда кохозни хароб қилганлиги учун қамоққа олинган. Ҳибсга олинган пайтда колхоз раиси. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13694-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 28 октябрдан ҳисобланган. Атрофида қулоқ ва босмачи унсурларни

¹⁷⁴ Хирож – асосий ер солиғи. Экилган дон маҳсулотларидан олинган. Серҳосил суғориладиган ерлардан олинадиган ҳосилнинг 1/5 қисми, лалмикор ерлардан 1/10 қисми ҳажмида бўлган.

¹⁷⁵ Сайид Муҳаммад Мавлонбек Султон Муродбекнинг Исфаранинг Чоркух мавзесидан уйланган иккинчи аёлидан кўрган тўнғич ўғли бўлиб, Пўлатхон кўзғолони даврида қолган инилари билан бирга ўлдирилган. Маълумотларга кўра, Мавлонбекдан тўрт нафар ўғил ва беш нафар қиз қолган. Ҳозирда уларнинг авлодлари юртимизда ҳаёт кечирмоқдалар.

¹⁷⁶ Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. –Т.: “Фан”, 1973. С.112.

¹⁷⁷ Материалы для статистического описания Ферганской области. Результаты поземельно-податных работ. Выпуск II. Маргеленский уездъ. Составиль С. А. Геппенеръ. Г. Новый Маргеланъ, 1899. С.53.

¹⁷⁸ Адресная справочная книга Ферганской области. г. Скобелевъ, 1912. С.14.

тўплаганликда, колхозчиларни қўрқитиб, совет ҳукуматига қарши норозилик уйғотмоқчи бўлганликда айбланган¹⁷⁹.

Маълумотларга кўра, Мўйдинжонинг фамилияси Тайпиев эмас, аслида Топиев бўлиб, файзиободлик Топиволдибойнинг етти нафар фарзанди ичида иккинчиси эди. У ҳақда Собиржон Ҳошимов шундай ҳикоя қилади:

«Тоғамиз Мўйдинжон Топиев тўғрисида онамиз Файзихон Топиева(1888-1982)дан кўп эшитганмиз. Чунки онамиз ноҳақ қатағон этилган укасининг аянчли қисмати тўғрисида кўп сўзлар эди. Ўз даврининг зиёлиларидан бўлган Мўйдинжон тоғамиз 20-йилларда Марғилондаги «Рабфак»нинг бир йиллик курсини ҳам тамомлаган. Шундан сўнг Водил қишлоғидаги колхозга раис этиб сайлашган.

Мўйдинжон тоғамизнинг фазилатлари ҳақида кексалардан кўп воқеалар эшитганмиз. Шулардан бири Андижонда бўлиб ўтган кураш ҳақидадир.

Маълумки, асрлар давомида паҳлавонлар халқ ардоғида бўлиб келганлар. Фарғона водийси ҳам қадимдан паҳлавонлар ватани сифатида эътироф этилган. Чунки улар нафақат кураш майдонида, балки юртни ҳимоя қилишда, жанг майдонларида зўр жасорат кўрсатганлар. Фарғоналик Али полвон, Омон полвон, Аҳмад полвон, Шукур полвон, Азимхўжа полвонларнинг курашлари тўғрисида ҳозир ҳам кексалар оғзидан эшитиб қоламиз.

Айтишларича, Фарғонанинг машҳур полвонлари Андижонда бўлиб ўтган мусобақада енгилиб қайтишгач, кейинги курашга тоғамизни таклиф этганлар. Шу вақтгача кураги етмаган Мўйдин полвон белгиланган куни кураш майдонига етиб боради.

Бу воқеа ўтган асрнинг 30-йилларида содир бўлган экан. Ўша пайтларда Андижонда 10-15 кун давомида халқ сайиллари бўлиб, кўзга кўринган полвонлар куч синашиб турардилар. Полвонларнинг кураши шу қадар қизғин бўлар эканки, томошабин майдонга сиғмай кетарди. Ўша пайтда андижонлик полвон кетма-кет барча номдор полвонларни оёғини осмондан қилиб ташлайди. Шундан сўнг даврани олиб бораётган киши,

¹⁷⁹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.55.

«Андижонлик полвонга талабгор борми?» деб қайта-қайта даврадагилардан сўрайверади.

Андижонлик полвоннинг ҳайбатидан чўчиган бошқа курашчилар майдонга тушишга юраклари дов бермайди. Бунни сезган полвон йиғилганларга қараб: «Ким мен билан кураш тушмоқчи бўлса, майдонга чиқсин. Аммо олдиндан огоҳлантириб қўяй. Агар бирон бир кор-ҳол бўлса ўзидан кўрсин. Мен айбдор бўлмайман», деб хитоб қилади. Унинг бу гапларидан даврада сукунат чўмган пайт тоғамиз Мўйдин полвон майдонга чиқиб келади. Ҳалиги полвон, «Сен мен билан кураш тушишдан аввал яхшилаб ўйлаб кўрдингми», деб сўрайди. Мўйдин полвон фикрида қатъий туриб олгач, кураш бошланади. Шу зайлда кураш узоқ давом этади. Бироқ ўзини моҳир полвон деб билган андижонлик полвон қанчалик уринмасин, тоғамиз Мўйдин полвонни енга олмай ҳолдан тояди. Бунни сезган Мўйдин полвон чапдастлик қилиб уни ерга босади. Зўр ҳаяжон билан курашни кузатиб турган одамларнинг қийқириғи атрофни тутиб кетади».

Афсуски, мана шундай паҳлавон, мард ва саховатли раиснинг умри қатағонлик туфайли бошқа минглаб ватандошлари сингари хазон бўлди. Атоқли олим Ғайбуллоҳ ас-Салом айтганидек: «Шахсга сиғиниш даврининг «мантиқи» (мантиқсизлиги) шунда эдики, аксарият катта ақл эгаларига, миллатнинг ифтихори бўлган донишманд кишиларга... «социализмнинг душмани» деб қарадилар. Кимларнидир – таъқиб остига олдилар, сиртдан ва ичдан кузатдилар, бировларни – қамадилар, яна «ўта хавфли» деб топилганларни – ҳибсга олдилар, урдилар отдилар, осдилар... Ҳуқуқсиз жамиятда жосуслик, қотиллик, ифвогарлик «фахрли» касб бўлиб қолди»¹⁸⁰.

2.Эгамбердиев Иштали (аслида Йигитали) – 1903 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. 1935 йилда 140 ва 97-моддаларга кўра уч йил қамоққа ҳукм этилган. Ҳибсга олинган пайтда район инструктори. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13694-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тuzатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 28 октябрдан

¹⁸⁰ Ғайбуллоҳ ас-Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Иккинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 1997.1994.

ҳисобланган. Аҳоли орасида Сталин конституциясига қарши тарғибот олиб борганликда айбланган¹⁸¹.

Олинган оғзаки маълумотларга кўра, ўтган асрнинг 20-йилларида Фарғона вилояти ва Олтиариқ туманида маориф тизимини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшган маърифатпарвар инсонлардан бири Йигитали Эгамбердиев бўлган. У Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдан олдин Шоҳимардон қишлоғида ўқитувчилик ҳам қилган. Кейинчалик Андижоннинг Жалолқудуқ туманидаги маориф бўлимида ишлаган. Айтишларича, Алихонтўра Соғуний билан яқиндан таниш бўлган. Қамоққа олингунга қадар туманда агит-проп (агитация-пропаганда) инструктори сифатида фаолият кўрсатган.¹⁸²

Йигитали Эгамбердиевнинг шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан дўстона муносабатда бўлганлигини 1926 йил 17 апрелда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Шоҳимардонда обод қилинган жойларга ном қўйиш маросимини тантанали ўтказиш юзасидан тузган режасидан ҳам кўриш мумкин:

«Мана шу тарихий кучларни ҳар бирига от қўюш муносабати деҳқонларни руҳларини кўтариш учун чақирилгон азизларимизнинг ташриф этувларин ўтунуб қоламиз...»

Фарғона музофот Обкомидан ўртоқ Каримов, музофот ижроқўмидан Алихўжев, Қодирий, А.Тожи, Жамолхон Бобоев; Туман қўшчидан: Абдуваҳобхўжа, Орифжон ака; Хлопкомдан: С. Асомий, Х.Содиқов, Ашур Муҳаммадов, Шодмонов; Агитпропдан: Эгамбердиев ва бошқа маҳакама бошлуқлари бўлгон ўртоқларимизни бирликда чақирамиз.

Уч кун шул азиз қўноқларимиз шарафларига Аввал мазори тагида сайил бўладур»¹⁸³.

Айтишларича, Олтиариқдаги НКВД вакили кўп кексаларни ҳақорат қилганлиги боис улар норози бўлиб, Йигиталига ўша ходимнинг устидан арз қиладилар. Шунда Йигитали, мен бу ҳақда Тошкентда бўладиган қурултойда айтаман, деган гапни айтган. Ана шу суҳбатда бўлганларнинг бири буни ўша НКВД вакилига етказган

¹⁸¹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.56.

¹⁸² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1973 йилда туғилган) Абдусалом Йигиталиевдан ёзиб олинди.

¹⁸³ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивининг каталоги. Биринчи том. – Т.: “Фан”, 1990. 359-360-б.

ва у Йигиталига қарши туҳмат уюштириб қамоққа олган экан. Йигитали қамоққа олинганидан сўнг унинг аёли Ўғилой Йигиталиева мактабдан ҳайдалган. «Халқ душманининг хотини» ҳисоблангани учун бир умр ишга кира олмай қийналган. Ўғилой ая сўнгги кунларигача эрининг келишини кутиб яшаган¹⁸⁴.

Акрамжон, Адҳамжон исмли икки ўғли ва Маҳбуба исмли бир қизи бўлган. Акрамжон ҳам ишга ва ўқишга кирмоқчи бўлганида, «Халқ душманининг ўғлига маълумот берилмайди», дейишган экан. Ҳарбий хизматга бориб келгач, савдо соҳасида фаолият кўрсатган.

Айтиш жоизки, қатағон тегирмонининг ғилдираги нафақат оила бошлиғининг, балки унинг аёлининг тақдирини ҳам ағдартўнтар қилиб ташлаган. Минглаб ўзбек аёллари худди Ўғилой Йигиталиева сингари ноҳақдан қамалган эрлари билан баб-баравар истибдоднинг қурбонларига айланган эдилар. Бу ҳақда давлат арбоби, қатағонлик сиёсатининг қурбони Ўринбой Ашуровнинг турмуш ўртоғи Кимёхон Ашурова шундай хотиралайди:

«Бундан кейинги азоб-уқубатда ўтган кунларимни кўз ёшларсиз эслай олмайман. Ишонгим келмайди-да. Бир кечада гап-сўзсиз уларни ишдан олишди. Қандай ўктам, эл-юртнинг белига қувват бўладиган одам эдилар-а. Бир кечада «халқ душмани» дея қамоққа ташлашди. Шу мудҳиш куннинг эртасигаёқ НКВД ходимлари уйимизга бостириб киришди. Китобларини, суратларини, кийим-кечакларини сочиб-топтаб, олиб чиқиб кетишди. Уч гўдагим этагимга маҳкам чирмашиб олишган, юраги сезганми, менга қарата: «Уларга айтинг, дадамни олиб келишсин», деб зорланишарди. Менинг тилим эса гунг, нафратга тўлган кўзларим кўр бўлиб қолганди, бамисоли. Ўша кундан бошлаб бизни оч-наҳор қолдиришди.

Бир неча кундан сўнг бизни аравага ўтқазишиб, кўч-кўронимиз билан аллақаяққа жўнатиб юборишди. Қайноқ кўз ёшларим яҳдек юзимга оқиб тушаркан, овозим титраб, аравакашдан сўрайман: «Тоғажон, қаёққа олиб бораяпсиз бизни?»деб.

У эса жим, гўё оғзига толқон солиб олгандек. Ниҳоят, бизни бийдай дала ўртасида қурилган хароба шийпонга олиб келди. Юкларимизни тушириб, хайр-хўшсиз отига қамчи босди.

¹⁸⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Марғилон шаҳри Киргил маҳалласида яшовчи (1957 йилда туғилган) Шоира Йигиталиевадан ёзиб олинди

Ҳалол, адолатли одамдан халқ ҳеч қачон юз ўгирмас экан. Чор атрофдан: «Ўринбой Ашуровнинг оиласи кўчиб келибди», дея одамлар хабар олишаверди. Бирлари хоналарни тартибга келтирган, бирлари танча қуриб берган, бирлари ўчоқ қуришга уринган... Ўшанда одамларнинг яхшилигига жавобим фақат йиғи эди, холос. Тез кунда қайнонам, онам, акаларим бошимизга тушган мусибатдан хабар топишиб, етиб келишди.

Бир куни қишнинг узун тунларида эримнинг ёрдамчиси Ананьев келиб қолди. Мен эримдан хушxabар келтирибди ёки унинг ёнига олиб боради, деб ўйлаб, машинасига 10 ойлик қизчам Клара билан чиқиб олибман. Ахир унинг ташрифи юрагимнинг тубида тутаб ётган умид учқунларини алангалатиб юборган эди-да. Афсуски, у қамоқхонага етиб келганимизда боламини қўлимдан юлқиб олди-да, мени ичкарига киритиб юборди. У ёғига нима содир бўлганини эслай олмайман. Фақат темир панжараларга чирмашиб йиғлаганларим, «боламлаб» фарёд урганларим, Ананьевни бор овозим билан қарғаганларим ёдимда қолган.

Ранги захил турма бошлиғининг: «Сен халқ душманининг хотинисан. Эрингнинг аксилинқилобий фаолиятини совет ҳукуматидан яширгансан!» деган таҳдиди ҳали ҳам ёдимда. Қамоқхонада кўрган азоб-уқубатларимни айтишга юрак дов бермайди.

Ҳар иккита аёлга биттадан каравот. Мен «меньшевичкалар» билан бирга юардим. Орамизда Лиза исмли аёл бўлиб, жуда зийрак, кўп нарсани билгувчи эди. У: «Сизларни совуқ Сибирь ўрмонлари кутаяпти», деб бизни жисмоний жиҳатдан тарбиялашга киришди. Яъни, ҳар куни бадантарбия: совуқ сувда чиниқиб, оғир машқлар билан шуғулланардик.

Орадан икки ярим йил ўтди. Шунча муддат мен қизларимнинг хаёли билан яшадим. Уларни бир марта кўрсам, дийдорларига тўйсам, кейин, майли, ўлсам-да, армоним йўқ, дер эдим. Бир куни қамоққа янги аёл келди. У тўсатдан:

– Ўринбой Ашуровнинг хотини ким? - деб сўради.

Унга тикилиб туриб юрагим «шиғ» этиб кетди. У эса бамайлихотир сўзларди:

– Қизингнинг исми Кларамиди? У болалар уйида ўлиб қолибди!!! Бундан-да азоблироқ, мудҳишроқ хабар борми она учун?!

Кўз олдимни зулмат қоплади, гўё. Кўрган тушларимни эсладим...

Кларамни дадаси олиб кетмоқда эди. Мен уни чақирардим: «Кет-ма, қизим, кетмагин, онангни ташлаб кетма! Ахир эмизикли эдинг-ку!! Қара, кўксимга сутларим тўлиб кетди!!!»

Ўзимни қўлга олиб, бир оздан сўнг эримни, қизларимни суриштира бошладим. Чор-атрофдан совуқ хабарлар келтиришарди: «Ўринбой отувга ҳукм қилинган», «Халқ душманларининг фарзандлари учун алоҳида етимхона очилган», «Қизларингиз ўша ерда!!!»

Аёл жоним бундай зулм, хўрликларни кўтаравериб, метин тошга айлаңди. Бизни Красноярск ўлкасига жазо муддатини ўташга юборишди. Кетар вақтида болаларимдан бир яхши хабар келармикан, дея бағрим эзилди. Билсам, акам Мирзараҳмон (илоҳим жойлари жаннатда бўлсин) Роза билан Динарани ўз тарбиясига олибди. Шундан кейин кўнглим хотиржам бўлиб, узоқ-узоқ ўлкалардан уларга хатлар ёзишга аҳд қилдим.

Красноярскка етиб келганимизда, қор гупиллаб ёғиб турарди. Мен Енисей дарёси бўйида бир чол билан кампирнинг уйида ижарада тура бошладим. Ана ўшанда отамнинг талаби билан ўрганган хунарларим жуда асқотди. Тикувчилик хунарини яхши билганим учун дарё яқинидаги посёлкада бадий тикувчилик цехига ишга кирдим. Кундузи ишчилар, болалар кийимларини тикаман, кечқурунлари қизларим учун қалпоқ, кашталар, рўзғор буюмлари тикаман...

Одамзод бахтга ҳам, байрамга ҳам, аза-ю мотамга ҳам кўникавераркан. Мен ҳам пешонамга ёзилган тақдир туфайли ўзга юртларда, ўзга миллат аёллари билан бир дастурхондан туз-намак тотиб яшадим...

Иккинчи жаҳон урушининг оғир йилларида, 33 ёшимда Фарғонага омон-эсон қайтиб келдим. Шаҳарнинг уруш нафаси кезган, бироқ осуда кўчаларидан ўтиб бораяпману хаёлимда минглаб, балки миллионлаб қатағон қилинганлар орасида қизалоғим, бегуноҳ фарзандим Кларанинг руҳи оппоқ кабутар мисоли учиб юргандек бўларди. Энг аянчлиси шуки, мен унинг совуқ дийдорини ҳам

кўрмадим, эҳтимол, у тирикдир, деган ўй-хаёл ҳамиша кўксимни кемираверарди...¹⁸⁵».

3. Солиев Мамасайд – 1901 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Йирик эшоннинг фарзанди. Босмачи гуруҳнинг фаол иштирокчиси. Ҳибсга олинган пайтда колхозчи. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13583-сонли иш бўйича 1937 йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. Аҳоли орасида колхозни парчалаш мақсадида тарғибот олиб борганликда, партия ва ҳукуматнинг тадбирларини беобрў қилишга уринганликда, босмачилик вақтида қизил аскарларни жазолаганликда айбланган¹⁸⁶.

4. Эгамбердиев Қўшоқ – 1880 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Собиқ қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда сельпо тайёрлов ишчиси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13675-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 2 декабрдан ҳисобланган. Колхозчилар орасида мунтазам равишда мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган¹⁸⁷.

5. Имомназаров Тожиали – 1879 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Ижтимоий келиб чиқиши савдогар қулоқлардан. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8036-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 9 ноябрдан ҳисобланган. Муқаддам босмачилик вақтида босмачиларга ёрдам берган. Колхоз қурилишига қарши тарғибот олиб борганликда айбланган¹⁸⁸.

У ҳақда фарзанди Боймирза Тожиалиев шундай хотиралайди: «Дадамиз Тожиали Имомназаров, Қизил кўшин» колхозининг раиси бўлган. Биз беш ўғил ва икки қиз фарзанд эдик. Бир куни кечаси ётган эдик. НКВД ходимлари уйимизга кириб келишди. Улар дадамизнинг қаердалигини сўрашди. Бу пайтда дадамиз Водилга кетган эди. Улар Водилга боришиб, ўша ердан Фарғонага қамоққа олиб кетишди. Дадамизни Файзиободдаги бекатда эшалон

¹⁸⁵ Ашурова К. Мудҳиш хотиралардан бир лавҳа // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: “O'zbekiston”, НМИУ, 2012.. -266-268-б.

¹⁸⁶ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.57.

¹⁸⁷ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 254.

¹⁸⁸ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 90.

тўхтаган пайтда вагоннинг ичида кўрдик. Бизни кўриб бошини силкитганича, «Аттанг!» деди. Дадамизни сўнгги марта кўрганимиз шу бўлди¹⁸⁹.

6. Нурматов Қурбонжон – 1901 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Ҳибсга олинган вақтда Файзиободдаги пахта пунктида ўт ўчирувчи бўлиб ишлаган. Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг думи деган айблов билан жазога тортилган. Бу ҳақда унинг фарзанди Ғоибжон Қурбонов шундай ҳикоя қилади:

«Отамни кўрмаганман. Чунки мен отам қамалганидан сўнг туғилган эканман. Уйимизда қўшотар милтиқ бўлар экан. Қариндошларимизнинг сўзларига қараганда, Файзиобод қишлоғининг навқирон айнаи кучга тўлган йигитларини 20-йилларда қўрбошилардан бири мажбурлаб олиб кетади. Шулар ичида дадам ҳам бўлиб, у қўрбошининг хизматига бормай, уч кун деганда қишлоғига қайтиб келади. Орадан йиллар ўтиб дадамиз ҳалол меҳнатлари билан давлат ишларига кўтарилади. Дастлаб колхозда звено бошлиғи бўлиб ишлаб, юқори ҳосил олган. Бу хизматлари учун дадамиз Москвага, қишлоқ хўжалиги кўрғазмасига юборилган. Ўша ерда унга патефон мукофот қилиб берилган. Кейинчалик қишлоқ кенгаши раиси бўлиб ишлаган. Шу орада раисларни турли тухматлар билан қамаш даври бошланган пайт сайлов даврига тўғри келади. Дадамиз ўша вақтда онам менга оғироёқ бўлгани учун сайлов марказига бюллетен қоғозларини ўзи олиб бориб ташлайди. Натижада айримлар «Хотинини сайловга келтирмади. У халқ душмани» деган иғвони тарқатадилар. Бу ҳам етмагандек, уйимиздаги қўшотар милтиқни баҳона қилиб, «Бу милтиқни босмачилардан олиб келган, Қурбон раисни чет эл разведкаси билан алоқаси бор» деган тухматни ҳам дадамизни бўйнилариغا қўйганлар.

Натижада дадамиз ишдан олиниб, Файзиободдаги пахта пунктида ўт ўчирувчи бўлиб ишлай бошлайди. Бу орада дадамизнинг танишлари, «Қурбон, қочиб кетгин. Вақтлар ўтиб ҳаммаёқ тинчигандан сўнг яна қишлоғингга қайтиб келасан», деб маслаҳат беришган вақтда, «Мен нимага қочаман. Ахир айбим бўлмаса. Бундай қилишга ғурурим йўл қўймайди», дейди. Шу

¹⁸⁹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1930 йилда туғилган) Боймирза Тожиалиевдан ёзиб олинди.

тарзда уйимизга НКВД ходимлари келиб, дадамизни қамоққа олганлар. Уни Фарғонага олиб кетишган. 1937 йили у ердан Тошкентга олиб кетишиб, ўша жойда отиб ташлашган экан.

Монтёрлик қилган кезларим қишлоғимиздаги хонадонларга кирар эканман, улар мендан кимнинг фарзанди эканлигимни сўрашар эди. «Қамалиб кетган Қурбон раиснинг ўғлиман», деб жавоб берсам, хонадон катталари кўзларида ёш билан, «Сизни отангиз биздек оилалар очликка гирифтор бўлган чоғимиз, қўлидан келганича ёрдам берган ва қаҳатчилик даврларида кўплаб оилаларни очлик азобидан сақлаб қолган экан», деб отам ҳақидаги билганларини айтиб беришарди. Бу гапларни эшитганимда, ўзимни тута олмай йиғлаб юборар эдим. Охир оқибат буларга чидай олмай Тошкентга ўқишга кетиб қолдим ¹⁹⁰.

7. Содиқов Фозил – 1901 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Сўзига қараганда, муқаддам судланмаган. Ҳибсга олинган вақтда колхозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8036-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 9 ноябрдан ҳисобланган. Босмачилик ҳаракатида фаол иштирок этганликда айбланган¹⁹¹.

Маълумотларга кўра, Фозил Содиқов от парваришини яхши кўрган. Унинг сеvimли отини Мадаминбек йигитлари олиб кетгач, отаси бекнинг ҳузурига бориб, фарзандининг отини қайтариб беришларини сўрайди. Мадаминбек отни беришини, бунинг эвазига ўғлини йигитлари сафида кўриш истаги борлигини айтади. Шу тарзда Фозилжон Мадаминбек қўшинида хизмат қилади. Бекнинг фожиали ўлиmidан сўнг Афғонистонга кетиб, 1924 йилда яна Файзиободга қайтиб келади. 30-йилларга келиб унинг қамалишида 20-йиллардаги Мадаминбек қўл остида хизмат қилганлиги сабаб бўлади.

Фозил Содиқовнинг набираси Ёқубжон Мансуров бобоси тўғрисида шундай хотиралайди: «Болалигимдан бобомизнинг ёнидан бир қадам ажралмас эдим. Ўша вақтларда бобом бошидан кечирганларини шундай ҳикоя қилиб берган:

¹⁹⁰ Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1938 йилда туғилган) Ғойибжон Қурбоновдан ёзиб олинди.

¹⁹¹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 90.

«Ўша қама-қама замонда Файзиободдан қирқ нафар йигит камалган бўлса, фақат менга тирик қайтиб келиш насиб қилди. Лагерда ҳар куни ишга чиқишимиздан олдин олдимизда уч-тўрт аравада худди ўтин тахлагандек ўлик маҳбусларни олиб чиқишарди. Ҳар кеча ётиш олдидан эртага ўша араваларнинг бирида мен бўлсам керак деган кўрқув билан тонг оттирар эдик. Кунларнинг бирида ҳамқишлоғим, колхоз раиси бўлган Тожиали ака келди. У менга: «Фозилжон, кенжа фарзандим Боймирза кўз олдимдан кетмаяпти. Ахир онасини ўлимидан сўнг менга боғланиб қолган эди. Боймирзанинг мўлтираб қараб турган кўзлари тушимга кириб чиқяпти. Фарзандларимизни олдига қайтмоқчиман», деди. Ўша вақтда мен Тожиали акани қандай қилиб бу жаҳаннамдан кетмоқчи эканлигини англаб етолмадим. Орадан бир неча кун ўтиб бояқиш Тожиали акани қочишга уринганликда айблаб отиб ташлаганликларини эшитдим. Уни қаерга кўмиб юборганликларини ҳам билолмадик. Чунки у ерда бундай ҳолатлар тез-тез содир бўлиб турар, кўмилганларнинг жойини суриштирганларнинг бошига ҳам шундай кўргиликлар тушар эди.»¹⁹².

Фозил Содиқовнинг хотиралари нақадар аччиқ ҳақиқат эканлигини «Кафансиз кўмилганлар» асаридаги куйидаги жумлалар ҳам тасдиқлайди: «Бизлар ўрмонда дарахт кесардик. Очликдан ҳолдан тойганлар, силласи қуриб, дам олиш вақтида ўрнидан туришга мадори етмай, ўтирган жойида ўлиб қолаберар эди. Бир куни бир неча одам бир чеккада бирдан уймалашиб қолди. Билсам, қандайдир ҳайвоннинг чала ўлиб қор тагида қолиб кетган бўлаги топилган экан. Ҳатто, яшаш учун бир-биридан қизғаниб, шуни хом еганлар ҳам бўлди. Ахир 1920 йилларда Волга бўйида ўз боласини ҳам одамлар еганку. Ленин ҳам буни иқроп қилиб ёзганку...

Лагерда ўлимнинг сабаби суриштирилмайди. Билган билади, билмаган йўқ, оёғига номер боғлаб, қаергадир олиб бориб яланғоч, кафан қаёқда, кийимларини ечиб олиб кўмиб келадилар. Бу ерда ўлган бебахтлар икки газ кафанлик докадан ҳам бенасиб бўлади. Бу ердаги маҳбусларни ўлимга лойиқ одамлар деб қаралгани учун, операция қилинганда тузалгунча ойлаб ётиши керак бўлса ҳам бир

¹⁹² Дала тадқиқотлари 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1953 йилда туғилган) Ёқубжон Мансуровдан ёзиб олинди.

ҳафтагача ётқизмай, ўлса ишда ўлсин деб ишга ҳайдашарди. Айниқса, ёвғон овқат, 10-12 соатли оғир меҳнат сабабли дабба, чурраси тушиш билан операция қилинадиганлар кўп бўларди. Вақтидан илгари ишга чиқариб, операция қилинган жойи сўкилиб, сочилиб кетиб, то ўлгунча қайта-қайта очиб, тикилаберарди. Аммо ишдан қолмаслиги керак»¹⁹³.

8. Саримсоқов Ҳокимжон – 1898 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Саримсоқ аминнинг тўнғич фарзанди. Моҳир чавандоз. 20-йилларда қуролланган тўдаларни бартараф этишда кўрсатган жасорати учун ҳукумат томонидан совғалар билан тақдирланган. Шу сабабдан аҳоли орасида «Ҳоким соқчи» номини олган.

Шу ўринда айтиш жоизки, ўтган асрнинг 30-40 йилларида одамларни яна бир даҳшатли кўрқув ҳисси қамраб олади. Бу нафақат собиқ совет ҳукуматинини қатағонлик сиёсати бўлиб қолмай, балки бўриларнинг қишлоқларни оралаши эди. Айтишларича, бўрилар кириб хонадонлардан болаларни олиб қоча бошлаган. Неча оналар шу тарзда гўдақларидан ажралиб қолган эканлар. Шундан сўнг одамлар бир қанча вақтга қадар уйларининг томларида яшашга мажбур бўлганлар. Файзиободда бўриларни хонадонларга йўлатмаслик учун аҳоли Ҳоким соқчига қишлоқни қўриқлаш вазифасини топширадилар. Одамларнинг тинчлиги учун кеча-кундуз от устида неча кунларни бедор ўтказган Ҳоким соқчини ҳам 1937 йилда НКВД ходимлари қамоққа оладилар.

Маълумки, Файзиобод ва унга қўшни Зилҳа қишлоғида 20-йилларда большевикларнинг мустабид тузумига қарши Алломбой, Алиёрбек, Муҳаммад Ҳожибек, Тешабой, Солиҳжон, Худойберди Эшон, Юсуфжон, Ҳамдамбек, Мадаминбек, Ғанихон исмли қўрбошилар кураш олиб борганлар. Айтишларича, Ҳоким соқчи ҳам шу қўрбошиларнинг бирига қариндошлик томонлари борлиги учун 30-йилларда уни «Муқаддам босмачилик вақтида босмачиларга ёрдам берган» деган айб билан қамоққа олганлар. Ўн йилдан сўнг қамоқ жазосини ўтаб қайтиб келган Ҳоким соқчи

¹⁹³ Бу ҳақда қаранг: Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. – Т.: «Шарқ», 1995.

уйланиб, етти фарзанд кўрган. Умрининг охиригача колхозда қоровуллик қилиб, 1964 йилда вафот этган¹⁹⁴.

9. Мирзобоев Норинбой(аслида Норимбой) – 1891 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Йирик бойлардан. Муқаддам фаол босмачи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8037-сонли иш бўйича 1937 йили отувга ҳукм этилиб, мол-мулки мусодара қилинган. Босмачилик даврида 50 нафар йигити билан бир қанча қизил аскарларни ўлдирганликда айбланган¹⁹⁵.

Норимбой Мирзобоевнинг ҳаётини ўрганиш мобайнида у Шакар қўрбошининг катта куёви бўлганлиги тўғрисидаги маълумотларга дуч келдик. Маълум бўлишича, Шакар қўрбошининг катта қизи Адолатхон Норимбой Мирзобоевга турмушга чиққан ва ундан Ўктамжон ҳамда Алломжон исми ўғил кўрган. Алломбой Норимов иккинчи жаҳон уруши жангтоҳларида ҳалок бўлди.

Адолатхоннинг иккинчи фарзанди Ўктамжон отаси ва қўрбоши ўтган бувиси Шакар қўрбоши туфайли собиқ советлар даврида кўп жабр чеккан. Ҳатто номзодлик диссертациясини ёқлаётган кезлари ҳам олтиариқлик «Ёзғувчи»лардан бири отаси ва энаси ҳақида юмалоқ хатни тегишли жойларга юборган экан.

Шу ўринда Норимбой Мирзобоевнинг қайнонаси Шакар қўрбоши тўғрисида. Бу ҳақда Алишер Ибодинов ва Юнусали Эминов ларнинг «Олтиариқ тарихидан лавҳалар» номли рисоласида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Қуйида ушбу китобдан Шакар қўрбоши ҳаётига доир айрим парчаларни келтириб ўтамиз:

«Шакар Қўрбоши асли Олтиариқдан. Полосоннинг ҳозирги 11-автокорхона пастидаги Лаҳадчи маҳалласида туғилиб ўсган. Бу ерда ҳозир ҳам унинг қариндош-уруғлари яшашади. Шакар Қўрбошининг отаси Уста Ҳолиқбой узоқ йиллар Олтиариқ бозорида оқсоқоллик қилган... Россияга вагонда пахта, ўрик ҳам жўнатган, обрўли ва бадавлат одам бўлган.

Унинг қизи Шакархон мана шундай шароитда ўсиб етишган. У отасининг эрка қизи, мағрур ва гўзал эди. Олтиариқдан жуда

¹⁹⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1961 йилда туғилган) Каримжон Саримсоқовдан ёзиб олинди.

¹⁹⁵ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: "Шарқ", 2008. С. 90.

кўплаб бойлар Шакархонга совчи қўйишарди. Аммо у буларнинг биттасини ҳам танламаган. Ниҳоят кўқонлик кўнчи бойлардан бири Отажон бойвачча деган йигит унга совчи қўяди. Шакархон кўқонлик йигитга тегишга рози бўлади. Лекин бир шарт билан: у Олтиариққа кўчиб келса!

Бироқ Отажон бойвачча ҳам мағрур йигит эди. У Олтиариққа ички куёв бўлишга унамайди. Икки ўртада ўтган аллақанча бордикелди, можаролардан сўнг ўрта йўл топилади; Отажон бойвачча Олтиариқ ва Қўқон оралиғидаги Қайрағоч қишлоғидан ҳовли-жой қилиб, шу ерга келишга ва келинни Қайрағочга олишга рози бўлади.

Отажон бойвачча Қайрағоч қишлоғидан сотиб олган ҳовли-жойини катта қўрғон қилиб ўрайди. Уйлар солади. Кенг ҳовли ўртасида ҳовузлар бўлиб, бу ҳовузларда тери ачитилар, 10-15 хизматкор уларни тозалаш, тайёрлаш билан банд эди. Отажон бойвачча тижорат ишлари билан кўп вақтларини саёҳатда ўтказар, катта хонадонни асосан Шакархон бошқарар эди. У йирик гавдали, куч-қувватга тўла, етук жувон эди. Гаплари ҳам шаддод, чўрткесар, эзмалик, майдагапликни ёқтирмас эди...

Отажонбой ва Шакархонлар уч қиз ва бир ўғил кўрадилар. Қизлари Турғуной, Лазокат ва Адолатлар¹⁹⁶ Қайрағочнинг одоб ва иффатда тенги йўқ, гўзал санамлари бўлиб етишадилар.

Биринчи жаҳон урушининг чўзилиб кетиши оқибатида Фарғона қишлоқларида етишмовчилик, очарчилик бошланиб қолди...Шу йили Отажонбой вафот этган, катта рўзғорнинг боши бўлиб, Шакархоннинг ўзи қолган эди. 1918 йил ёзи. Тўйчи Қўрбошининг Тошқўрғондаги уйига 20-30 қуролланган йигит ҳамроҳлигида чақмоқ телпак кийиб, ёнига қилич оingan, кўкрагига патронтош тақиб олган баҳодир бир жангчи кириб келди. Саломалиқдан сўнг:

– Мен Сизни танийман,— деди у киши. – Олтиариқни ўғри қароқчилардан ҳимоя қилишда катта хизмат кўрсатяпсиз.

¹⁹⁶ Лазокат Умарали Ибодиновга турмушга чиқиб, ундан Ҳалима исмли қиз кўрган. Кейинчалик улар 30-йилларда ажралиб кетишади. Аммо Лазокатхон бошқа турмуш қилмай ёлғиз қизининг тарбияси билан машғул бўлган. Қизи Ҳалимахон турмушга чиқиб икки ўғил ва бир қиз кўрган. Ҳалимахон узок йиллар мактабда ўқитувчилик қилган.

Аммо бизнинг Қайрағочга ўхшаш чекка қишлоқлар додига ким етади? Майда-чуйда қароқчи тўдалари кун бермаяпти. Ҳар куни талон-тарож, мусулмонларнинг мол-қўйи, жонига ҳам даҳл қилишяпти. Биз қўлимиздан келганича қаршилик кўрсатяпмиз. Аммо кучимиз кам. Ёрдам беришингизни сўраймиз.

– Сиз ким бўласиз?

– Мен Отажон бойваччанинг беваси Шакархонман...

– Ахир, Сиз... Аёл бошингиз..– дедию жасур Тўйчи қўрбоши ҳам довдираб қолди. Чунки у Шакархон билан Содик қўрбоши ўртасида бўлиб ўтган воқеаларни эшитган: Бунинг устига бу аёлнинг дадиллиги, тадбиркорлик ва жасоратда ҳеч қандай эркакдан қолишмаслигини яхши биларди.

– Хўп,– деди у,– Сиз бутундан бошлаб Шакар қўрбошисиз, Йигитларингиз менинг йигитларим ҳисобига ўтади. Улар қишлоғингизда туриб Қайрағочни ҳимоя қилишади. Сизни ўша ердаги 100 йигитга бош этиб тайинладим.

Ўша куни Шакар қўрбошининг йигитларига винтовкалар, қиличлар, ўқ-дори берилди. Шакар Қўрбошининг кенг ҳовлиси бу йигитларнинг қароргоҳига айланди...

Шакархон қишлоқ тинчлигини муҳофаза қилибгина қолмай, етим-есир, бева-бечораларнинг маиший аҳволи, озиқ-овқатидан ҳам хабардор бўлиб турган. Ўша пайтларда Қайрағочда Саидхожи исмли табаррук бир аёл яшаган. Ҳажга пиёда бориб келган бу аёл ўша ола-тасир, очарчилик замонларида 18 нафар ота-онадан буткул етим қолган болаларни хонадонига тўплаб боқиб тарбиялай бошлади. Шакар қўрбоши ана шу етимхонадан тез-тез хабар олар, Саидхожи эна болаларига тегишли озиқ-овқатни етказиб берар эди.

Ўша йил кузда Шакар қўрбоши ҳаётида фожиа юз берди. Бу фожиа уни қизил армиянинг шафқатсиз душманларидан бирига айлантирди. Шакар қўрбошининг ягона ўғли Одилжон ваҳшиёна ўлдирилди...

Ўғлининг ўлими Шакар қўрбошига қаттиқ таъсир қилади. Аммо у бошқа оналардек фақат дод-фарёд қилиш билан чекланб қолмайди... Одилжоннинг маъракаларини ўтказгач, Шакар қўрбоши Тўйчи қўрбоши олдига келади. Тўйчи қўрбоши Қорабой қўрбошини йигитлари билан унга қўшиб беради.

Шакар қўрбоши йигитлари билан Қайрағочга кириб келадилар. Бу пайтда Юсуф Тожибоев ҳам қизил армия отрядини Қайрағочга чақириб келган эди. Ҳар иккала отряд ўртасида жанг бошланди. Шиддатли тўқнашувлардан сўнг Шакар қўрбоши йигитлари билан чекинишга мажбур бўлишади...

Шундан сўнг Шакар қўрбоши ҳаётида кураш ва таҳликага тўла кунлар бошланди. Фарғона вилоят инқилобий қўмитаси бу аёлни қўлга туширган одам учун катта мукофот тайинлади. Қасоскор она атрофига жипслашган 50—60 нафар йигит гоҳ Олтиариқда, гоҳ Риштонда, гоҳ Фарғона шаҳри атрофларида пайдо бўлар, мавжуд қизил армия қисмларига зарба берардилар..

Шундай кунларнинг бирида Шакар қўрбоши қизи Адолатхонни Олтиариқлик Норимбойга узатади. Норимбой ҳам ислом лашкарлари сафидаги олд йигитлардан эди. Ўша тўйда қатнашган шоҳидлардан бири шундай эслайди:

– Кечқурун қўрбоши йигитлари тўйга бордик. Ўйин кулгидан сўнг йигитлар Шакар қўрбошининг кенг меҳмонхонасида тунади. Уруш пайти эмасми, ҳар бир йигит ўз милтиғини қучоқлаб ётарди. Тунда тўсатдан бирови уйқусираб қўлидаги милтиқ тепкисини босиб юборди. Қарангки, меҳмонхона тўла йигитларнинг биттасига ҳам тегмай, ўқ эшиқдан чиқиб кетди. Шакар Қўрбоши ўғли қасосини олиш учун курашдан қайтмас эди. Қизил Армия отрядлари Қайрағочга босиб кирди. Шакар Қўрбоши пастки маҳалла томонга қараб йигитлари билан чекинди. – Битта-битта бўлиб тарқалиб кетинглар! Ғуж бўлманглар! Тўдада учрашамиз! – Шундай дея Шакар қўрбоши от бошини пастқам кўча томонга бурди. Йигитлар эса битта-битта бўлиб турли томонларга қоча бошладилар. Қалин боғлар, пахса деворлар ўраган кичик ҳовлилар ичида улар худди қумга сингиган сувдек ғойиб бўлишди. Бу Шакар қўрбоши отрядининг ўзига хос хусусият– усулларида бири эди. Орқадан отилган ўқлардан бири Шакар қўрбоши отини йиқитди. Тизза бўйи тупроқ устига ағнаган отнинг жон аччиғида потирлаб, пишқириши визиллаб, учган ўқлар, ҳайқириқлар орасида ҳам Шакар Қўрбоши ўзини йўқотмади. Чопиб ўша ердаги уйлардан бирига кирди. Уй дарчасини тепиб очиб, ичкарига отилганида бир аёл титраб қақшаганича, қўрқиб бешиқдаги боласини қўриқлаб турарди. Орадан кўп ўтмай, уй ичига қуроли

қизил аскарлар бостириб киришди. Хонада икки аёл бир гўдакни юпатиб туришганди.

– Қани қўрбоши?!

– Чўл томонга кетди,– деди аёллардан бири. Аскарлар ҳовлиққанича ташқарига чиқиб, чўлга от чоптириб кетишди. Қизил аскарлар келгунга қадар Шакар Қўрбоши эркакча кийимларини ечиб аёл либосини кийиб олганди. Уни чақмоқ телпак ва беқасам тўнда кўриб ўрганган қизиллар эса таний олмай қолишган. Кексаларнинг хотирлашича, Шакархоннинг хавф туғилганида аёл либосини кийиб, эмизикли аёлдек бировларнинг бешиқда ётган чақалоғини эмизаётган бўлиб бешикка суяниб олиб жон сақлаган кунлари кўп бўлган.

Кўпчилик қўрбошилар Тожикистон ва Афғонистон томонларга кета бошлашди. Шакар қўрбошининг қариндошларидан бўлмиш Олимбойвачча ҳам Афғонистон томон отланди. Бироқ Амударёдан ўтаётган пайтда ўғли Тўланбой билан қўлга тушади. Ҳар иккаласи ҳам Шўро қамоқхонасида жон берадилар.

Орадан кўп ўтмай Шакар қўрбоши йигитлари яна Қайрағочга йўл оддилар. 21-йил охирларида бўлган жангларнинг бирида Шакар қўрбоши ҳалок бўлди.

Ўзбек аёллари орасидан чиққан бу ажойиб инсон тақдири шу тариқа фожиали тугайди. Шунини айтиш керакки, Шакар қўрбошининг қизлари Турғун, Адолат ва Лазокатлар ўқимишли аёллар бўлиб етишишади. Лазокат Кўқондаги машҳур аёллар педбилим юртини биринчилардан бўлиб тамомлаб чиққан эди. У узоқ йиллар «Байналмиал» артелига раислик қилди. Олтиариқ, Риштон, Миндон депараларида қуруқ мева тайёрлаш идораларида ишлади.

Кейинчалик унинг қариндош-уруғларини кўпи қатағон қилинди. Ўзининг номи эса унутилишга маҳкум эди. Бироқ, Шакар қўрбоши номи халқ хотирасидан ҳеч маҳал ўчмаган. Қайрағоч ва Олтиариқ қишлоқларида бу жасур аёл ҳақидаги эсдаликлар тилдан-тилга кўчиб юрарди¹⁹⁷«.

10. Маманазаров Холмат – 1894 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Қулоқ. Ҳибсга олинган вақтда

¹⁹⁷ Ибодинов А., Эминов Ю. Олтиариқ тарихидан лавҳалар. – Ф.: “Фарғона”, 1996. – 46-57-б.

колхоз раиси. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8076-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 20 октябрдан ҳисобланган. Босмачилик даврида босмачилар учун солиқ йиғишда, колхозга раислик қилган вақтда зараркунаңдалик билан шуғулланганликда айбланган¹⁹⁸.

Холмат полвон номи билан машҳур бўлган. Оқбуйра қишлоғидаги «Қаҳрамон»колхозига раислик қилган.

11. Солиев Холмат – 1898 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Ижтимоий келиб чиқиши ўрта ҳол деҳқон, кулоқ, савдогар. Ҳибсга олинган вақтда якка деҳқон. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 8042-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 9 ноябрдан ҳисобланган. Босмачилик даврида фаол босмачилардан бўлганликда ва қамоққа олиш чоғида қочганлиги учун атайин ғалла ва ем – хашак экинларини эмаганликда айбланган¹⁹⁹.

Холматжон Солиев тўғрисида «Давр овози»туман газетасида чоп этилган «Қатағонга учраган раис» номли мақолада қуйидагилар баён этилган:

«Эндигина 30-35 ёшга кирган Холматжон Солиев 1930 йилларнинг иккинчи ярмида Файзиобод қишлоғидаги жамоа хўжаликларининг бирида раис бўлиб ишларди. Раис бўлганда ҳам барчага баробар, холис раис эди. Айниқса ўта ночор оилаларга хўжалик бошқаруви томонидан ҳам, ўз ҳисобидан ҳам ғамхўрлик кўрсатарди. Шунинг учун ҳам уни қишлоқдаги кекса-ю ёш ҳурмат қиларди. Бу ўз навбатида хўжалиқда пахта топшириш режалари ортиғи билан бажарилишига ҳам омил бўларди.

Бир куни ишдан жуда кеч қайтди. Турмуш ўртоғи Халчахон иссиқина ўраб қўйилган овқат билан бирга чой дамлаб келди. Фарзандлари эса аллақачон ухлаб қолишганди.

Шу пайт ташқаридан қадам товушлари эшитилди. Уй эшиги таққиллади. Холматжон Солиев эшикни очиб ташқарига чиқди. Не кўз билан кўрсинки, «чарм курткали»лар. Қатағон деган иллат навбатдаги қурбонини излаб келган эди. «Нега? Нима учун? Қайси айбим учун? Ким айтди?» деган саволлар ўринсиз эди. Номига рўйхатга тушдингми, қатағон барибир ўз домига тортиб

¹⁹⁸ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 90.

¹⁹⁹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 91.

кетаверарди, олимми, раҳбарми, ҳалолми, инсофлими – буларни ҳеч ким ҳисобга олмасди.

Халчахон ая фарзандларини ўз бағрига босганича юм-юм йиғлаб қолаверди. Дарвозадан чиққан Холматжон Солиев бу дарвозадан қайтиб кирмади, қишлоғига қайтиб келмади, Олтиариқ заминини яна кўрмади...²⁰⁰«.

Холматжон Солиев тўғрисида унинг фарзанди Умрзоқ Солиев шундай хотиралайди: «Отамизни бир кечада қамоққа олиб кетдилар ва бир неча кун Олтиариқда ушлаб турдилар. Мен ўша вақтда етти ёшга кирган эдим. Отамни кўргим келиб йиғлайверганимни кўрган бобом мени эшакка ўтқазиб, Олтиариққа олиб борди. «Отасини кўриб келсин, бўлмаса ичкиб қолади» дер эди-ю, аммо мендан кўра ҳам бобом фарзанди қамалганидан жуда эзилиб кетган эди. Мен отамни қанчалик яхши кўрсам уни отаси, яъни Солижон бобом ҳам фарзандини шундай яхши кўрарди-да. Афсуски, Олтиариқда бизга, «Халқ душмани билан учрашиш мумкин эмас», деб отам билан кўришишга рухсат бермадилар. Бобом фарзандини, мен эса отамни кўролмай Файзиободга йиғлаб қайтиб келдик. Ўшандан буён отамизнинг тақдири бизга номаълум бўлиб қолди. Уч фарзанд ота меҳрига зор бўлиб ўсдик»²⁰¹.

12. Аҳмедов Зикриёхон – 1918 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Файзиобод қишлоғидан. Ижтимоий келиб чиқиши йирик сармоядор фарзанди. Ҳибсга олинган вақтда колхоз омборчиси. Зикриёхон Аҳмедов бойнинг фарзанди, колхоз мулкани талон-тарож қилган, деган тухмат билан суд қилинган. Жазо муддатини ўтаб қайтиб келгач, 1974 йилда вафот этган²⁰².

Зикриё Аҳмедов тўғрисида суриштиришларимиз натижасида шу нарса маълум бўлдики, у Фарғона водийсида энг кўзга кўринган маҳаллий сармоядор Сайид Аҳмадхўжанинг фарзандларидан бири бўлган.

Шу ўринда Сайид Аҳмадхўжа тўғрисида. Марғилон уездининг ўзида 1897 йилга келиб ўттизга яқин сармоядорлар кўлида пахта тозалаш заводлари мавжуд бўлганлиги стастик маълумотларда

²⁰⁰ Ҳақимов О., Раҳмонов А. Қатағонга учраган раис // “Давр Овози”. 2005 йил, 7 май.

²⁰¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1930 йилда туғилган) Умрзоқ Холматовдан ёзиб олинди.

²⁰² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Файзиобод қишлоғида яшовчи (1961 йилда туғилган) Ақромжон Зокировдан ёзиб олинди.

кўрсатиб ўтилган бўлиб, унда Саййид Аҳмад Ғиёсхўжаевга тегишли пахта заводи 1893 йилда қурилганлиги таъкидланади²⁰³.

Саййид Аҳмадхўжа тўғрисидаги қизиқарли маълумотлар Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» асаридан ҳам ўрин олган:

«...Эски Марғилонда қозигузарлик эшон Ғиёсиддинхўжамнинг ўзлари ва ҳам бу зоти шарифнинг катта ўғиллари Саййид Аҳмадхонхўжам Марғилонда ва Тошлоқда пахта зовутлари бино қилдилар. Бу хўжамни кўриб Мулло Абдурахмонхўжа эшон зовутлар бино қилдилар. Сўнгра Мулло Мирзо Олимбой, Муҳаммадшоҳхўжа Саййид Мусохўжа ўғли, Мулло Муҳаммаджонбой ва ҳам Мулло Отабек ва бошқа бойлар зовут солиб ҳаммалари жуда равнақ топдилар...

Ушбу замони тинчда Марғилон уездида ва хусусан, Эски Марғилонда ва ҳам Янги Марғилонда ислом дини миллати ҳанафиядаги мўминлар ичиндаги дини мусулмонийга маҳкам ушлаган ва шариат айвонида ўтириб, роҳат қилмасликни ўзига лозим кўрган ва оммаи муслиминни бир кўз билан кўрадиган, рўза ва ифтор, қурбонлигини ўз вақтида қилиб турадиган, хатми хожани тарк этмайдиган, ўз вақтида бечораларга закот берадиган, шундай шариат ошу нонларини пиширганда янги тунликка чиқариб бермасдан, Ҳазрати Худованд раҳматидан умид тутиб, ғазабидан сақлаб қоларми экан деб, ризолигини излаб, мадраса ва қорихона, масжид қуриб, садакаи жория учун ўз дунёи ҳалолини сарф қилиб турган киши кимдир?

Аввал биринчи даражада – Эски Марғилонда Қозиён жамоаси Қилич Бурҳониддин уруғларидан Мулло Саййид Аҳмадхонхўжам валади ҳожи Ғиёсиддинхўжа эшон марҳум ўғли. Қозиён хонақоҳларининг қошига тарих 1320 (милодий 1902) ҳижрийда бир олий қорихона, мактабхона солиб бино этган ва унга вақф тайин қилибдилар. Иккинчи [бошқа ўғиллари] шул маҳаллада ўз қаср эшиклари рўпарасидаги Ҳазрати Бобохон шайх ул-исломни бир Тути кўҳна (Эски тут) мадрасаси ва қорихонанинг ҳамма иморатларини бузиб ташлаб, тарих 1325 (милодий 1907) йили бошлаб бир катта мадрасаи Жомеъ маъа (билан, ва) қорихона, мактабхона бино қилдилар. Тамоми курсибандлари мармардан, арманий усталарни олиб келиб ишлатиб, баланд кўтартириб, катта

²⁰³ Обзор Ферганской области за 1897 г. Новый Маргелань, 1899. С.76.

Жомеъ масжидининг айвони ва ҳам хонақоҳи деворлари, дарсхоналари хишти пухтадан, кўча тарафи айвони, хонақоҳу дарсхонаси, томоми девор ишдан қутилиб, тепасини ёпмоқ ҳаракатига тушдилар. Бу санада, ниҳоят, масжиду хонақоси битганда, анча қиёс қилиб айтадилар, яна икки йил, яъни 1909 йилда шул мадрасаи Жомеъ тамоман тайёр бўлинур экан. Андоғ бўлса, жудда катта пул сарф бўлинур. Фиёсиддинхўжа Эшонхожи Худо раҳматли жуда олийҳиммат, мақбули омма ва соҳибдавлат, имонли, соҳиби эҳсон ўғилларини худойим берибди. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши. Бири яхши мулло бўлган, мадрасаи Мир Мусулмонбойга мударрис. Яна бўлак ўғиллари ҳам яхши давлату обрў топган кишилардир. Хўжамнинг ўзлари Марғилон маҳкумида ҳозирда биринчидурлар. Худо офатлардан сақласун. Соҳибзовут (соҳиби завод), соҳибдавлат, соҳибқбол ва хайру эҳсондир.

Камина Фарғонада Хўқанд шаҳридаги катта мадрасаларни кўрдим. Бу хўжамнинг қурилган мадрасаларининг тарҳи ва сурати ҳеч мадрасада йўқ ва сарфи харажати ҳам ўша катта мадрасаларга кетган сарфдан зиёда бўлса ҳам ажаб эмас. Таъриф қилинса ёлгон эмасдур ва ҳар ким кўрса сўнгра билинур. Масжид ва хонақоҳида ҳеч ким бу тасвирда масжиду хонақоҳ қилмабди ва сарфу харажатига чидай олмайди. Мадраса учун вақфларини тайёрлаб қўюбдурлар. Хўжаларнинг ота-оналарига раҳмат ва юз минг раҳмат демак керак»²⁰⁴.

ЗИЛҲА ҚИШЛОҒИ

«Зилҳа» номининг келиб чиқиши тўғрисида зилҳаликлар орасида қуйидаги ривоят сақланиб қолган. Айтишларича, қадимда Чин мамлакати подшоҳининг Зулайҳо исмли, яккаю ёлғиз, гўзалликда тенги йўқ қизи бўлиб, у ногаҳон касаликка чалинади. Табиблар маликани қанча даволамасинлар, қилган саъйи ҳаракатлари зое кетади. Умидсизликка тушган Подшоҳ бу масалада савдогарларга мурожаат қилади. Савдогарлардан бири Хоразм ўлкасида шифобахш қум борлиги ҳақида подшоҳга эшитганларини сўзлаб беради. Шунда ўша шифобахш қумдан олиб келиш учун подшоҳ қўп сонли карвон билан одамларни Хоразмга юборади.

²⁰⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: “Маънавият”, 1999. - 52-67-б.

Буни қарангки қум орқалаган карвонинг боши Акбарободга охири эса ҳозирги Зилҳа ҳудудидаги етиб келганида малика Зулайҳонинг оламдан ўтганлиги ҳақида хабар етиб келади. Ноилож қолган карвон аҳли барча қумни ўша жойнинг ўзига тўкиб кетган экан²⁰⁵. Ўша-ўша бу жойларда шифобахш қумлар пайдо бўлиб, уни кишилар малика Зулайҳо номи билан атаганлар. Вақтлар ўтиши билан Зулайҳо номи Зилҳа деб юритилган экан²⁰⁶.

Шу ўринда Хитой подшоҳи ва Зулайҳо тўғрисидаги ривоят хусусида баъзи бир мулоҳазаларни келтириб ўтсак.

Тарихдан маълумки, ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенд хонлигида тахтда ўтирган хожаларнинг дастлабкиси Офокхожанинг (1625-1695) отаси Хожа Муҳаммад Юсуф Қошғар саййидларидан Саййид Алоуддин авлодларидан Мир Сайид Жалилнинг қизи Зулайҳо бегимга уйланган эди. Қошғар мазорларини тадқиқ этган япониялик олим Сугавара Жуннинг таъкидлашича, Қошғар шаҳрига қарашли Қўрғон қишлоғида жойлашган Офок хожанинг онаси Зулайҳо бегим мазорининг қабр тошида Марғилон сўзи ҳам сақланиб қолган. Бироқ бошқа сўзларнинг ўчиб кетганлиги боис, Марғилон номининг Зулайҳо бегим билан қандай боғлиқлик жойи борлигини аниқлаш имкони бўлмаган. Шундай бўлса-да, муҳтарам Сугавара Жуннинг ушбу маълумотлари бизга айрим тахминларни билдиришимизга имкон берди.

Бизнингча, Зулайҳо бегим ҳам ота томонидан асли марғилонлик саййидлар авлодидан бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас ва шу сабабдан кейинчалик унинг қабр тошига Марғилон номи ҳам бежиз киритилмаган кўринади²⁰⁷. Эҳтимол, «Зилҳа» номининг

²⁰⁵ Наманган вилоят Наманган тумани, Ўрта Ғирвон қишлоғидаги Ўн бир Аҳмад зиёратгоҳи яқинида жойлашган қумликлар тўғрисида ҳам худди шундай мазмундаги ривоят сақланиб қолган. Ривоятга кўра, подшонинг ёлғиз қизи касалга чалинибди. Шунда подшоҳ қизини даволаш учун Арабистондан шифобахш қумни олиб келтирмоқчи бўлибди. Табиблар қумни олиб келганларида подшоҳнинг қизи вафот этган экан. Шунда улар подшоҳдан қумни энди қаерга ташлайлик деб сўрашса, подшоҳ “Ўн бир Аҳмаднинг ёнига ташланглар” дебди. Ўша-ўша Ўн бир Аҳмад мазори олдидаги қумлик шифобахш хусусиятга эга бўлиб, кимки келиб унга тушса дардидан халос бўлар экан.

²⁰⁶ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Зилҳа қишлоғида яшовчи (1926 йилда туғилган) Мустафоқул Турдиевдан ёзиб олинди.

²⁰⁷ Абдулаҳатов Н., Алишер Бек. Хожам Подшоҳ зиёратгоҳи. – Ф.: “Фарғона”, 2009. 24-б.

келиб чиқиши Офоқхожанинг онаси Зулайҳо бегим билан боғлиқдир. Чунки ўтмишда Зулайҳо бегим номи Офоқхожадек улуғ зотнинг онаси сифатида Шарқий Туркистон ва Фарғона водийси халқлари учун малика аёл сифатида талқин этилган бўлиши мумкин. Бу фақат бизнинг тахминларимиз, холос.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда кўра, 1909 йилда Зилҳа қишлоғида жами 1591 нафар аҳоли истиқомат қилган²⁰⁸.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида собиқ шўроларнинг қаттол тузуми туфайли зилҳалик қанчадан қанча кишилар қатағон қилинган бўлиб, уларнинг айримлари тўғрисида маълумот келтириб ўтамиз.

1. Юсупов Қаҳҳор – 1900 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Зилҳа қишлоғидан. Рухонийлардан, собиқ фаол босмачи. Ҳибсга олинган пайтда колхоз раиси. НКВДнинг Фарғона шаҳар бўлими тақдим этган 13579-сонли иш бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 13 ноябрдан ҳисобланган. Атрофида босмачи унсурларни тўплаб, улар билан биргаликда колхозни хароб қилмоқчи бўлганликда, мунтазам равишда колхозчиларни қўрқитиб келганликда айбланган²⁰⁹.

Қаҳҳорали Юсупов тўғрисида Нурматжон Мирзаолимов қуйидагиларни ҳикоя қилади: «Қаҳҳорали Юсупов колхоз ташкил топгунга қадар деҳқончилик билан шуғулланган. Сўнра колхозда меҳнат қилган. Унинг ташкилотчилиги ҳисобга олиниб, 1935 йилда колхозга раис қилиб сайлашган. Колхозда ҳар йили режаларни ошириб бажарган. 1937 йилда режаларнинг барча турларини бўйича ошириб бажарганлиги учун колхозда тантанали мажлис ўтказилади. Шу мажлисда марказдан келган вакилга, яъни Содиқжон Болтабоевга правления аъзоларининг қарорига мувофиқ тўн кийдирилади. Кейинчалик қатағонлик сиёсати авжига чиққан кезлар айрим ғаламис кишилар «Раис халқ душманларига тўн кийдирган» деган мазмунда юмалоқ хатни ёзишган. Натижада Қаҳҳорали Юсупов ҳибсга олиниб, 1937 йилда Архангелскка сургун қилинган ва ўша ерда вафот этган»²¹⁰.

²⁰⁸ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.95.

²⁰⁹ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С.56.

²¹⁰ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Зилҳа қишлоғида яшовчи (1956 йилда туғилган) Нурматжон Мирзаолимовдан ёзиб олинди.

Зилҳалик меҳнат фахрийси Мустафокул Турдиев қуйидагиларни ёдга олади: «Қаҳҳорали Юсупов ҳар доим қизил отини миниб, далама-дала юрганини кўп кўрганмиз. Жуда ювош, ҳалол инсон бўлган. Дехқончиликка шу қадар меҳр қўйган эдики, эртадан кечгача даладан келмас эди. Шундай беозор кишини «халқ душмани» деган айблов билан қамоққа олганларида ҳеч ким бунга ишонмаган эди»²¹¹.

Буни қарангки, Қаҳҳорали Юсуповнинг кенжа қизи Хоринсо ая хонадонига борган пайтимиз ажойиб воқеа устидан чиқиб қолдик. Шу куни Хоринсо аянинг туғилган куни бўлиб, ўша пайтда отасини ёдга олиб ўтирган экан. Бизни кўриб ўзини йиғидан тўхтата олмади. Чунки етмиш олти ёшни қарши олган Хоринсо ая кун бўйи отасининг туҳмат туфайли умри хазон бўлганлигини фарзанд ва набираларига сўзлаб ўтирган экан. Биз билан суҳбат давомида Хоринсо ая отаси ҳақида қуйидагиларни айтиб берди:

«Мен бир яшар чақалоқлик вақтимда отамизни қора машинадагилар келиб олиб кетишган экан. Ўшандан буён оиламиздагилар «қора машина» деса юрагимизни олдириб қўйганмиз. Ахир ўша балою офат бизни меҳрибон отамизни бағримиздан юлқиб олган эди-да. Аҳмаджон, Маҳмуджон исмли икки акам ва Адолатхон исмли опам билан биз тўрт нафар фарзанд чириллаб қолавердик. Ота меҳри нима эканлигини билмай ўсдик. Шу сабабдан Назокатхон онамиз ёлғиз боши билан бир умр кўзида ёш билан бизни катта қилди»²¹².

Шу ўринда Содиқжон Болтабоев хусусида. Маълумотларга кўра, Содиқжон Болтабоев Фарғона округ ижроқўми раиси, Самарқанд, Тошкент шаҳар партия қўмитаси котиби, Ўзбекистон компартияси мафкура масалалари бўйича котиби бўлиб ишлаган. Қатағонлик даврининг қурбони бўлган²¹³. У ҳақда «Қатағон қурбонлари» китобида қуйидаги маълумотлар баён этилган:

«Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий комитети котиби Акмал Икромовнинг Сталин, Молотовга 1937 йил 15 июлда Тошкентдан йўллаган 1263/ш-сонли шифр

²¹¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Зилҳа қишлоғида яшовчи (1926 йилда туғилган) Мустафокул Турдиевдан ёзиб олинди.

²¹² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Зилҳа қишлоғида яшовчи (1936 йилда туғилган) Хоринсо Турғуновадан ёзиб олинди.

²¹³ Ушбу маълумотлар С.Болтабоевнинг қизи 1937 йилда туғилган Фарғона шаҳри Маърифат кўчасида яшовчи Дилбархон Зокировадан ёзиб олинди.

телеграммасида барча ўзбек ходимларни текшириб чиқиб, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси бўлиши мумкин бўлган икки ўртоқни танлаб олдик, уларни партиямизга ва унинг сталинча Марказий Комитетига сўзсиз садоқатли деб ҳисоблаймиз, деб ёзган:

«Биринчи номзод ўртоқ Болтабоев (Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг учинчи котиби).

1927 йилгача ишлаб чиқаришда меҳнат қилган, давлат ишида тажрибага эга, бир йил округ ижроқўми раиси бўлган, икки йил Марказий контрол комиссияси раиси ва Ишчи-деҳқон инспекцияси халқ комиссари ҳамда сўнгги уч йилда Тошкент шаҳар партия комитетининг котиби бўлган.

Иккинчи номзод ўртоқ Тўрабеков. У ҳам 1925 йилдан раҳбарлик ишларида – бир йил Окружком котиби бўлиб ишлаган, 1931 йилдан 1934 йилгача Ўзбекистон Марказий контрол комиссияси раиси, бир йил Москвада ўқиган, яқинда Тошкентга қайтган.

Ўртоқ Болтабоев анча содиқ ва салобатли ходим, фақат саводхонлик етишмайди, бирор жойда ўқимаган. Агар у тасдиқланса, у ҳолда, ҳеч бўлмаганда, бир йилга Марказий Комитет курсига ўқиш учун олиш зарур... Ўртоқ Болтабоевни жуда ҳам муносиб номзод деб ҳисоблаймиз, Тўрабековни ўринбосар қилиб тасдиқлаш мумкин. Совет тартибидаги бу ўзгаришни расмийлаштириш шакли ҳақида Сиздан маслаҳат беришингизни илимос қиламан...

Ушбу хат олингач, Сталин Ежовга Ўзбекистон раҳбариятида ўзгариш қилиш тўғрисида кўрсатма беради. Ежов 1937 йил 17 июлда Тошкентга Ички ишлар халқ комиссари Н.А. Загвоздинга мана бу телеграммани йўллайди: «Зудлик билан ҳар томонлама учинчи котиб Болтабоевни ҳамда Марказий контрол комиссияси раиси Тўрабековни текширинг. Қатъиян текширилган ва аниқланган барча материалларни ўртоқ Сталинга хабар қилишим учун шошилиш менга юборинг. Материалларни тўплаш, текшириб чиқишни қатъиян махфий тартибда амалга оширинг. Болтабоев ва Тўрабековдан биринчисини Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси, иккинчисини эса ўринбосар қилиб тайинлаш мўлжалланмоқда, Фриновский».

И.В.Сталин 1937 йил августидаги, 1167-сонли шифр телеграммани Тошкентга Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетига

йўллайди. Унда шундай дейилган: «...Болтабоевни Халқ Комиссарлари Совети раислигига кўтариб бўлмайдди, чунки уни ҳам қамоққа олинганлардан Рисқулов, Хўжанов, Отабоев, Файзулла Хўжаевлар бадном қилмоқдалар, Тўрабековни Халқ Комиссарлари Совети раислигига кўтаришга уриниб кўринг. Бизнингча, Ўзбекистонда антисовет элементлар билан кураш олиб борилмаяпти. Икромов эса ана шундай элементлар орасида қолган, уларни кўрмайпти, аҳамият бермаяпти. ВКП(б) марказий Комитети котиби Сталин».

Шундай қилиб, Марказ «катта террор» олдидан Ўзбекистон раҳбариятида маълум ўзгаришларни амалга оширган»²¹⁴.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадикки, марғилонлик Абдуваҳҳобхўжанинг набира куёви, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раислигига номзоди кўрсатилган Содиқжон Болтабоев Файзулла Хўжаевнинг ҳаммаслақларидан бири сифатида «миллатлар доҳийси» Сталин томонидан тасдиқдан ўтмаган. Бу эса унинг кўп ўтмай қатағон этилиши учун «етарли асос» бўлиб хизмат қилган.

2.Мўйдинов Муҳаммаджон – 1869 йилда туғилган. Олтиариқ тумани Ленин колхозида истиқомат қилган. Собиқ қулоқ, собиқ шариат қозисининг ўғли. Ҳибсга олинган вақтда кохозчи. НКВДнинг Олтиариқ район бўлими тақдим этган 13746-сонли иш бўйича 8 йил меҳнат тузатув лагерига ҳукм этилган, жазо муддати 1937 йил 30 ноябрдан ҳисобланган. Аҳоли орасида мунтазам мағлубиятчилик тарғиботи олиб борганликда айбланган²¹⁵.

ПОВУЛҒОН ҚИШЛОҒИ

Айтишларича, қишлоқнинг номи дастлаб «Пок бўлғон» деб аталиб, кейинчалик Повулғон деб юртилган экан. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, «Повулғон сўзи асли мўғул тилига хос паулган «қўниш жойи», ўрда манзил сўзи асосида вужудга келган».²¹⁶

²¹⁴ Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2009. 3-5-б.

²¹⁵ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарқ”, 2008. С. 253.

²¹⁶ Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳди луғати... 118-б.

«Фарғона вилоятининг аҳоли яшайдиган жойлар рўйхати» номли китобдаги маълумотларда кўра, 1909 йилда Повулғон қишлоғида жами 1905 нафар аҳоли истиқомат қилган²¹⁷.

Қишлоқ қадимда Эшакчи, Каллахўр, Узумчи, Жинни маҳалла, Юқори маҳалла, Оқ масжид сингари маҳаллалардан иборат бўлган. Қишлоқ ҳудудида Умоч ота номли зиёратгоҳ мавжуд. Шунингдек, Повулғон қишлоғида 1903 йилда Уста Йўлдош томонидан қурилган Абдуллоҳ Ансорий номи билан аталувчи масжид жойлашган.

Ўтган асрнинг 20-30 йилларида бу қишлоқдан ҳам бир қанча оилалар қулоқлаштирилган ва қатағон қилинган. Шулардан бири Турсунбой эшон ва унинг Мамажон ҳамда Исоқжон исми шоғирдларидир.

1. Мадорипов Турсунбой – Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғидан. 1890 йилда таваллуд топган. Унинг отасини Мамадориф Оқпўстин деб аташган. Уларнинг тегирмони бўлган. Шу сабабдан колхозлаштириш даврида уларни қулоқ қилганлар²¹⁸. Ўтган асрнинг 30-йилларида диний илми бўлгани учун қатағон этилган. Жазо муддатини ўтаб қайтгач, 1952 йилда яна қамоққа олинган. Қамоқдан қайтгач, Повулғоннинг адирида деҳқончилик қилган. Уни Турсунбой халфа ҳам деб аташган. Турсунбой эшон повулғонлик Тожирайим савдогарнинг Саодатхон исми қизига уйланган. Аммо фарзанд кўрмаган.

Ўзбекистон Марказий Давлат архивида Турсунбой Мадориповнинг фаолиятига доир қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Олтиариқ райони Повулғон қишлоғида «Сочли эшонлар» деб аталувчи совет ҳокимиятига қарши бўлган гуруҳнинг собиқ раҳбари Турсунбой эшон Мадорипов истиқомат қилади. У Фарғона водийсида кўп сонли муридларга эга бўлиб, совет ҳокимиятига қарши олиб борган фаолияти учун икки марта судланган.

«Коммуна» газетасининг 1960 йилнинг май ойидаги сонидан унинг жамият учун зарарли бўлган ҳатти-ҳаракатларини ҳикоя қилувчи фельетон чоп этилди. Шундан сўнг у билан шахсий суҳбат ўтказилиб, тушунтириш ишлари олиб борилди. Натижада Мадорипов эшонликдан воз кечиб, бу ҳақда «Коммуна» газетасига

²¹⁷ Список населенных мест Ферганской области. Скобелев, 1909. С.96.

²¹⁸ Дала тадқиқотлари. 2008 йил. Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғида яшовчи (1913 йилда туғилган) Муҳаммаджон Сидиқовдан ёзиб олинди.

мақола ёзди. Шундан сўнг К.Маркс колхозининг колхозчилари олдида Мадорипов ўзининг олдинги йўл қўйган хатолари тўғрисидаги берган баёноти эшиттирилиб, Ўзбек кино ходимлари томонидан экранлаштирилди ва аҳолига кўрсатилди. Ҳозирда Мадорипов колхозда узумчилик билан шуғулланиб келмоқда».

Давлат органлари томонидан Турсунбой Мадорипов шахсига бу қадар жиддий эътибор берилганлигининг сабаби нимада? Нима учун уни икки марта Сибирь томонларга сургун этишган? Биз бу саволларга жавоб излашдан олдин атоқли олим Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтмоқчимиз:

«Эсимни танибманки, миллат қадрини ўйлаганлар — «миллатчи» деб маломат қилинди. Жамиятнинг нуфузли қатлами бўлган тадбиркору мулкдорларни — «синфий душман», ер-сув эгалари, бир неча таноб жойи бўлган қўли гул деҳқонларни — «қулоқ» деб айбладилар. Насл-насабингиздан оғиз очсангиз — «ирқчи»сиз. Ўз халқингиз тарихини билишни истасангиз — нияти бузуқ, худбин, «ёт унсур»сиз. Руҳонийларни — «афъюнкор» деб сазойи этдилар. Она тилингизда хиргойи қилсангиз майли, бироқ илмий фикрлашга журъат этсангиз—қолоқсиз. Ўз ватанингиздан баҳс очсангиз—оғзингизга урдилар. Туркий фуқаро эканингизга иқрор бўлсангиз—«пантуркист» сиз. Мўмин-мусулмонмисиз? А-ҳа, «панисломист» сиз. Рўза тутиб, намоз ўқисангиз — энг камида шахсий варақангизга ёзиш шарти билан ҳайфсан оласиз. Вафот этган отангизга ёки онангизга жаноза ўқитсангиз—фирқа билан хайрлашаверинг, ишдан ҳам қувиласиз балким. Ўғлингизни хатна қилдирсангиз, шармандаю шармисор бўласиз. Аксарият, миллатни миллат қиладиган, унинг қиёфасини белгилайдиган кўп асрлик миллий, диний урф-одат ва тамойиллар «эскилик сарқити» деб тақиқлаб қўйилди. Алқисса, том маънодаги янгилик сарқитлари оилани ва жамиятни издан чиқаза бошлаган эди»²¹⁹.

Таъкидлаш жоизки, собиқ шўро ҳукумати олиб борган даҳрийлик тарғиботи жараёнида ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб нафақат Олтиариқ тумани ёхуд Фарғона вилоятида, балки, бутун Ўзбекистондаги даврий матбуот саҳифаларида дин мавзусига танқидий жиҳатдан қараб келинган. Бундан мақсад эса халқнинг онги ва қалбидан диний тушунчаларни чиқариб ташлаб, диний

²¹⁹ Ғайбуллоҳ ас-Салом замондошлари хотирасида. – Т.: “Тошкент ислом университети”, нашриёти, 2002. 163-б.

маросимларни бутунлай йўқ қилиш, барча инсонларга даҳрийлик ғоясини сингдиришдан иборат эди. Инсонлар онгига даҳрийлик ғояларини зўрлаб тиқиштириш миллий маданият ва қадриятларимизга катта зарба бўлди. Аммо коммунистик мафкурага асосланган мустабид тузум халқнинг турмушидан ислом динини сиқиб чиқара олмади, чунки ахлоқ-одоб, маънавият ва маданиятимиз сарчашмаси бўлган ислом асрлар давомида халқимиз ҳаётига чуқур сингиб кетган эди. Бу ҳақда шарқшунос олим, тарих фанлари доктори Бахтиёр Бобожонов ўзининг «Марказий Осиёда ислом» номли мақоласида жумладан қуйидагиларни келтириб ўтади:

«...30-йилларнинг бошларидаёқ исломнинг сиёсий ёки ҳуқуқий мавқеи ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Кўп сонли мусулмон олимлар отиб ташландилар, Сибирь ёки собиқ иттифоқнинг бошқа минтақаларига сургун қилиндилар.

Яқин ўтмишга назар ташлаб шуни айтиш мумкинки, бундай ўйламасдан, зўравонлик билан олиб борилган дунёвийлаштириш (кейинроқ тўлиқ, «атеистлаштириш») 70-80 йил ўтиб, давлат арбоблари ва диндорларнинг қатор муаммоларга дуч келишига олиб келди. Айни шу ўтган асрнинг 30-йилларида диний муассасаларнинг (мадраса, мактаб ва масжидлар) вақфлари тамомила тугатилди, уларнинг ўзлари эса деярли тамомила ёпиб қўйилди. Бинолари эса турар жойлар, омборхоналар, ремонт устахоналари ва ҳоказоларга айлантирилди. Қолаверса, зўрлик билан дунёвийлаштириш жангари атеизм билан биргаликда ҳам кўпчилик маҳаллий аҳолининг диний руҳиятини узил-кесил маҳв эта олмади. Анъанавий оилаларда кекса авлод ўз зурриётларини диний эътиқод асослари, шариат аҳкомлари ва ислом одоб-ахлоқи билан таништиришга ҳаракат қилди. Қамоқ ва қувғинлардан қутулиб қола олган айрим уламолар жонларини хатарга қўйиб бўлса-да, диний илмларни ўрганиш истагида бўлганларни яширинча ўқитишда давом этдилар»²²⁰.

Бундан кўринадики, Турсунбой эшон ҳам шундайлар жумласидан бўлиб, узоқ вақтга қадар таъқиблар ва таҳқирлар остида умр кечирди. Бу ҳақда Турдимат Мамажонов шундай ҳикоя

²²⁰ Бобожонов Б. Марказий Осиёда ислом // Ислам ва ҳозирги замон. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010. 32-33-б.

қилади: «Эскича илмдан хабари бор деган айблов билан Турсунбой эшонни 1952 йилда 25 йилга қамоқ жазосига ҳукм этганлар. У эллигинчи йилларнинг охирларида қамоқдан қайтиб келди. Ўша вақтда унинг аҳволи жуда танг ва касалванд, ҳатто бир кўзи кўрмай қолган эди. Шу тарзда узоқ яшамади. У 1962 йилда Повулғон қишлоғида вафот этиб, Тўқлимозор қабристонига дафн этилди²²¹.

Турсунбой эшоннинг қамоқхонада кечирган азоб-уқубатлари туфайли кўзи кўрмай, оёқдан қолганлиги тўғрисидаги маълумотларни қоғозга туширар эканмиз, самарқандлик машҳур мутафаккир, машғум қатағон Қурбони Сайид Ризо Ализоданинг (1887-1945) Владимир шаҳри турмасида ўлими олдидан кўйлагини парчалаб, унинг бўлақларига бутун бадани ва аъзоларидан кечирим сўраб ёзган шеъри ёдимизга тушди:

Эй умрим чироғи бўлмиш қаро кўзларим,
Қалам тутиб кеча-кундуз асар ёзган қўлларим.
Машриқдан мағрибгача кўтариб таним
Толмай кезган оёқларим,
Минг бир балоларга дучор бўлган,
Қонли бошим, мени кечиринг,
Зинҳор яна бир бор кечиринг²²².

Биз қуйида ўтган асрнинг 60-йилларида Турсунбой Эшон номидан атайин тўқиб чиқарилган мақола ва унинг шогирдлари номидан ҳам уюштирилган мақолаларни келтириб ўтмоқчимиз. Бундан аввал Турсунбой эшоннинг шогирди ва маслақдоши бўлган Мамажон Ғойиббердиев тўғрисида ҳам тўхталиб ўтмоқчимиз.

2. Ғойиббердиев Мамажон (асли Маҳмуджон) – Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғидан. 1919 йилда таваллуд топган. 30-йилларда отаси қулоқ этилгач, Повулғонга келиб ўрнашган ва Турсунбой эшоннинг шогирдларидан бирига айланган. У халқ орасида Мамажон Ғойип номи билан машҳур бўлиб, эллигинчи йиллардаги собиқ Шўро ҳукумати қатағон сиёсатининг қурбонларидан биридир.

²²¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Повулғон қишлоғида яшовчи (1949 йилда туғилган) Турдимат Мамажоновдан ёзиб олинди.

²²² Фарҳод Ализода. Сайид Ризо Ализода. – Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT”, 2011. 46-б.

Бу ҳақда Ориф Фармон шундай ёзган эди: « У ўз-ўзини ёввойи табиат қўйнига, танҳоликка маҳкум этди ва умрининг энг асл дамларини қамишзор, ботқоқларда, Россиянинг Тайга ўрмонларида, дарахтлар тепасию турли ковакларда, ёзнинг жазирамасию қишнинг аёзларида, очлик ва сувсизликда, йиртқич ва захарли жониворлар орасида ўтказишга мажбур бўлди. Ўлим доимо унинг ҳаётига соядек эргашиб юрди. Фақат севгилиси Омончахонга бўлган оташин муҳаббати, Қул Хожа Аҳмад Яссавий ва Бобораҳим Машрабнинг руҳий оламига кириб, ўша оламда яшашни ихтиёр қилгани туфайлигина омон қолиб, тириклик билан ўлим орасидаги аросат дунёда яшади».

У ҳақда истеъдодли ёзувчи Набижон Ҳошимовнинг «Аросат дунё ёхуд Мамажон Ғойипнинг ҳаёти ва ва ғаройиб саргузаштлари» номли воқеий саргузашт қиссаси 2006 йилда «Фан» нашриётида чоп этилган.

Мамажон Ғойиббердиев устози Турсунбой эшондан фарқли ўлароқ узоқ яшади. Умрининг охирида Турсунбой эшоннинг қабрини ободонлаштириб, шу тарзда устозига бўлган эҳтиромини сўнгги марта намоён этган ҳолда 2011 йилда 92 ёшида оламдан ўтди.

3. Мўйдинов Исоқжон – Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғидан. 1926 йилда таваллуд топган. Турсунбой эшоннинг шогирдларидан бири. Собиқ шўро ҳукуматининг эллигинчи йиллардаги навбатдаги қатағон сиёсати даврида жазога тортилган. Қамоқдан қайтгач колхозда ишлаган. Ўтган асрнинг 80-йилларида автохалокат туфайли дунёдан кўз юмган²²³.

Мустақилликнинг йигирма биринчи йилида яшаяпмиз. Ўтган муддат тарихан ниҳоятдан қисқа. Бироқ мушоҳада қилгудек бўлсак, бу қисқа вақт моҳиятан бир неча асрларга татийдиган, тарих саҳифаларида мангуликка ёзилажак воқеаларга бой бўлди. Бунга қалбан теран ҳис қилиш учун яқин ўтмишда халқимиз бошидан кечирган айрим мудҳиш воқеаларни ёдга олиш ибратли бўлиши шубҳасиз. Келинг, яхшиси бу борада адабиётшунос олим, марҳум Нажмиддин Комиловнинг қуйидаги хотираларига эътибор берайлик:

«Эллигинчи йилларнинг ўрталари, худди ҳозиргидай баҳор кунларнинг бири эди. Қурбон ҳайити кирган бўлиб,

²²³ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Повулғон қишлоғида яшовчи (1949 йилда туғилган) Турдимат Мамажоновдан ёзиб олинди.

қишлоғимизнинг мўйсафидлари махфий ҳолатда тонг саҳарда туриб, чеккадаги мозорга бориб, ҳайит намозини ўқишни келишиб олган эканлар. Аммо бундан хабар топган колхоз партком секретари комсомоллар билан бирга мозоротга бориб, намозхонларни тарқатиб юборади. Мўйсафидлар (улар орасида менинг отам ҳам бор эди) йиғлагудай бўлиб, «партком бува»ни қарғар, лаънатлардилар. Демак ҳажга бориб, Каъбани зиёрат қилиш у ёқда турсин, ҳатто ҳайит намозини ўқиш ҳам бутун шаҳар-қишлоқларда ман қилинган эди. «Партком бува»нинг ташаббуси билан қишлоғимиз масжиди бузилиб, ғишти омбор қурилишига сарфланди, одамларнинг уйларидаги Қуръон ва араб ёзувидаги бошқа китоблар териб олиниб, ёқиб юборилди»²²⁴.

Бундай мисолларни юзлаб, минглаб келтириш мумкин. Шу каби аянчли воқеалар айниқса, мустабид тузумнинг кейинги 60-80 - йилларида яна кўпроқ кўзга ташлана бошлаган. Чунки бу вақтларда «қизил империя» куч-қудратга тўлган, даҳрийлик қиличидан қон томиб турган пайтлар бўлиб, иймон-эътиқодига содиқ бўлган инсонлар қаттиқ таъқиб остида қолган эди²²⁵. Бу борада ҳурматли юртбошимиз Ислон Каримов ўзининг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида жумладан қуйидагиларни баён этади:

«Собиқ мустабид тузум айнан шундай ёвуз мақсадларни кўзлар эди. Шунинг учун коммунистик мафкура авж олган даврларда, хусусан, ўтган асрнинг 80-йиллари охирларида халқимизнинг бошига қандай азоб-уқубатлар ёғдирилганини, албатта, ҳеч қачон унутиб бўлмайди.

Ўша машъум йилларда кўпчилик ҳатто жаноза маросимларига бориш, яқин кишисини йўқотган одамлардан кўнгили сўрашга ҳам ҳайиқиб қолган эди. У ёғини сўрасангиз, баъзи масъул лавозимда ишлайдиган одамлар мафкура тазйиқидан юрак олдириб, ота-онаси қазо қилганда дафн маросимларида иштирок этмасликка ҳам мажбур бўлган эди»²²⁶.

Дарҳақиқат, шўроларнинг даҳрийлик ғоясига йўғрилган мафкураси қандай бўлмасин халқимизни одамийлик ҳуқуқларидан ҳам маҳрум қилишга қаратилганлиги ҳозирги кунда ҳеч кимга сир

²²⁴ Комилов Н. Ислон – маърифатдир // Огоҳ бўлайлик (Тўплам). Тошкент.: “Академия”, 1999. 59-б.

²²⁵ Шокиров У. Алихонтўра Соғуний. – Т.: “Истиқдол”, 2009. 234-б.

²²⁶ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2010. 94-б.

эмас. Чунончи, ҳаттоки ўзларининг миллий қадриятларимизга хос бўлмаган одатларини зўравонларча тикиштиришга ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда Самарқанднинг Ургут туманида яшовчи Худойназар Салимов шундай хотиралайди:

«Мени зоотехник мутахассис сифатида вилоят «Билим» жамиятида икки йил илмий атеизм курсларида ўқишга юборган эдилар. Ўша пайтдаги раҳбарлардан бири машғулотда «Қишлоқда ўлим бўлиб қолса, мулла-домла қилмасдан, мархумни мусиқа билан кўмасизлар», деб топшириқ берди. Биз билан олтмишларни қоралаб қолган бир киши ҳам ўқир эди. Унинг тўрт нафар ўғли ва барча келинлари олий маълумотли эканлар. Ўша кунлари унинг аёли вафот этиб, топшириққа кўра, ноиложликдан «Хотинимни мусиқа билан кўмамиз», деб туриб олибди. Аммо барча фарзандлари ва келинлари бир бўлиб: «Биз онамизни мусиқа билан эмас, эл қатори иззат-икром билан кўмамиз», деб отанинг гапига сира розилик бермайдилар. Жаноза одатдагидек ўтади. Биласизми, ўша ота фарзандларининг қайсарлигидан хафа бўлиб эмас, балки бу ҳолатдан хурсанд бўлиб, яъни аёлини шўролар одатига кўра кўмилмаганлигидан йиғлаганлигининг гувоҳи бўлганмиз».

Бу ҳақда адабиётшунос олим Султонмурод Олим ўзининг «Қабр ва қадр» мақоласида қуйидагиларни ёзади:

«Миллатимизнинг XX асрга қадар кечган тарихида мазорни, қабрни зиёрат қилиш ман этилган давр бўлмаган. Аммо шўролар халқни шу оддий ҳуқуқидан ҳам маҳрум этди. Очиғи, даҳрийлик ғояси ҳам миллатни илдизларидан маҳрум айлаш йўлидаги бир ниқоб эди, холос. Ўша замонларда икки карра аниқ шу фикрга келганман.

Ўтган асрнинг 70-йилларида ТошДУ, яъни ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг бир «қизил» доценти илмий кенгаш йиғилишида бир «жиддий», «ўта муҳим», «олди олинмаса, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган» масалани кўтаради: автобусда дарсга келаётган талабалар Чигатой қабристонидан олтидан ўтаётганида ичида: «Ўтганларнинг жойи жаннатда бўлсин!» деб пичирлаб, очиқ-ошкор юзига фотиҳа тортар эмиш...» Шунда университетнинг бошқа бир муаллими туриб: «Домла, буни айтасиз, нега ўзингиз дарс берадиган айрим гуруҳларда талабаларнинг бўйнига тилло хоч тақиб юрганини кўриб кўрмасликка оласиз?!» – деган экан...

Ҳали шўро давлати мустаҳкам турган 1986 йили илк бор Москвага борганман. Кремлдаги тарихий иморатлар қуббаси устида хочлар илгари қандай бўлса, шундайича турганини кўриб, фикрим ўзгарган: демак, даҳрийлик сиёсати замирида миллийликка қарши кураш мақсади ётган экан-да...»²²⁷.

Мана шундай оғир бир шароитда, доимий равишда қаттиқ назорат остидаги таъқиб ва тазйиқларга қарамай иймон-эътиқод, миллат тақдири хусусида қайғурган маърифатпарвар юртдошларимиз ижод қилишдан тўхтамадилар. Келажак авлод ва Ватанимиз тақдири устида қайғуриб, даврнинг оғир синовларига бардош берган буюк ватандошларимиз Она-Ватанга ва миллатига бўлган чексиз муҳаббати туфайли ҳар қандай шароитда ҳам қаддиларини чинордек тутиб туришларига замин яратди. Чунки чинор халқимизнинг севимли ёзувиси Ўткир Ҳошимов айтганидек:

«Чинор маҳобатли бўлгани учун буюк эмас. Чинор узоқ умр кўргани учун ҳам буюк эмас...

Чинор... қандай шамол эсишидан, қачон эсишидан, қаяққа қараб эсишидан қатъий назар, қилт этмай тургани учун буюқдир»²²⁸.

Биз қуйида сўз юритмоқчи бўлган Турсунбой Мадорифбой ўғлини ҳам азим чинорга қиёслагимиз келади. Чунки Турсунбой Мадорифбой ўғли биз юқорида сўз юритган айнан 50- 60-йилларда дин-диёнат йўлида мустабид тузумнинг даҳрийлик қиличига қарши тик бора олган қатъиятли, иродаси метин, мард инсонларнинг бири эди.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида кундалик турмушда рўй берадиган салбий ҳодисаларни ўткир тил билан танқид қилиб ёзилган актуал темадаги газета ёки журнал мақоласи фельетон деб аталиши қайд этилган. Албатта, биз ёзаётган мавзуга фельетоннинг нима даҳли бор, деб ўйлашингиз мумкин. Аммо Турсунбой Мадорифбой ўғлининг хайрли ишлари собиқ мустабид тузум даврида «салбий ҳодиса» сифатида эътироф этилиб, ҳатто «Сочли эшон» номи билан Фарғонанинг ўша вақтдаги «Коммуна» газетасида чоп этилганлигини эсга олсак, фельетон тўғрисида бежиз сўз очмаганимиз ўз-ўзидан муҳтарам ўқувчиларимизга аён бўлиши

²²⁷ Султонмурод Олим. Қабр ва кадр // Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: «Шарқ», 2005. 3-4-б.

²²⁸ Ҳошимов Ў. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. – Т.: «Шарқ», 2009. 148-б.

шубҳасиз. Қуйида ўша мақоланинг матнини баъзи бир қисқартиришлар билан ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқчимиз. Агар шундай қилмасак, ўқувчимиз Турсунбой Мадорифбой ўғлидек иймон- эътиқод соҳибига нисбатан ўша мустабид замонда қилинган адолатсизликлардан беҳабар қолиши ҳам мумкин. Ушбу фельетонга кўз юритар эканмиз, собиқ шўролар давлатининг масъуллари қандай бўлмасин Турсунбой Мадорифбой ўғлининг номини қора билан чаплашга уринганларининг гувоҳи бўламиз.

Тарихдан маълумки, собиқ совет ҳукумати ҳокимиятни қўлга олган даврдан бошлаб дин уламолари, эшону сайид ва хўжаларга нисбатан аёвсиз курашни бошлаб юборган. Бу ҳолат кейинчалик қатағонлик даврида дин вакиллари оммавий тарзда қатағон қилинишига олиб келди²²⁹. Маълумотларга кўра, Олтиариқ туманининг ўзидан 20-30 йилларда ўнлаб тадбиркор дехқонлар ва уламолар шу тарзда йўқ қилинган.

Изланишлар давомида шу нарса аён бўлдики, ўтган асрнинг 50-80-йилларида биргина Фарғона вилоятининг «Коммуна» газетасида дин ва диний муассасалар, зиёратгоҳлар, диндорларга қарши «Ўртанган кўнгил ўртагач», «Биби Убайда меросхўрлари», «Хурофот бандалари», «Садкак муқаддас эмас», «Қилмишимдан пушаймонман», «Икки риёкор», «Ибтидо ва интиҳо», «Хўжаи Форбоши муқаддасми?», «Хато йўлдан қайтдим» мавзуси остида ўнлаб мақолалар чоп этилган. Бундай туркумдаги мақолаларда исломнинг ижтимоий моҳияти, исломий урф-одатлар ва байрамлар марксизм-ленинизм назариясига, «социалистик турмуш тарзи»га қарама-қарши қўйилган эди.

Шу сингари фельетонлар ичида «Алвасти», «Қалбаки Ҳожи-хофиз» номи билан боғлиқ атеистик мазмундаги мақолалар ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Чунки уларда халқимизнинг диний ва миллий қадриятларига, олиму уламоларига нақадар тажовузкорона муносабатда бўлинганлиги яққол намоён бўлади.

Бу мақолаларнинг бир гуруҳи Фарғона водийсида ўтган асрнинг 50-йилларида фаолият кўрсатган Яссавия тариқатининг «Сочли эшонлар» оқимига мансуб Турсунбой Мадорипов ва унинг шогирдлари тўғрисида бўлиб, бундан ташқари улар номидан ёзилган мактублар ҳам «Коммуна» газетасининг саҳифаларида

²²⁹ Арапов Д.Ю., Косач Г.Г. Ислам и мусулмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород, 2007. С.3.

кетма-кет чоп этилган. Кейинчалик бу мақолалар «Биз нега диндан воз кечдик?» туркумида чоп этилган рисоладан ҳам ўрин олган. Қуйида ана шу мақолалардан айримларини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз.

ЗУЛМАТДАН ЁРУҒЛИККА

«Коммуна» газетасининг яқиндаги сонларидан бирида «Алвасти» сарлавҳали бир фельетон босилиб, бунда Олтиариқ районидаги текинхўр Турсунбой эшон Мадориповнинг эшон-муридликка оид қилмишлари ҳикоя килинган эди.

Яқинда редакция Турсунбой эшондан бир мактуб олди. Биз қуйида мазкур мактубни батафсил берамиз.

«Сочли эшон» нинг айтганлари

Мен, Турсунбой Мадориф ўғли менинг ҳақимда «Коммуна» газетасида ёзилган «Алвасти» сарлавҳали фельетонни ҳамда «Наманган ҳақиқати» газетасининг «Қалампир» бўлимида босилган мақолани қўни-қўшниларим, ҳамқишлоқларим орқали ўқиттириб эшитдим. Тан бериб, шуни айтишим керакки, бу фельетон ва мақола менинг кўзимни очди. Дарҳақиқат, мен аслида кимлигим ва қандай қилиб эшон бўлиб қолганлигим тўғрисида даставвал жамоатчиликка ва сўнгра эса, менинг ҳозиргача мухлисларим бўлиб келган кишиларга очиқ айтиб беришим керак.

Ёшим 72 да. Отам Мадориф Азим ўғли ярим гектар ерда анор, узум, шафтоли ва бошқа мева боғи яратган камбағал деҳқон эди. Отам эшонлик қилиш у ёқда турсин ҳатто бирорта эшонга мурид ҳам бўлган эмас. Бунинг устига ғирт саводсиз эди.

Жуда ёшлик чоғимда отам вафот этди. Ўқиш кўнгилга сиғмас, чунки, меҳнат қилиб оилани боқишим керак эди. Шунинг учун ҳам эсимни таниганимдан кейин меҳнатга берилиб кетдим. Ҳозиргача саводим йўқ. «Турсунбой» деб араб ҳарфи билан имзо қўйишнинг ўзинигина қишлоқдаги саводли кишилардан зўрға ўрганиб олдим.

1925 йилда Қўқондан Абдумуталлиб деган эшон бизнинг Повулғон қишлоғига келиб қолди. Менга ўхшаш бир неча нодонларни, жумладан Нуриддин халифа, Қобил Полвон, Абдусаттор халифа ва бошқаларни ҳам турли баландпарвоз сўзлар, алдашлар билан ўзига мурид қилиб олди. Мен у вақтда «мурид» дегани нималигини ҳам билмас эдим.

Абдумуталлиб эшон бизга VIII асрда яшаган диний адабиётнинг вакили Хўжа Аҳмад Яссавийнинг²³⁰ кишиларни умидсизликка тарғиб қилувчи таълимотини ўргата бошлади. Бу «таълим»га мувофиқ, кишилар бу дунё лаззатларидан воз кечишлари, бутун ҳаётларини «охират» деб аталган қандайдир «нариги дунё»га бағишлашлари керак экан. Абдумуталлиб бизларни дарвешликка тарғиб қилиб, сочларимизни ўстириб, эски жанда (жулдур кийимлар) кийиб юришимиз кераклигини айтарди. Биз ҳам унинг айтганларини қилардик. Ўша-ўша бизнинг номимиз «Сочлик эшон» бўлиб қолди.

Шу даврда мен бошқа муридларга қараганда Абдумуталлиб эшонга бирмунча яқин бўлиб қолдим ва унинг бизга ўргатган таълимотларини ёддан билиб олдим.

Ўша вақтда эшон ўз муридларидан бири—Эмин Саидовнинг ёши етмаган қизига уйланди. Унгача Абдумуталлиб эшоннинг икки хотини бор эди.

Орадан кўп ўтмай Муталлиб эшон вафот этди. Ростини айтсам, мен шу воқеадан фойдаланиб қолишга уриндим. Мен эшоннинг мурид ва халифларини алдаб, «Абдумуталлиб эшон ўз ишини давом эттиришни менга васият қилди» деб даъво (қилдим ва ўзимни эшон²³¹ деб эълон қилдим.

²³⁰ Матнда VIII аср деб хато берилган. Султон ул-Орифин Аҳмад Яссавий (1105–1166/67) – донишманд, шоир, яссавийлик тариқатининг асосчиси бўлиб, тахаллуслари: Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий, Қул Хожа Аҳмад, Қул Аҳмад. Алишер Навоий томонидан “Мақомоти олий ва машхур, каромоти мутоволи ва номаҳсур эрмиш. Муриду асҳоби ғоятсиз ва шоҳу гадонинг иродату ихлоси остонида ниҳоятсиз эрмиш” дея таърифланган ул зотнинг зиёратгоҳи шу қадар машхур эдики, эл-юрт орасида “Мадинада – Муҳаммад, Туркистонда – Қул Аҳмад” деган овозалар тарқалишига сабаб бўлган.

²³¹ Эшон – мусулмонларнинг дин пешвосини англатувчи “эшон” сўзининг келиб чиқиши замирида унинг исмларга бўлган алоҳида муносабати ётади. Таркибида эшон сўзи бўлган исм-шарифларни эҳтимол кўпчилик эшитган бўлса керак, масалан, Эшонқулов, Эшонжонов, Эшонхожаев, Эшонтўраев, Эшонхонов ёки жўнгина Эшонов. Бу ерда ҳам бизга таниш бўлган ривожланиш чизигини кўрамыз: сўз - лақаб - ном. Эшон

Шундан кейин ўзим ҳатто намоз ўқишни ҳам билмаган ҳолда қалбаки эшон бўлиб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ мурид овлаб юрдим. Кейинчалик софдил кишилар менинг сиримни ошкор қилиб қўйдилар. Мен турли бўхтон гаплар тарқатганлигим, ёшларни дин оғуси билан заҳарлаганлигим туфайли 1952 йилда суд ҳукми билан қамалиб кетдим.

1955 йилда қамоқдан қайтиб келганимдаи кейин менинг ҳузуримга эски мухлисларим — халифалар ва муридларнинг энг «оғзи катта»лари келишди. Мен эски халифаларим ва муридларим билан учрашиб, эшонлигимни яна давом эттира бердим. Энди буларнинг номини кўрқмасдан айтиб беришим мумкин. Булар — Андижон областининг Булоқбоши қишлоғидаги Қўчқор халифа Иброҳимов, Фарғона областининг Поп районидаги Абдужалил халифа, Ўш областидан Тўхтасин халифа, Қува районидаги толмозорлик Раҳмонали халифа ва бошқалар эдилар.

Мен яна эшонлик қила бошладим. Бунда қанчалик янглишликларга етиб борганлигимни сизга айтиб берай. Мен эшонликни моддий бойлик орттириш манбаи деб билардим. Кўпинча ўз халифаларим ёнига бориб, муридлар билан зикр-суҳбатлар ўтказардик. Масалан, Чуст районининг Олмос қишлоғидаги Лочин халифа, унинг ўғли Юсуфжон халифа, Ўш областидаги Тўхтасин халифа, Андижон областининг Булоқбоши қишлоғидаги Қўчқор халифа Иброҳимовларникида шундай зикр-суҳбатлар бўлиб турарди. Бу маросимларда халифалар муридлардан тўпланган пул ва бошқа нарсаларни менга топширишарди. Мен ана шу йўл билан бойлик орттириб, умр кечирардим.

Қамоқдан келганимдан кейини Қува районидаги Толмозор қишлоғида яшовчи хотин-қизлардан иборат муридларим билан ҳам алоқани мустаҳкамладим. Бу муридлар Файзинисо Эҳсонова, Қора

сўзининг келиб чиқиши шу қадар ғайритабiiйки, ҳали-ҳанузгача кўплар унинг олмош эканига сира иқрор бўлганлари йўқ. Марказий Осиё ва унга чегарадош кўпгина мамлакатларда шундай одат бор эди: жамият поғонасининг юқори пиллапоясида турган, айниқса руҳонийларга мансуб бўлган бўлса, ундай одамни ўз исми билан айтиб чақириш қаттиқ беадаблик ҳисобланган. Кўпинча бунда кишиларни юз-кўзича ҳам орқаваротдан, ҳам қисқагина, аммо ғоят ҳурмат билан эшон, яъни “улар” дейишган. Бу ҳақда қаранг: Ғафуров О. Асма ул – хусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. – Т., 1998.

қиз Исҳоқова, Саврихон Қутбиддинова, Ойнисо Муллахонова ва бошқалар эди.

Булар мени «пир»²³² деб билардилар. Улар гўё менинг «дам солишим»ни ҳар нарсадан кучли деб тушунганликлари учун беморларни менга олиб келардилар. Ҳолбуки, мен беморларни тузатадиган ҳеч қандай билимга эга эмасдим.

Матбуот сигнали ҳақиқатан ҳам менинг кўзимни очганлигини юқорида айтиб ўтган эдим. Шу туфайли узоқ фикр юритиб, бир хулосага келдим: газеталарда менинг ҳақимда ёзилган нарсаларнинг ҳаммаси ҳақиқат. Менинг «эшонлик» даъво қилиб, авом кишиларни лақиллатиб ўтказган умрим беҳуда кетди.

Шундан кейин, мен ўз қишлоғимдаги Карл Маркс номли колхоз правлениясига мурожаат қилдим. Правление менинг илтимосимни қабул этиб, 7-бригадага биркитиб қўйди. Мен бу ерда ўз кучимга яраша меҳнат билан шуғулланыпман.

Шу ерда мен сингари «эшонлар» ҳамда ўз халифа ва муридларимга айтадиган баъзи сўзлар чиқиб қолди. Андижонлик Қўчқор халифа Иброҳимов, наманганлик Абдужалил халифа, ўшлик Тўхтасин халифа, толмозорлик Раҳмонали халифа ва бошқалар, мен сизларга мурожаат қиламан: «сизлар ҳали ҳам нодон халқни алдаб, халифалик билан умр кечирмоқдасиз. Жамиятимизда эса сизларнинг тузоқларингизга илинадиган нодон кишилар сони кун сайин озаймоқда. Совет халқи коммунизм сари бораётир. Буни мен каби сизлар ҳам тушуниб олишингиз керак.

Мен кексайиб қолганимга қарамай, жамият учун манфаатли меҳнатга отландим. Сизлар менга қараганда ҳали анча ёшсизларку! Менинг собиқ муридларим ва халифаларим—файзиободлик Умарали, полосонлик Жўрабой Эркабоев мен қанчалик қалбаки эшон бўлган бўлсам, сизлар ҳам шунчалик қалбаки халифаларсиз. Сизлар юқорида айтиб ўтилган халифаларга қараганда анча ёшсиз.

²³² Маълумки, “пир” сўзи форс тилида кекса, қари маъносини англатган. Суфийлик анъанасида тариқатларнинг олий раҳнамолари пир деб аталган. Шунингдек, ҳар бир мурид муршидини пир деб атаган. Аҳоли орасида пир тушунчаси авлиё, маълум бир ҳунарнинг асосчиси маъносида ҳам ишлатилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “пир” сўзига қуйидаги изоҳлар берилган: Узоқ умр кўрган одам; Диний мазҳаб бошлиғи, диний раҳбар; Бирор касбнинг асосчиси, ҳомийси деб тушуниладиган, кўпинча афсонавий ёки афсоналаштирилган шахс; Бирор иш, касб ёки соҳани жуда яхши эгаллаган киши.

Келинг, ўзимизни ҳам, меҳнаткаш халқни ҳам алдамайлик. Ризқ-рўзимизни (ҳалол меҳнат қилиб топишига ўрганайлик.

– Энди мен эшон эмасман²³³.

Турсунбой Мадориф ўғли,

Собиқ «Сочли эшон», ҳозирги вақтда
Олтиариқ район Повулғон қишлоқ советидаги Карл
Маркс номли колхоз аъзоси.

ЗУЛМАТДАН – ЁРУҒЛИҚҚА

Бир мактуб изидан....

«Коммуна»нинг ўтган сонларида «Алвасти» сарлавҳали фельетон ва сўнгра Олтиариқ район Повулғон қишлоқ советида яшовчи Турсунбой эшон Мадориповнинг «Мен эшонликдан қайтдим» деган мактуби эълон қилинган эди.

Турсунбой Мадорипов ўз мактубида нодонлиги туфайли диний эътиқодларга берилиб, янглиш йўлга кириб кетганлиги, эндиликда, ҳақиқий аҳволга тушуниб бу йўлдан қайтганлиги ҳамда ҳалол меҳнат билан кун кечира бошлаганлиги баён қилинган. Мадорипов яна мактубида ўзининг собиқ халифалари ва муридларига мурожаат қилиб, уларни ҳам бу йўлдан қайтишга чақиради.

Шу муносабат билан сўнги вақтларда редакцияга Мадориповнинг собиқ халифа ва муридларидан мактублар кела бошлади. Улар ўз мактубларида Турсунбой эшоннинг «Коммуна»да босилган хатидан қаттиқ таъсирланганликларини билдирадилар. Масалан, Турсунбой эшоннинг собиқ халифаларидан бири, Полосон қишлоғида яшовчи Жўра Эркабоевдан қуйидаги мазмунда мактуб олинди:

«Мен ҳозирги вақтда 62 ёшга кирдим. Яқинда қишлоқ советининг активлари менга Турсунбой эшон Мадориповнинг «Коммуна» газетасининг 11 ноябр сонидан босилган «Зулматдан ёруғлиққа» сарлавҳали мактубини ўқиб тушунтирдилар. Шу хатда

²³³ “Сочли эшон”нинг айтганлари // Биз нега диндан воз кечдик. – Т.: “Қизил Ўзбекистон”, 1962. № 28-29. 14-б.

Мадорипов менга ҳам мурожаат қилиб, мени халифалиқдан кечишга ва турмушимни ҳалол меҳнат билан ўтказишга чақирган.

Мен ҳақиқатдан ҳам 1935 йилларда нодонлигим туфайли Абдумутталиб эшонга мурид бўлиб, унинг хизматида қолиб кетдим. Бунга қуйидаги кичик бир воқеа сабаб бўлди.

Ўша вақтда мен қаттиқ томоқ оғриғи касалига дучор бўлдим ва Абдумутталиб эшон хузурига бордим. У менинг касалимни «тузатди». Лекин кейинчалик билсам, эшон менинг нодонлигимдан фойдаланиб, касални ўз маблағим ҳисобига аптекада сотиб олинган дори-дармонлар воситаси билан тузатган экан.

Абдумутталиб эшон вафот қилгандан кейин Турсунбой Мадорипов унинг ишини давом эттирди. 1954 йилда Полосон қишлоқ советида яшаб турувчи ўзимга ўхшаш саводсиз, нодон кишилар билан Абдумутталиб эшон «таълимоти» нинг асоси бўлган «Мадзуб» китобининг байтларини ёддан ўқий бошладим. Шу йиғилишларда зикр-суҳбат ўтказилар эди.

Турсунбой эшон ёзганидек, мен ҳам ўз хатоларимни жамият олдида очиб бериш билан, мени халифа деб ишонган нодон муридларни ҳам эндиликда сочли эшонлар йўлининг қалбакилигига тушуниб ҳалол меҳнат билан умр кечиришларига ишонаман. Булар ўртасида полосонлик Рўзимат Мадисаев, Иброҳимжон Жабборов, Ҳайдарбобо, оқ бўйралик Шароф ва бошқалар бор.

Мен ҳозир халифалиқдан қайтиб, Ванновский ишчилар таъминоти бўлимида қоровуллик қилмоқдаман. Матисаев ва Жабборовлар ҳам шу ерда ҳалол меҳнат билан шуғулланмоқдалар. Нодонлиқдан диний йўлларга кириб кетган бошқаларни ҳам ўз хатоларини тушуниб, фойдали меҳнатга қайтишга чақираман».

Бу мактуб 62 ёшли Жўрабой Эркабоевнинг зулматдан-ёруғлиққа янглиш йўлларида ҳаққоний йўлларга интиланлигини кўрсатади. Бизнинг бахтиёр мамлакатимизда меҳнат-роҳат. Совет давлати кексаларни моддий жиҳатдан маъминлаш учун ҳамма вақт катта ғамхўрлик қилиб келмоқда. Эндиликда ҳалол меҳнат қилувчи ҳар бир киши бутун жамоатчиликнинг меҳр-муҳаббати билан қуршаб олинган.

Турсунбой Мадорипов ўз мактубида ўзининг энг ёш халифаларидан бири, файзиободлик 42 ёшли Умарали Қобуловга ҳам мурожаат қилган. Умарали Қобулов бир вақтлар ўз акаси

Турсунбой Қобулов таъсири остида аввал Абдумуталлиб эшонга, сўнгра Турсунбой эшонга мурид бўлган ва зикр суҳбатларда қатнашган. У вақтда У марали 20 ёшда эди. Умарали редакцияга ёзган мактубида беҳуда диний йўлларда адашиб юрган йиллари учун афсус, ачиниш билдиради. Лекин Умарали Қобулов бундан анча вақт илгари ўз йўлининг янглиш эканлигини тушуна бошлаган эди. У колхоз клубида бўладиган йиғилишлар, кечаларда қатнашар, лекцияларга кириб қоларди.

Мана уч йил бўлдики, Қобулов «Ленинград» колхозининг боғдорчилик бригадасида ҳалол меҳнат қилиб келмоқда. Умарали Қобулов ўз хатининг охирида шундай дейди.

«...Турсунбой эшон «Коммуна»да эълон қилинган мактубида ўзининг қалбаки эшонлигини ёзганидек, мен ҳам маҳалла-куй ўртасида Умарали халифа номини олиб қолганман. Эндиликда, сочли эшонлар йўлидан қайтдим. Менинг номимдан «халифа» деган бемаъни қўшимчани олиб ташлашингизни сўрайман».

Редакцияга келётган бундай мактублар аҳолининг жуда озчиликини ташкил қилган нодон табақаси ўртасида чин ҳаёт йўлига тушиб олиш сингари қувончли ҳол тобора барқ ураётганини кўрсатади. Бу мактублар халқ ўртасида социалистик онгликнинг зўр бериб ўсаётганлигидан далолат берувчи ёрқин далилдир.

Битсин зулмат, яшасин нур!

«Коммуна». 29.12.1959. № 257(7912). 4-б.

ҲАЁТГА ҚАЙТДИМ

«Коммуна» газетасининг 1959 йил 16 август сониди, кейинча Чуст районида чиқадиган газета саҳифасида «Алвасти» ва «Сочлик эшон ва унинг мурид-мухлислари» сарлавҳали материаллар босилган эди. Бу материаллар асосан олтиариқлик собиқ «сочлик эшон» Турсунбой Мадорипов тўғрисида бўлсада, уларда ўша эшоннинг бошқа муридлари қаторида менинг номим ҳам кўрсатилган.

Мен, Юсуфжон Лочинов ўша эшоннинг Олмос қишлоғидаги халифаси бўлганман. Эндиликда бошқа содда кишилар ҳам мен сингари йўлдан адашиб, қимматли ҳаётларини фирибгар

эшонлар таъсирида беҳудага ўтказганлар, деган мақсадда «Коммуна» саҳифаси орқали қуйидагиларни айтмоқчиман:

Мен Турсунбой эшоннинг халифаларидан Нусратилла қори, Абдунаим халифа ва бошқаларни 1938 йилдан буён биламан. У вақтда мен 16 ёшлик ўспирин бўлиб, 8-синфда ўқирдим, комсомол аъзоси эдим.

Ўша йили онам қаттиқ касал бўлиб, ётиб қолди. Қишлоғимизда докторлар борлигига қарамай, отам онамни халифалар орқали «даволай» бошлади. Кейинроқ менга маълум бўлишича, отам ҳам узоқ вақтлардан буён «сочлик эшон»нинг муриди экан. У 1879 йилда Чуст районининг Олмос қишлоғида туғилган. Отам — Лочин Холйигитов саводсиз, мутаассиб бир киши бўлганлиги учун «сочлик эшон»лар деб ном чиқарган гуруҳ бошлиғи Турсунбой эшонга қўл берган ва унинг халифалари қаторида бўлган.

Отам Поп районида яшаб турувчи Мавлон халифа Жиянқулов билан биргаликда назрлар тўплаб, эшонга топширарди. У «сочлик эшонлар» ҳар қандай касални ўқиш йўли билан даволаш кучига эга деган уйдирма гапларга ишонар ва шу фикрни кишилар ўртасида тарқатарди. Шу сабабли касал онамни уларга «чилёсин» қилиб ўқитган. Аммо, «бу даволаш»лардан сўнг онам бир йил ўтмай вафот этди. Халифалар ана шу ўлимни ҳам «худонинг мўъжизаси» деб жар солдилар. Уларнинг фикрича, гўё «чилёсин» ўқитилмаганда онам узоқ вақт азоб чеккан бўлар экан...

Кўп ўтмай ўзим ҳам бир дардга дучор бўлиб қолдим. Шунда отам менга «сочлик эшон»ларга ихлос қилсанг, ўзингни уларга ўқитсанг, шифо топасан» деб муттасил уқтирди. Отамнинг ана шу сўзлари таъсири остида мен ҳам ўзимни халифалар ихтиёрига топширишга мажбур бўлдим. Турсунбой эшоннинг энг яқин халифаларидан Юсуф қори билан Абдунаим халифаларни мени «даволаш» йўлида «чилёсин» ўқиганлари ҳали-ҳали ёдимда.

Шундай қилиб, отам ва эшон халифаларининг таъсири остида мен жонажон мактабимдан, мактабдош дўстларимдан ажрадим, комсомол сафидан чиқиб, Турсунбой эшоннинг мурид-мухлисларига қўшилиб қолдим ва унинг топшириғи билан Юсуф қори ва бошқа халифалар билан биргаликда водий

бўйлаб, қишлоқлар кезиб муридлардан назр тўплаб юрдим. Аммо дарбадарликда ўтказилган ҳаёт, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ изғиб юришлар, эшон билан ўтказиладиган мудҳиш зикр-суҳбатлар менинг касалимни зўрайтириб юборди, асабимни янада баттарроқ қўзғади. Эшонларнинг кучига асло ишончим қолмагач даволаниш учун эшон ва халифалардан яширинча Тошкентга бордим ва ўзимни докторларга кўрсатдим. Шундан кейингина мен даволаниб ўша ерда қолдим ҳамда уйландим. Бу ишдан хабардор бўлган эшон 1951 йилда Абдунаим орқали мени ўз хузурига чорлатди. Лекин мен бу таклифни рад этдим .

Турсунбой эшон ва унинг мухлислари дин ниқоби остида нодон, оми кишиларни алдаб, улар ҳисобига яшашни ва бойишни ўз олдиларига ягона мақсад қилиб қўйганликларини тобора кўпроқ тушуна бордим.

Бу ҳол киши учун қанчалик оғир бўлишита қарамай, эшонга кўр-кўрона ихлос қилган халифа-муридлар ўз пирларининг буюрганини сўзсиз бажариб келдилар. Жумладан, Раҳмонали халифа Қосимов, унинг укаси Абдумўмин халифа, Қўчқор Халифа ва бошқалар кейинги йилларда ҳамма нарсдан — уй-жойдан, бола-чақадан воз кечиб, эшонга хизмат қилиб келдилар.

Эшон қамоқдан қайтгач мурид овлаб, 1958 йилда Олмос қишлоғига бориб қолди. Бу сафар у ўзининг «азиз-мўътабар» киши эмас, балки нияти бузуқ, ахлоқсиз бир шахс эканлигини янада равшанроқ кўрсатди. Гап шундаки, Олмосда менинг кичик синглим Ойшаби Лочинова яшарди. Эшон унинг эрсиз, уйида ёлғиз эканлигини била туриб, уйига келади. Синглим ишдан қайтгач, эшон уни кутиб олиб, «сенинг отанг билан ининг менинг мухлисларим бўлади, сен менинг айтганимни қилишинг керак...» деб унга таъсир ўтказмоқчи бўлади. Лекин синглим опасиникига қочиб кетиб эшондан қутилади. Бу воқеа отам ҳамда менинг эшондан ихлосимиз қайтишига асосий сабаблардан бири бўлди. Эшоннинг нияти бузуқ ярамас киши эканлигини бошқалар ҳам билиб қолишди.

Бизга маълум бўлишича, қувасойлик халифа Қосимов ҳам эшондан воз кечиб, уйланипти, бола-чақалик бўлибди. У ҳозир «Коммунизм» колхозида яхши ишлаб, мукофотлар олармиш. Шунга ўхшаш эшоннинг бир қанча бошқа собиқ халифа ва

муридлари ҳам янги, ҳақиқий ҳаёт йўлига ўтиб, колхоз ва совхозларда жамият учун фойдали ишлар қилмоқдалар.

Мен «Коммуна» газетасида Турсунбой эшоннинг ўз қилмишларига иқрор бўлиб, эшонликдан воз кечганлиги тўғрисидаги сўзлари босилганлигини эшитиб жуда қувондим. Эндиликда «сочлик эшонлар»нинг қилмишлари ҳаммага аён бўлди. Шундан кейин мен ҳам адашганлигимни янада аниқроқ тушундим ва болаларим билан ўз қишлоғимга қайтиб келдим. Ҳозир Олмосдаги Ленин номли колхозда ишлаб, лаззатли ҳаёт кечирмоқдаман.

Бундан бир неча ой илгари сариқ касали билан оғридим. Шунда разил «сочлик эшонлар», уларнинг «чилёсин»лари, меҳрибон онамнинг ўлими ва бошқалар кўз олдимдан бирма-бир ўтди. Колхозимиз дарҳол ёрдам қилди. Мен районимиз шифохонасига бордим ва меҳрибон врачлар қўлида шифо топдим.

Эндиликда «сочлик эшонлар»га ҳали ҳам ихлосманд бўлиб юрган айрим содда кишиларга қарата шундай демоқчиман:

«Сочлик эшон» ва унинг муридлари ўз қилмишлари билан халқимиз, жамиятимиз олдида катта гуноҳкор бўлган кишилардир. Уларнинг кирдикорларини очиб ташлаш, адашганларни бахтиёр ҳаётимиздаги тўғри ва ёруғ йўлга чиқариш ҳар бир виждонли совет кишисининг муқаддас бурчидир²³⁴.

Юсуфжон Лочинов,

«Сочлик эшон»ларнинг собиқ мухлиси, Чуст районидаги Ленин номли колхоз аъзоси.

Бу фелъетон, танқидий мақолаларнинг айнан иймон-эътиқодли кишиларга қарши уюштирилганлигини бир ўқишда билиб олиш қийин эмас. Айтайлик, «саводсиз эшон ва уламолар» ўз иқрорларида «дин ва диёнатдан қайтиш»ларини негадир жуда билимдонларча, силлиқ ва тажрибали ёзувчилардек баён қиладилар. Гўёки «матбуот сигнали уларнинг кўзини очади».

²³⁴Лочинов Ю.Ҳаётга қайтдим // Биз нега диндан воз кечдик. – Т.: “Қизил Ўзбекистон”, 1962. № 28-29. -16-18-б..

Мақолалардан, ҳаттоки марксизм-ленинизм ғояси билан суғорилган асарлардан иқтибослар келтирадилар. Иқрор сўнггида: «Энди мен эшон эмасман», дея тантанали ваъда берадилар. Ўз ҳаммаслақларини ҳам шунга чақирадилар. Ўқиган одамнинг энсасини қотирадиган, ҳатто кулгусини қистатадиган бундай «асарлар»ни ўқиб, ҳайрон қоласан. Наҳотки уларнинг ҳақиқий ижодкорлари, раҳнамолари бу чўпчакларга одамларни ишонади деб ўйлаган бўлсалар?!

Бундай фельетонлар, танқидий мақолалардан сўнг иш одатда суд маҳкамасига оширилган. Ойлаб текширувлар ўтказилган. Меҳнат жамоалари, ўқув юртлари, маҳаллаларда «хурофот ботқоғига ботган, онги саёз» фуқароларга нисбатан фирқа ходимлари бошчилигида «тарбиявий» мажлислар ўтказилган. Диндиёнатга қарши мафкуравий курашнинг ялпи кампаниясини кучайтириб юборганлар.

Яқин ўтмишимизнинг қора кунлари тўғрисида сўз юритар эканмиз, беихтиёр мустақиллик нақадар азиз ва мўътабар неъмат эканлигини чин қалбдан ҳис қила бошлаймиз. Зеро, аждодларимиз учун армон бўлиб қолган орзулари бизлар учун бугунги кунда сароб эмас. Аксинча, унинг амалга оширилишига бўлган барча имкониятлар, аввало эркимиз ва динимиз ўз қўлимизда.

Афсуски, ҳозирда шундай шафқатсиз ноҳақликлар, туҳмат ва бўҳтонларни бошидан кечирган Турсунбой Мадорипов, улар каби бошқа улуғларимиз орамизда йўқ ва биз уларнинг номини ёдга олиш билан одамийлик бурчимизни адо этгандек бўламиз. Мана шундай дамларда адабиётшунос олим Сайфиддин Сайфуллоҳ таъкидлаганидек, «Улуғларни эслаш Аллоҳнинг раҳмати нозил бўлишига сабаб бўлади. Иккинчи томондан, улар руҳини шод этамиз. Бошқа томондан эса, Аллоҳ дўстларини ўз вақтида қадрига етмаганимиз, уларга кўнгилдагидек хизмат этмаганимиз учун афсус қиламиз»²³⁵.

ХУЛОСА

²³⁵ Ўроқхон (Раъфиддин) Ҳожи Шайх Назруллахон ўғли. Ибратли Ҳаёт гулшани / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Сайфиддин Сайфуллоҳ. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. 4 -б.

Одатда китобхон ҳар бир янги китобни қўлга олар экан, даставвал унинг мундарижаси ва хулоса қисмига кўз югуртириб чиқади. Демак, анъанага кўра ушбу китобнинг ҳам хулоса қисми бўлиши керак. Бироқ бизнинг назаримизда, мазкур китоб ўз ниҳоясига етмаган. Чунки изланишлар давомида биз бу ҳолатнинг гувоҳи бўлдик. Биргина китобда ўнлаб қатағон қурбонлари тарихини акс эттириш мушкул иш. Баъзан ёлғиз бир шахс ҳаёти тарихининг ўзи яхшигина китоб бўлиши мумкин. Бундай тарихга бой кишилар Олтиариқда оз эмас. Шундай экан, келгусида олтиариқлик қатағон қурбонларига доир янгидан-янги китобларнинг ёзилишига умид қиламиз.

Маълумки, ҳар бир ёзилган ва ёзилажак китоблар дили пок, эзгу ниятли инсонларнинг яқиндан кўмаклари туфайли дунё юзини кўрган. Сўзимиз ниҳоясида биз ҳам ушбу китобни чоп этишда яқиндан ёрдам берган олтиариқлик тадбиркорлар Муҳаммаджон Каримов ва Баҳодир Алиқуловга ҳамда уста мироб ва миришкор боғбон Тожиали ҳожи Тожидавлатов сингари эзгу қалб соҳибларига Аллоҳдан беҳисоб ажру-мукофотлар тилаб қоламиз.

МУНДАРИЖА

**ОЛТИАРИҚЛИК ҚАТАҒОН
ҚУРБОНЛАРИ**

ҚИЗИЛ ВАГОН

ОЛТИАРИҚ ҚИШЛОҒИ

ПОЛОСОН ҚИШЛОҒИ

ЭСКИ АРАБ ҚИШЛОҒИ

ЯНГИ АРАБ ҚИШЛОҒИ

ЯНГИҚЎРҒОН ҚИШЛОҒИ

ЖЎРАК ҚИШЛОҒИ

БЎРБАЛИҚ ҚИШЛОҒИ

КАТПУТ ҚИШЛОҒИ

ФАЙЗИОБОД ҚИШЛОҒИ

ЗИЛҲА ҚИШЛОҒИ

ПОВУЛҒОН ҚИШЛОҒИ

ХУЛОСА

ПАМЯТЬ ПРЕДКОВ

Известно, что 1937-1938 годы стали апогеем «Большого террора» и одной из трагических страниц новой истории Узбекистана. «Большой террор» как один из крупных этапов репрессивной политики советского государства был инициирован в июне 1927 г. и продолжался вплоть до марта 1953 года.

Жертвами этих репрессий стали миллионы людей, поэтому для современного поколения важно знать, насколько противоречиво было в этот период отношение к цене человеческой жизни. Как отметил В. Ивонин, «чем дальше уходит это время, тем глубже понимаешь, казалось бы, очевидные для своего времени факты. Тем больше следуешь своему пониманию событий и процессов, тем ярче образнее становится картина происшедшего. А главное, что начинаешь осознавать то, что в действительности стоит за множеством загубленных жизней и судеб людей»²³⁶.

Большое значение имеет изучение масштабов репрессий в Ферганской области. Как свидетельствуют архивные материалы, по удельному весу репрессированных на первых рядах стоял Алтыарикский район Ферганской области. В течение 1927–1952 гг. в этом районе были раскулачены и репрессированы несколько сотен человек. Лишь в 1932 г. было раскулачено 70 дехканских семейств из Алтыарика²³⁷. После этого некоторые состоятельные люди из Алтыарика эмигрировали в соседние страны, а многие из оставшихся были позже репрессированы²³⁸. Кто-то был вынужден укрыться в других районах страны, опасаясь преследований властей.

К примеру можно привести имя Абдулатифбая. По рассказам старожилов, до 1917 г. Абдулатифбай был одним из самых богатых людей

²³⁶ Ивонин В. Самое гнусное место в мире // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: «O'zbekiston», НМИУ, 2012. С.238-239.

²³⁷ Трагедия среднеазиатского киблака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955: Документы и материалы. Т. II / сост: Р. Т.Шамсутдинов, Б. М.Расулов; Под ред. Д. А. Алимовой; АН РУз., Инс-т ист., Благотворительной фонд «Шаҳидлар хотираси», Андижан. Гос. ун-т им. Бабура. – Т.: «Шарк», 2006. С. 156.

²³⁸ Об этом см: Махмудов М. Қатағон қурбонлари. – Т.: «Ўқитувчи», 1991; Набижон Боқий. Қатлнома. – Т., 1992; Халқ хотираси олдида бош эгамиз: Хўжжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар. – Т.: «Шарк», 2001; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. «Шарк», 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарк», 2003; Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. –Т.: «Шарк», 2006; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 1. –Т.: «Шарк». 2005; Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. –Т.: «Шарк», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 3. –Т.: «Шарк», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 4. –Т.: «Шарк», 2008; Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: «Шарк», 2009; Хўжаева В. Ота-онам ҳақидаги хотираларим // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009 (на узбекском языке).

Алтыарика. Он имел около 300 танабов земли, засеваемых хлопком. Кроме этого он владел хлопкоочистительным заводом в Риштане. В 1916 г. в своем родном кишлаке Бурбалык Абдулатифбай построил соборную мечеть, которая сохранилась до наших дней. По воспоминаниям его младшего сына Абдуфаттаха Кари (1910-2006), который прожил в Саудовской Аравии, Абдулатифбая с семьей в 1927 г. Был сослан в Оренбург на семь лет. После отбытия срока он переехал в Таджикистан. Прожив там 3 года, он уехал в Афганистан, оставив старшего сына Алимжана на родине. Алимжана арестовали как сына врага народа и ему пришлось десять лет просидеть в ГУЛАГе.

Как свидетельствуют документы, люди, имевшие в биографии темные пятна – бывшее участие в оппозиции, членство в политической партии или в «басмаческом» движении, «чуждое» социальное происхождение, подвергались особенному риску²³⁹.

В самом начале репрессий больше всего пострадали те жители Алтыарикского района, прошлое которых было связано с «басмачеством». Можно привести примен Наринбая Мирзабаева. О нем в сборнике «Репрессии 1937-1938 гг.» приводятся такие сведения:

«Слушали: Дело 8037 по обвин.:

Мирзабаев Нарынбай, 1891 г. Урож. Файзы-Абад. с/с Алтыарикского р-на УзССР, узбек крупных баев, в прошлом активный басмач. Обвиняется в том, что период басмачества имел 50 джигитов, убил несколько бойцов Красной армии, в бытность в колхозе проводил к-р агитацию.

Постановили: Мирзабаева Н – расстрелять, лично ему принадлежащее имущество конфисковать»²⁴⁰.

Как показывают наши изыскания, после ареста Н. Мирзабева его семья тоже подверглась преследованиям. В борьбе с советской властью погибла также свекровь Н. Мирзабаева – Шакархан курбаши, которая командовала отрядом вооруженных джигитов. О ней можно сказать следующее:

Как известно, после Октябрьского переворота «басмаческое» движение приобрело резко выраженный политический антисоветский характер и стало массовым явлением в Бухаре, Туркестане и Хорезме, оно было направлено на свержение советской власти в Средней Азии²⁴¹. Предводителями движения наряду с известными лидерами – Иргаш, Мадамин-бек, Ширмухаммад-бек, Ибрагим-бек, стали и местные баи, муллы, представители национальной интеллигенции, в том числе женщины, такие как Шакар курбаши.

²³⁹ Среднеазиатский кишлак в годы Большого террора / Сост. Р. Т. Шамсутдинов, Э. Ю. Юсупов., С. Хошимов., Э. П. Дусматов. Андижанский Государственный университет имени Бабура, Международный благотворительный фонд научно-практической экспедиции “Мерос”, Андижан, из-во АндГУ, 2007. С.5.

²⁴⁰ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: “Шарк”, 2008. С. 90.

²⁴¹ Шумов С. А., Андреев А. Р. Краткая история басмачества // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. С.5.

Шакархан родилась в кишлаке Паласан Алтыарикского района в обеспеченной семье. Ее отец Уста Халикбай пользовался заслуженным уважением и влиянием среди местного населения. На восемнадцатом году ее выдали замуж за Атаджанбая. По рассказам старожиллов, она сама выбрала мужа. Шакархан стала активной помощницей мужа в его хозяйственных делах. Энергичная, бойкая и никому не дававшая спуску Шакархан всегда принимала самое непосредственное участие в мужских делах. При частом отсутствии мужа она несла бремя по всему хозяйству. После смерти Атаджанбая в 1917 г. Шакархан надела мужское платье, сапоги, чалму и заняла место мужа, чтобы защитить кишлак от отряда бандитов. Они действовали на территории Алтыарика, подвергая грабежу крупные поселения.

После Октябрьского переворота, когда походы красногвардейских отрядов приобрели характер карательных действий царского правительства Шакархан снова пришлось вооружиться. Во время одного из таких карательных выездов на Алтыарик дружина красноармейцев жестоко убила ее единственного сына Адилжана. После этой трагедии у Шакар курбаши переполнилась чаша терпения, она решила отомстить убийцам своего сына и собрала вокруг себя целую группу преданных джигитов. Один из них был мужем ее дочери. Это был Нарынбай Мирзабаев. Шакар курбаши добилась признания как и Мадамин-бека, так и Ширмухаммад-бека. Когда о ней рассказали командующему Туркестанского фронта М. Фрунзе, тот с удивлением отметил: «В истории Туркестана издревле были бойцы-женщины как эта Шакар курбаши»²⁴².

Шакархан курбаши в течение 1917-1921 годов вела бои против красногвардейцев. Она прожила короткую жизнь – всего лишь сорок лет. Шакар курбаши в 1921 г. попала в окружение, сражалась до последнего патрона и погибла на поле боя. С течением времени имя Шакар курбаши обросло легендами, память о ней дошла до наших дней.

Во время репрессий вспомнили о ней и ее последователях.

В 1933-1937 гг., в ходе «чистки» от так называемых «классовых врагов» из Алтыарика снова было репрессировано дополнительно несколько десятков семейств. Многим из этих людей не суждено было возвратиться в родные края. Их социальный состав был определен бывшими «кулаками», рабочими и служащими, служителями культа, лицами «без определенных занятий». Как показывают наши наблюдения, это люди были мастерами разных профессий. Например:

Колхозники Ф. Садиков, Х. Турсункулов, А. Гафурчаев, А. Отаназаров. И. Закиров М. Ирматов, М. Халикулов, Э. Юсупов, Х. Касимов, Таштемиров, М. Бахрамов, М. Муйдинов.

Бригадиры М. Гайбуллаев, М. Мирхамидов.

Мирабы А. Ортиков, А. Холматов.

²⁴² Ибодинов А., Эминов Ю. Олтиарик тарихидан лавҳалар. – Ф.: “Фарғона”, 1996. С. 55 (на узбекском языке).

Сторожа Х. Саримсаков, Х. Маманазаров,

Заведующий складом З. Ахмедов

Председатели колхозов Т. Имомназаров, Д. Рахимов, Т. Холматов, С. Касимов, Т. Мамажонов, М. Тайпиев, К. Юсупов.

Пожарник К. Нурматов.

Продавцы и заведующие магазинами Ю. Махмудов, А. Алматов, М. Хамрокулов, Р. Холматов

Учителя И. Байматов, Ж. Одилов.

Инструктор райкома Й. Эгамбердиев.

Служители религиозного культа А. Бузруков, М. Шорахматуллаев, А. Дихканов, Н. Умаров, К. Шарипов, Б. Бобоев, Б. Шамсутдинов, С. Камолов. А. Мададкулов, Т. Мадаорипов, М. Гайибердиев.

Перечисленные имена – только часть репрессированных из Алтыарика. До сих пор мы не располагаем точными статистическими данными.

С установлением режима советской власти положение стало ухудшаться. Борьба против религии, традиционной структуры общества, многовековых социально-культурных устоев жизни привела к негативным последствиям²⁴³. Если в императорской России речь шла о контроле над конкретными представителями духовенства и отстранении неугодных властям имамов и мударрисов, то в 1920-гг. советский режим все более стремился к тотальному контролю за духовной жизнью людей, проводил массовые репрессии против представителей традиционного духовенства²⁴⁴. Как отметил А. Солженицын, «Все 20-е и 30-е годы бывшее одной из важных целей ГПУ-НКВД, могло быть достигнуто только массовыми посадками самих верующих...».²⁴⁵

В течение 1927–1952 гг. по Алтыарикскому району были репрессированы десятки пожилых людей - служителей религиозного культа. Часто их обвиняли в проведении контрреволюционной агитации. Например, когда в 1937 году арестовали Абдувохида Дехканова, которому было уже 76 лет и у него было одиннадцать детей. О нем в сборнике «Репрессии 1937-1938 гг.» приводятся такие сведения:

«Слушали: Дело 13693 по обвинению Дехканова Абдувохида, 1872 г. рожд., урож. кишл. Бурбалык, Алты-Арикского района, служитель религиозного культа, ишан. К момента ареста без опред. занятий. Обвиняется в том, что среди населения проводил к-р агитацию, клеветнически высказывался по адресу Советского Союза, восхваляя монархический строй, т.е. в пр. ст. 66 ч. 1 УК Уз ССР.

²⁴³ Жалилов С. Бухорийлар қиссаси (Муҳожират тарихидан лавҳалар). – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. С.22 (на узбекском языке).

²⁴⁴ Арапов Д. Ю., Косач Г. Г. Ислам и мусульмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород, 2007. С. 3.

²⁴⁵ Об этом см: Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 1. М.: «ИНКОМ-НВ», 1991.

Постановили: Дехканова А – заключить в ИТЛ сроком на десять лет, считая срок с 6 ноября 1937 г.»²⁴⁶.

Во время полевых исследований, проведенных в 2008 году, нами было выявлено несколько интересных данных об организации «волосатых ишанов», которые были репрессированы в 1950-х годах.

Как известно, одной из задач атеистической политики состояла, в частности, в разоблачении нелегальной деятельности бывших служителей культа при помощи средств массовой информации. Для этого на страницах газет и журналов помещались сотни статей и фельетонов. Во время наших изысканий нам удалось просмотреть годовые подписки ферганских областных и районных газет, изданных в 1950-1960-е годы. В результате этой работы нами было выявлено несколько десятков статей по атеистической пропаганде советского государства. Среди них интересна, например, статья «Биз нега диндан воз кечдик» (Почему мы порвали с религией). Она была посвящена религиозной деятельности Турсунбая Мадорипова. Автор статьи обвинил Турсунбая Мадорипова в безнравственности и взяточничестве²⁴⁷.

В Государственном архиве Республики Узбекистан имеются материалы, касающиеся деятельности «сочли эшонлар» - «волосатых ишанов», которые считали себя членами суфийского братства Яссавия. Согласно данным архивных материалов 1950-х годов, «волосатые ишаны» вели активную религиозную пропаганду. Один из них был Турсунбай Мадарипов (1890-1962). О нем сохранилось следующее в архивном деле:

«В кишлаке Паульган Алтыарикского района проживает Мадарипов Турсунбай ишан, бывший руководитель так называемый антисоветской организации «волосатых ишанов», который имел своих многочисленных мюридов по территории Ферганской долины, дважды судим за антисоветскую деятельность. Он воспитывал своих мюридов в духе религиозной фанатики».

Далее в 1962 году в издательстве «Қизил Ўзбекистон» был опубликован сборник под названием «Почему мы порвали с религией» на узбекском языке. В нём проводится признание Турсунбая Мадарипова. Рассказывается, что Турсунбай был дехканином, в 1925 году он стал мюридом Абдумуталиба ишана, который жил Коканде. Абдумуталиб ишан проповедовал своему ученику учение Ахмада Яссави, согласно которому следовало ходить в потрепанной одежде, вести дервишский образ жизни. Он проповедовал идею полного отречения от мирского, лишившись индивидуальной воли. После смерти Абдумуталиб ишана в середине 1930-х годов Турсунбай стал продолжателем его дела по распространению учения суфийского тариката Яссавия. В результате этого вокруг Турсунбай ишана собралось несколько помощников – Рахмонали халифа из Ферганы,

²⁴⁶ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4...С.54.

²⁴⁷ Об этом см: «Сочли эшон»нинг айтганлари // Биз нега диндан воз кечдик. – Т.: «Қизил Ўзбекистон», 1962. № 28-29. (на узбекском языке).

Кучкор халифа Ибрагимов из Андижана, Абдужалил халифа и Лочин халифа из Намангана, Тухтасин халифа из Ошской области. Они дали своему движению название «сочли эшонлар», т.е. «волосатые ишаны». У Турсунбая ишана появились также многочисленные мюриды, в том числе из числа женщин. В начале 1950-х годов Турсунбай ишан и его помощники были обвинены в антисоветской деятельности и осуждены сроком на 25 лет. Однако в конце 1950-х годов Турсунбай и его последователи были выпущены на волю. К моменту освобождения здоровье Турсунбая Мадорипова было подорвано. Он скончался в 1962 году и был похоронен на кладбище Тукли ота в селе Павулган Алтыарикского района.

К сожалению, мы располагаем довольно скудными материалами по истории движения суфийского братства Яссавия в Ферганской долине в 1930-1950-е годы. По свидетельству Мамажона Гайибердиева (1919-2011), Турсунбай ишан вел проповедь учения Яссавия, за что был подвергнут преследованиям со стороны органов Советской власти.

Однако справедливость восторжествовала, законность была восстановлена. Все вышеназванные граждане, ставшие жертвами сталинских массовых политических репрессий, были реабилитированы в конце 1980 – начале 1990-х годов.

Изучение истории периода репрессий только начинается. До сих пор не все существующие источники выявлены, введены в научный оборот. Много предстоит делать в подборе теорий и методик для анализа вновь обнаруживаемых источников. Архивные документы, решения следственных органов, постановления партийных организаций, односторонние публикации советских времен, устные источники представляют определенную трудность для научного анализа и восстановления истинной картины истории нашего края.

MEMORY OF ANCESTORS

As is known, the years 1937-1938 were the culmination of the Great Terror and one of the most tragic pages of history of Uzbekistan. The Great Terror as a process of the repressive policies of the Soviet state was launched in June 1927 and lasted until March 1953.

Millions of people passed through these repressions, so for the present generation it is important to know how controversial was all human and inhuman in people's lives at that time. As V.Ivonin stated, «the farther away this time, the more you know, it would seem, the obvious facts of that time. The more you follow your understanding of events and processes, the more striking and figurative picture of past event you can reconstruct. And most important thing is that you begin to

realize what stands in reality behind a lot of ruined lives and destinies of people»²⁴⁸.

So, let us begin.

According to the archival materials, the largest share of the repressed was in the Altyarikskiy (Altyarik) district of the Fergana oblast (province). In the period between 1927 and 1952, several hundred people from this area were expropriated and repressed. Seventy *dekhkan* (peasant) families from Altyarik were expropriated in 1932 alone²⁴⁹. After that, some wealthy people from Altyarik immigrated to neighboring countries; many of those remained were later arrested²⁵⁰. Some were forced to take shelter in other parts of the country, fearing persecution of the authorities.

For example, you can mention the name of Abdulatifbay. According to the stories of old residents, up to 1917 Abdulatifbay was one of the richest men in Altyarik. He had about 300 *tanabs* of land sown with cotton plants. He also owned a cotton gin plant in Rishtan. In 1916, Burbalyk Abdulatifbay built a mosque in his native village, which has been preserved to this day. According to his younger son Abdufatah kari (1910-2006), who lived in Saudi Arabia, Abdulatifbay with his family in 1927 was exiled to Orenburg for seven years. After his discharging the term of sentence he moved to Tajikistan, lived there for 3 years, then went to Afghanistan, leaving his eldest son Alimjan at home. Alimjan was arrested as the son of a 'public enemy' and he had to spend ten

²⁴⁸ Ивонин В. Самое гнусное место в мире // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: «O'zbekiston», НМИУ, 2012.. С.238-239.

²⁴⁹ Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955.: Документы и материалы. Т. II /Сост: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под ред. Д.А.Алимовой; АН РУз., Инс-т ист., Благотворительной фонд “Шахидлар хотираси”, Андижан. Гос. ун-т им. Бабура. – Т.: “Шарқ”, 2006.С. 156.

²⁵⁰ See: Маҳмудов М. Қатағон қурбонлари. – Т.: «Ўқитувчи», 1991; Набижон Боқий. Қатнома. – Т., 1992; Халқ хотираси оддида бош эгамиз: Хужжатлар, маърузалар, хотиралар, хатлар. – Т.: «Шарқ», 2001; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. «Шарқ», 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. – Т.: «Шарқ», 2003; Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. –Т.: «Шарқ», 2006; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 1. –Т.: «Шарқ». 2005; Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. –Т.: «Шарқ», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 3. –Т.: «Шарқ», 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 4. –Т.: «Шарқ», 2008; Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: «Шарқ», 2009; Хўжаева В. Ота-онам ҳақидаги хотираларим // Тарихнинг номаълум саҳифалари. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи , 2009. (In Uzbek).

years in the Gulag (a system of prison labor camps maintained in the Soviet Union from 1930 to 1955 in which many people died).

The documents give evidence that those people were at particular risk, who had 'dark spots' in their biographies, such as former participation in the opposition, counter-revolutionary organization, or «Basmachi» movement, or an "alien" social origin²⁵¹.

At the beginning of repression period, among the most suffered were the residents of the Altyarik district, whose past life was linked with the «Basmachi». For example, Narinbay Mirzabaev. The following information about him is provided in the book «Repressii 1937-1938gg. (Repression between 1937 and 1938)»

«Heard: The Case № 8037 on accusation of:

Mirzabaev Narynbay, b. 1891, a native of Faiz Abad s s Altyarik district UzSSR, an Uzbek coming from great *bais*, last active Basmachi member. Accused of that during the Basmachi period kept in hand 50 *dzhigits*, killed several soldiers of the Red Army, while staying in the farm, he carried a counter-revolutionary agitation.

Resolved: Mirzabev H is to be shoot dead, his personally owned property is to be confiscated»²⁵².

According to our survey, after N.Mirzabaev was arrested, his family also suffered founded prosecution. In the fight against the Soviet power N.Mirzabaev's mother-in-law died - Shakarkhan *kurbashi*, who commanded a detachment of armed *dzhigits* (horsemen). It is pertinent to say a bit more about her.

As is known, after the October Revolution the "Basmachi" movement had become a distinctly anti-Soviet policy and had become a mass phenomenon in Bukhara, Turkestan and Khorezm, it was aimed at the overthrow of the Soviet power in Central Asia²⁵³. The leaders were not only well-known Irgashev, Madamin-bek Shirmuhammad-bek, Ibrahim-bek, but also local *bais*, mullahs, representatives of national intelligentsia, including women, such as Shakar *kurbashi*.

²⁵¹ Среднеазиатский кишлак в годы Большого террора / Сост. Р.Т.Шамсутдинов, Э.Ю.Юсупов., С.Хошимов., Э.П.Дусматов. Андижанский Государственный университет имени Бабура, Международный благотворительный фонд научно-практической экспедиции "Мерос", Андижан, из-во АндГУ, 2007. С.5.

²⁵² Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4. – Т.: "Шарк", 2008. С. 90.

²⁵³ Шумов С.А., Андреев А.Р. Краткая история басмачества // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. С.5.

Shakarkhan was born to a wealthy family in the village of Palasan of the Altyarik district. Her father Usta Halikbay enjoyed great respect and influence among the local population. When she was eighteen years old, she was given to marriage to Atadzhanbay. According to the stories of old residents, she chose her husband herself. Shakarkhan became a good helper to her husband. Energetic and lively, and always answering back Shakarkhan was always deeply involved in the affairs of men. In the frequent cases of her husband's absence, she was carrying the burden of the domesticities. After Atadzhanbay's death in 1917, Shakarkhan became to wear men's clothes, boots, and turban and took the place of her husband to protect the village from a gang of bandits, who operated on the territory of Altyarik looting large settlements.

After the October Revolution, when the marches of the Red Guard detachments were performed in such a way that were no different from the actions of punitive expeditions of the tsarist government, Shakarkhan had to take up arms again. During one of these punitive expeditions of the Red Army squad to Altyarik, her only son Adilzhanom was brutally killed. This tragic event filled up the cup of patience of Shakar *kurbashi*, she decided to take revenge on the killers of her son and gathered around herself a team of devoted horsemen. One of them was chosen a husband to her daughter. It was Narynbay Mirzabaev. Shakar *kurbashi* was a recognized leader similar to Madamin-bek and Shirmuhammad-bek. When the commander of the Turkestan Front M.Frunze was told about her, he said, "In the history of Turkestan there were women-fighters like this Shakar *kurbashi*»²⁵⁴.

During the period between 1917 and 1921, Shakarkhan *kurbashi* came in the battle against the Red Guards. She lived a short life, only forty years. In 1921, Shakar *kurbashi* and her *dzhigits* were encircled, she fought to the last bullet and died on the battlefield. Over time, the name of Shakar *kurbashi* became overgrown with legends, the memory of her has survived.

Let us return to repression.

In 1933-1937, during the "purge" of the so-called "class enemies" a few dozen families of the Altyarik were arrested again. Many of these people were not destined to return to their homes. Their social structure was represented by former "*kulaks*", workers and civil servants,

²⁵⁴ ИБОДИНОВ А., ЭМИНОВ Ю. Олтиариқ тарихидан лавҳалар. – Ф.: "Фарғона", 1996. С. 55 (In Uzbek).

clergymen, persons «without a definite occupation». According to our observations, these people had different professions. For example:

The collective farmers F.Sadikov, H. Tursunkulov, A.Gafurchaev, A.Otanazarov. I.Zakirov M.Irmatov, M.Khalikulov, E.Yusupov, Kh.Kasimov, Tashtemirov, M.Bakhramov, M.Muydinov.

Foremen M.Gaybullaev, M.Mirhamidov.

Mirabs A.Ortikov, A.Kholmatov.

Watchmen H.Sarimsakov, Kh.Mamanazarov,

Warehouse manager Z.Akhmedov

The chairmen of collective farms T.Imomnazarov, D.Rakhimov, T.Kholmatov, S.Kasimov, T.Mamazhonov, M.Taipiev, K.Yusupov.

Firefighter K.Nurmatov.

Salesmen and managers of shops Yu.Makhmudov, A.Almatov, M.Khamrokulov, R.Kholmatov

Teachers I.Baymatov, Zh.Odilov.

District party committee instructor Y.Egamberdiev.

Ministers of religion A.Buzrukov, M.Shorakhmatullaev, A.Dikhkanov, N.Umarov, K.Sharipov, B. Boboev, B. Shamsutdinov, S.Kamolov. A.Madadkulov, T.Madaoripov, M.Gayiberdiev.

These names only represent the part of the repressed Altyarik residents. Until now, the exact number has not been established yet.

With the establishment of the Soviet power, the situation had changed dramatically. The struggle against religion, traditional structures, age-old socio-cultural attitudes lead to negative consequences²⁵⁵. In Imperial Russia, the point was to establish control over the particular representatives of the clergy and removal of imams and *mudarrises* unwanted for the authorities, while in the 1920s, the Soviet regime increasingly sought the total control, what in many cases led to massive repression against the clergy²⁵⁶. As A.Solzhenitsyn said, «All the important goals of the GPU-NKVD in the period between 1920s and 1930s could only be achieved by mass imprisoning of believers ..."²⁵⁷.

During the period 1927 to 1952, dozens of elderly people - ministers of religion of the Altyarik district were repressed. Often they

²⁵⁵ Жалилов С. Бухорийлар қиссаси (Муҳожират тарихидан лавҳалар). – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. С.22 (In Uzbek).

²⁵⁶ Арапов Д. Ю., Косач Г. Г. Ислам и мусульмане по материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 год. Нижний Новгород, 2007. С. 3.

²⁵⁷ See: Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т.1. М.: "ИНКОМ-НВ", 1991.

were accused of carrying out counter-revolutionary propaganda. For example, when Abduvohid Dehkanova was arrested in 1937, he was already 76 years old and had eleven children. The following information is provided about him in the book «1937-1938 Repression».

"Heard: The Case 13693 on accusation of Dehakanov Abduvokhid, b. 1872, the native of the village of Burbalyk, Alti-Arikskiy district, the minister of religious worship, ishan. By the time of arrest is a person of no definite occupation. Accused of that he carried on counter-revolutionary agitation among the population, slanderously spoke out against the Soviet Union, praising the monarchy, that is, of the criminal conduct according to the Art. 66, Part 1 of the Criminal Code of the Uz SSR.

Resolved: A Dehkanov is to be committed to custody in a labor camp for ten-year period, beginning with 6 November 1937»²⁵⁸.

During our field research carried out in 2008, we found some interesting data about the organization of "hairy ishans" who were repressed in the 1950s.

As is known, the policy of atheism was, in particular, in exposing the activities of the clergy by the media. To do this on the pages of newspapers and magazines there were placed hundreds of articles and feuilletons. During our research, we had to look through the annual subscriptions of Fergana regional and local newspapers published in the 1950s and 1960s. As a result, we found dozens of articles on atheism. Among them are "*Biz nega dindan voz kechdik*" (Why we have broken with religion). This article was devoted to religious activities of Tursunbai Madaripov. The author accused Tursunbai Madaripov of immorality and bribery²⁵⁹.

In the State Archive of the Republic of Uzbekistan there are materials related to the activities of "*sochli eshonlar*" - "hairy ishans" who considered themselves members of the Yassaviya Sufi Order. According to the archival materials of the 1950s, "hairy ishans" were engaged in active religious propaganda. One of them was Tursunbai Madaripov (1890-1962). This is what it said about him in the archival document:

«The village of Paulgan, Altyarik district, is the place of residence of Madaripov Tursunbai *ishan*, the former leader of the so-called anti-Soviet

²⁵⁸ Репрессия 1937-1938 гг. Выпуск 4...С.54.

²⁵⁹ Об этом см: «Сочли эшон»нинг айтганлари // Биз нега диндан воз кечдик. – Т.: «Қизил Ўзбекистон», 1962. № 28-29. (In Uzbek).

organization «hairy *ishans*», who had numerous *murids* in the Ferghana Valley and was twice convicted criminal for anti-Soviet activities. He taught his *murids* in the spirit of religious fanaticism.

In 1962, the «Qizil O'zbekiston» Publishing House published a composite book under the title «Why we have broken with religion» in the Uzbek language. This composite book contains the story of Tursunbai Madaripov, who confessed that he was a farmer before becoming an *ishan*. In 1925, he became a *murid* of Abdumutalib *ishan*, who used to come to Altiarik from the city of Kokand. Abdumutalib *ishan* taught his *murid* in accordance with the teaching of Ahmed Yassawi and instructed him to wear worn clothing and live a dervish's life. He preached the idea of complete renunciation of personal will. After Abdumutalib *ishan* died in the mid-1930s, Tursunbai became the successor is teachings of the Yassawiya Sufi Order. After that *ishan* Tursunbai gathered several aides including Rahmonali khalifa from Fergana, Kuchkor khalifa Ibragimov from Andijan, and Abudazhalil and Lochin khalifas from Namangan, Tukhtasin khalifa from the Osh province. They called themselves the «Sochli eshonlar» - hairy *ishans*. Meanwhile, numerous *murids* of Tursunbai-*ishan* appeared, including those among women. In the early 1950s, Tursunbai *ishan* and his aides were accused of anti-Soviet activities and in 1952, they were convicted for 25-year period, but in the end of the 1950s they got liberty. When Tursunbai Madaripov returned, his health was exhausted; he died in 1962 and was buried at the cemetery Tukli Ota in the village of Pavulgan, Altyarik district.

Unfortunately, until now we have a very scarce material on the activities of the Sufi Order Yassawiya in the Fergana Valley in the 1930s-1950s. According to the story of Mamajon Gayiberdiev (1919-2011), Tursunbai *ishan* kept preaching the Yassaviya teaching and he was convicted for that by the laws of the Soviet regime.

All of the above mentioned persons who were victims of Stalin's political repressions in the late 1980s - early 1990s had been rehabilitated.

We are aware that we have not exhausted all sources and not covered all the questions on this subject. We are confident that research in this area will be undoubtedly continued.